

Антологија

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Стеван Јаковљевић

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ДРУГА

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригиналнo издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

Стеван Јаковљевић

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ДРУГА

Садржај

НОВО КОСОВО ПОЉЕ.....	2
ЗАРОБЉЕНИ.....	7
„ДАНАС ЈЕ ТЕШКО ПРОНАЋИ РЕДОВЕ“	18
ЈАНКОВА КЛИСУРА	24
ЛИХВАРИ САХРАЊУЈУ ДРЖАВУ	32
МОЈА, ПЕТА БАТЕРИЈА.....	35
НА ПРАГУ ОТАЏБИНЕ.....	45
КОД ГРАНИЧНОГ КАМЕНА	50
КО ЈЕ ВЕРА, А КО НЕВЕРА	54
ГОЛГОТА.....	65
У ПЛАНИНАМА	71
УСТА МИЧУ, ТРБУХ НЕ ОСЕЋА.....	79
БЕСПУЋЕ.....	84
АЕРОПЛАНИ ТУКУ	90
НА ДОМАКУ МОРА	95
УСОПШИ, РАБ БОЖИ.....	98
ЖИВЕ ЛЕШИНЕ ОСТАЈУ	101
СМЕЈАЛИ СМО СЕ ГЛАДНИ.....	106
НА ИВИЦИ ЖИВОТА	115
КРАЈ МУКА.....	120
САН ИЛИ ЈАВА	126
ОСТРВО СМРТИ.....	134
У ФРОНТ!	142

ТАМО ДАЛЕКО	147
КАПИЈА СЛОБОДЕ	152
СОЛУН	153
ХИЛИ.....	158
САД СМО ОПЕТ ВОЈСКА.....	163
ПОКРЕТ	168
МОГЛЕНСКЕ ПЛАНИНЕ.....	173
ОСВЕТА	176
НА ДНУ ПАКЛА.....	193
ГОРНИЧЕВО.....	215
МАЛАРИЈА.....	224
КАЈМАКЧАЛАН.....	231

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ДРУГА

НОВО КОСОВО ПОЉЕ

рестала је најзад киша, али су гранате најтежих калибара све жешће

риле по рововима и около топова. Наша је артиљерија тукла без престанка њихову пешадију и држала је још увек на извесном одстојању.

Једнога дана јави нам се један пешак:

— Помлати нас њихова артиљерија и остаде нам жалба што не можемо да се наплатимо њиховој пешадији.

Тачно, у одређено време, отварала је паљбу немачка артиљерија. Обично у осам часова, па до подне. Онда од два часа до пет. Нико није био поштеђен њених граната. Са језом смо помишљали на онај дан, када ће наступити „премијера“ — као што рече потпуковник Петар.

И једнога дана, септембра месеца, као да се земља проломи. Ама на један мах. На простору од једнога километра падао је челик праисконским бесом, уз грмљавину, ријући сваку стопу земље. Слаби заклони летели су у ваздух. Делови људског тела разбацивани су на све стране. Од заглушне хуке, рике и ломљаве није се чуо ни јаук рањеника. Живи су занемели од ужаса, прибијени уз земљу. Свакога часа захваљивали су Богу на милости што им је подарио још који секунд живота. Над разбојиштем се разастрла магла од дима и прашине, кроз коју се видео повремени блесак наших топова.

Иако потамнео као земља, потпуковник Петар се шалио да би охрабрио нас млађе.

Са лудачким бесом заковитла шрапнел изнад наших глава и стотинама куглица запрашта око нас. Сви смо се прилепили за земљу. Једино је остао потпуковник Петар и гризао доњу усну.

— Ах, страшно! — проговори Лука, па се обрати потпуковнику Петру: — Ја мислим, није препоручљиво да се правите Краљевић Марко.

— Свакоме је одређен суђени час, Лукијане.

— Ја се старам да не дође тако брзо...

Једна тешка разорна граната рину у близини и уз громовити тресак избаци земљу, чији комади падоше и међу нас.

— Како, како? — запита некога телефониста. — Погинули?... Колико рањених? — окрете се потпуковнику:

— Јављају из шесте да је изгинула послуга трећег топа, а потпоручник Војин рањен тешко у главу.

— Ух, богами! — проговори неко.

— Нареди да се потпоручник Војин донесе одмах овде!

Од треска једне гранате прибисмо се несвесно један уз другог.

— Луко, скрени пажњу командире четврте батерије да се на левој ивици шуме види кретање пешадије.

— Ало, ало... ало... ало, четврта! — окрете се нама: — Изгледа прекинута жица. Телефониста Бонга, нађи брже прекид.

Пред отвором заклона неко се кретао. Угледасмо како војници носе потпоручника Војина. Био је гологлав, а лице му се није видало од крви. Са чела је, у широким млазевима, текла крв и натапала његов шињел и војнике који су га носили... Спустише га на земљу. Неспретним рукама перемо његово лице и ружичаста вода јури преко одела... Појави се свежа рана као узорана бразда на левој слепоочници.

— Добро је, није ушло дубоко.

А у непосредној близини нашој се крши и ломи, и ми, дрхтавим рукама, везујемо груби завој око главе рањеника.

— у војсци су нас научили којекаквим тричаријама, нико нам не показује како се прави завој — љути се Лука. — Г-р-р-у... г-р-р-ру — пролама се ваздух и јед

но тешко храстово стабло се пови, готово да нас поклопи.

— Ало, ало, четврта, јавите командире да се на ивици шуме опажа кретање непријатељске пешадије. Ту-у-у, ту-у, свира телефон и телефониста ја

вља да је рањен командант првога дивизиона.

Један од оних спроводника прича да је шрапнел ударио изнад самог топа и побио сву послугу. Пуким случајем је само потпоручник Војин рањен.

— Носите га брзо! — нареди потпуковник Петар.

Гр-р-р-у! — тресе се земља. Сада још жешће, још страшније. Лица наша су потамнела, а поглед неодређено блуди, као после неке тешке болести. Али нико не узмиче, док се непријатељ не појави да нас побије. Ваљда смо зато овде и постављени. А тешко је, несхватљиво мучно. Главу заноси неизмерни терет, и у ушима непрекидно бруји од силнога треска и потреса ваздуха.

— Воде капетана Власкоја, сигурно рањен...

— Да ниси рањен? — запита га потпуковник Петар.

Он само уздахну и климну главом.

— Раскопчајте му блузу!

Пипамо га, загледамо, али нигде крви.

— Ево на чакширама крв, свлачите га — повика Лука.

Положисмо га на земљу, али на њему не нађосмо ране... Лежао је он као мртав, готово без свести.

— Оставите га мало на миру, то је јака контузија. А где је ударило? — запита командант војника.

— Баш уз нас...

— Откуд на њему крв?

— Један је погинуо, а има и рањених...

— А да ниси ти, бре, рањен?

— Нисам...

— Откуда ти крв на руци?

Војник покуша да дигне руку, тада пребледе, и забезекнуто погледа.

А када му скидосмо блузу, угледасмо рану на мишици.

Од муке се насмејасмо.

— То ти је оно: „Болан здравог носи!“ — покушава да се нашали поручник Лука.

— Е, није баш тако. Контузија је тежа од многих рана — каже потпуковник Петар и показа на капетана Власкоја, који је непомичан и без свести лежао на земљи.

Војници журно однеше и капетана Власкоја.

Видимо непријатељску пешадију како наступа у скоковима. Неке наше батерије, иако већ на издисају, гађају. Од грувања топова и страшних експлозија не чују се више пуцњи пушака. Са батеријама је изгубљена свака веза, и сада, без икакве улоге, стојимо у овој рупи сличној гробници. Осећамо се као осуђеници на белом хлебу...

— Јављају, да је поручник Јанко тешко рањен — извештава телефониста.

Гр-р-рууу!

Ни броја се не зна овим експлозијама. Дрхтавица обузима тело. Лукине уснице су помодреле. Гру-у! Експлозије се сустижу, и пред нама, у висини пешачких ровова, земља као да гори. Из пешачких заклона нико се не појављује.

Гр-у! Гр-у! Гр-р-р-ру! Ковитлају, праште, рију гранате око нас. Ах, најтеже је кад заурла она тешка. Гр-р-ру! Очни се капци грчевито затварају. Гр-у! А од пренапрегнутог ишчекивања у ушима нешто бубњи. Ето је... Кожа као да се набира, тело се грчи, мисао замире. Гр-р-ру!...

Хуј! Као да спаде нека копрена. Тело као да се извлачи из неке чауре. Опет... Јури безумно... Ах, смилуј се. Заошину. Гр-р-р-ру! Тресну, урликну. Тама... понор... Гр-р-р-ру! Ала у ушима пишти. Или је то јаук. Гр-р-ру! Неко стење. Али шта ми то ноге притискује? Гру! Гр-ру! Гр-р-ру!

Мајко моја! Као да се брдо свалило. Рањен?!... Напрежем свест. Отварам нагло очи. Грр-ру! Видим неке ужаснуте прилике. Гр-у! Гр-у! А телефониста се страшно искревељио, вилице му црвене и разјапљене. Гр-ру! Али зашто су му очи исколачене, укочене?

С тешком муком се придигох. Тело дрхти, те се наслоних на земљани зид. Гр-р-ру!... Много дима. Нешто ме гуши. Пуна су ми уста земље и неке сукрвице. Сад ће... Гр-р-ру!...

Напрежем мисао. Знам, знам, све још знам... Али откуда ми ова земља у устима. Гру! Гр-ру! Онај опет стење, јечи... Та људи су зверови. Доста! Гру-у-у! Госпode!... А Луки тече крв из носа. Неко говори да је разорна ударила у ивицу заклона и убила телефонисту, а поднареднику разнела ногу.

— Изнесите га! — наређује потпуковник Петар.

— Брже завој!

— Јаој, браћо...

Гр-р-ру! Гр-р-рру!

Гледам као у бунилу како провукоше неку крваву масу. Жмарац ми обузе леву страну тела, па се заустави на левој стопали. Гр-рру! Претрнух: да нисам рањен. Хтео

бих да се ослоним на ногу, али ме снажан замах ваздуха прикова за земљу. Гр-ру! Гр-р-р-ру! Гр-р-р-ру!

Прсти су ми заривени у земљу, као да бих хтео да се слепим са њом. Ах, боже, ала сад осу! Нешто се цепа, пара. Гр-ру!

Случајно се ослоних на ногу. Хвала богу. Грр-р-ррру! Ух, неиздржљиво. Хладан ме зној проби. Гр-р-ру! Неки ме умор спопада, а глава заноси, као да ми се спава! Никад краја. Гр-ру! Гр-ру! Гр-ру! Гр-р-у!... Гр-р-р-ру! Гр-ру!

Намах се све утиша.

— Шта је оно?! — повика командант.

Извисмо се из заклона. Не верујемо очима својим. Изнад наших пешачких ровова стајао је стрељачки строј немачких војника у шлемовима. Наши су сви пешаци били мртви. Из неких шљивика јурили су у трку предњаци својим топовима. Запрегнути топови и каре бежали су у нeredу на све стране, послуга је трчећи пешице замицала у кукурузе. Други су вукли рањенике. Неки коњи су јурили без јахача. Топови у бесомучном налету руше оgrade, обарају дрвета, пробијају се кроз врзине, преко јендека...

— Свршено је — рече потпуковник Петар.

Бежали смо низбрдо. Сретосмо наше сеизе са коњима. Пред нама сукну пламен из земље, затутња, ми се повисмо по коњима. Скретосмо у један шљивик. Шрапнел нас сугиже, цикну над главом језиво. Један се сломата са коња. Прескочисмо неке оgrade. Артиљерија заошијава са свих страна. Налетесмо на неке пешаке. Јурили смо путићем један за другим, и улетесмо у село, у које су замицале и батерије...

Као да чујемо врисак жена и деце. У пролазу видимо побијену запрегу, мртве возаре.

Тек иза села застадосмо да се прикупимо. Коњи су бректали.

Но, хвала богу, живи смо и живећемо још целу ову ноћ.

Падала је јесења киша.

Потпуковник Петар скиде капу, протрља чело, затим прстима притисну очи, као да се тек са да освести.

Погледа нас и тужно проговори:

— Господо, данас смо доживели ново Косово поље...

ЗАРОБЉЕНИ

И

ако непријатеља нисмо честито видели, осетили смо јасно да се за

нама ваља нешто велико и гломазно. Тешка артиљерија рила је земљу вулканском снагом, и пред несхватљивом навалом челика прскали су наши разређени редови као сапунски мехур. Повремено би блеснуо у грудима расни инат. Неки веле — јунаштво. Напрегнутих нерава и стиснутих вилица, у вихору граната, гинули су пешаци, очекујући непријатељску пешадију. „Да се бар њој осветимо“ — говорили су наши пешаци.

Али, сузбијени на једној, Немци би продирали на другој страни и морало се хитно одступати.

Било је то негде иза Паланке. Спущтала се мрачна јесења ноћ пуна влаге. Извукли смо се били из наших рупчага и усправљени удисали снажно. Целога дана грчило се наше тело под страшним замахом граната из тешких непријатељских хаубица. Случај нас је и данас спасао. А сутра?... Потпуковник Петар рече да изместимо осматрачницу мало удесно.

Телефон засвира.

— Како!?!... Сад одмах... сместа!... Разумем... разумем! — говорио је командант. — Па се окрете нама. — Хитно одступамо. Са суседног сектора пешадија одступила. — Он се наједном замисли. — Ух... тамо је наша батерија! Да ли су је известили пешаци? Јаши сместа и извести командира да одступи — обрати се командант мени.

Кренуо сам одмах насумице, по правцу руке где ми показа командант. Ноћ је све више увијала видокруг. Пут је кривудао, а нигде светле тач ке према којој бих се могао управљати. Ордонанса нисам повео. Да се повратим, изгубио бих у времену. А овако сâм у ноћи, не познајући ни пут, почео сам зазирати од сваког дрвета... Чинило ми се да су копите мога коња страховито одјекивале у ноћној тишини. Старао сам се да држим стално десну страну. Чим пут скрене налево, постајао сам неспокојан и затезао дизгине. Изгледало ми да никад такву самоћу и пустош нисам осећао. А знао сам да свуда около гамижу војници. Можда и због њих, јер се људи у овим мрачним ноћима убијају без претходне обзнане.

На путу се нешто испречило... Као човек!... Застадох. Напрежем очи, а лака дрхтавица ме обузима. Хтео бих да бежим. Убиће ме. А она прилика нараста, слива се

са мраком ноћи, и ја у безумном страху ударих коња. Нешто се сломата са стране пута, као човек. Вероватно уплашен од мене. Грана ме нека ошину преко лица, и заплашен од нове могућности да ударим главом о дрво, затегох дизгине мога коња. При помисли да онај може опалити пушку у моја леђа, несвесно полегох и поново ободох коња.

Чудило ме само како на целом овом путу не сретох ниједног војника. Сетих се да сам већ за шао у опасан сектор, одакле су наши пешаци одступили. Па куда ћу онда? Почео сам се колебати. Ко може да ме контролише!... Зар су мало пута команданти састављали извештај онако како је њима годило... Залутао сам, ноћ је...

Застао сам... Тишина... Седео сам укочен на коњу, бојећи се, ако се покренем, да ће стотина људи полетети на мене. Свеједно који. Дрхтао сам и од свога рођенога даха.

Наједном претрнух. Као да чујем неке гласове десно. Прикупио сам дизгине. Коњ се померио. Зауставих га. Да бежим! Сину ми наново у памети. Али ако је тамо батерија? А ја дошао до ње, па је оставио. Још мало... Обазриво сиђох са стране пута и пођох једном ливадам. Бат коњских копита се не чује, сигурно гази по трави, те се мало осмелих. Опет сам застао. Јест... Има неког. Хајд још мало. Нешто звекну. Као да шкљоцну затварач топа. А-ха!...

— ... Утрошак муниције.

— Јесам!

зачух разговор. Ху-ху! — одахнух. Нерви и мускули попустише и наједном прогледах. Преда мном је била батерија.

— Где је командир? — запитах једну тамну прилику.

— Код првог топа!

Прођох поред једног топа, који ме подсети на неку згрчену животињу, спремну да свакога часа зарије своје зубе. Поред топа су стајале непомичне и тамне прилике војника.

Нашао сам командира. Изложих му ситуацију и рекох да одмах одступи.

— Брже, нека дођу запреге! — нареди командир нервозно. — Осетио сам ја неку тишину и сад сам баш пратио поднаредника да ухвати везу са пешадијом... Без ларме! — Викну кроз стиснуте зубе и оде међу војнике.

Свој задатак извршио сам и премишљах да ли да се вратим. Мучила ме самоћа, па ми изгледало да ћу бити сигурнији ако пођем са батеријом.

Неко задихано протрча поред мене питајући где је командир.

— Господине капетане... Наши су ровови празни. Ево их Немци у винограду.

— Пст!... Доста, знам!... Зови ми вође одељења...

Осетих жмарце низ леђа. Покајох се што сам остао. Али наједном ми паде на памет да ме Немци могу срести на путу и кад сам сâм. Ипак...

— Нико да није реч проговорио!... Разбићу му зубе! Јашите, па за деснокрилним топом...

Јахао сам напореда са командиром. За нама су такарали топови и каре. Командир је псовао. — Тако је то, кад те деташирају у другу дивизију, па се не зна ко је за мене надлежан.

Запитах га како се то збило.

— Гужва је била данас, па се није знало ни ко напада, ни ко се брани. У два маха су Немци истеривали артиљеријом наше пешаке из ровова, и два пута су наши на јуриш освајали своје ровове. Цео дан су пролазили рањеници, па ме баш пита наредник Стојић: „Да ли остаде још ко од наших?“ И сигурно су Немци у сумрак ударили поново, да грешници нису ни стигли мене да извести.

Силазили смо ка селу. Широко отворених очију зверео сам лево и десно, страхујући да не плане пушка иза некога жбуна. Изгледа да је иста мисао и остале мучила. Батерија је журно ишла. А већ од села настајао је друм. Још само да пређемо овај шумарак...

Очи ми већ заморене, па, иако је ноћ, стално трепте неке искрице. Свака грана причињава ми се као пушчана цев. Полетео бих, али ме стид од људи. Страх ме, чини ми се, издиже изван седла и ја замишљено јурим, бежим...

Коп се саплете. Командир призва ордонанса и шапатом му нареди да скрене пажњу војницима да нико не заостаје. Начин на који је то рекао још више појача моју стрепњу. Завидео сам ордонансу што застаде, јер смо ми, који идемо на челу, први на нишану. Увело лишће зашуста са стране пута. Хладан ме зној проби. Командир је ћутао. Али, ево већ и последњих дрвета. Неки терет ми спаде са душе. Опустих дизгине, и извадах цигарету. Командир чу кад затворих дуванску кутију, па ми се обрати:

— Хоћете да пушите?... Не палите још цигарету... Светлост је, види се.

А ја се таман примирио. Опет ме обузе лака дрхтавица. Али кад сам видео стрепњу командира ја се охрабрих. Мило ми што командир није приметио мој страх. Штавише, он можда верује да сам ја примирен. Уосталом, прошли смо ону шумицу, сад нема више чега да се плашимо. А ево га и село. Добих вољу да се разговарам са командиром.

— Господине капет...

Пред нас искочи нека прилика. Реч ми застаде у грлу. У месту, окретох коња, готов да полетим као без главе у ноћ.

— Станите, станите! — чујем где непознати говори. Окретох се. — Где ћете, побогу, људи?... Ево их Немци на раскрсници села — говорио је један наш сељак, старац.

— Где, где? — упита запрепашћено командир.

— Прођоше малопре. Један ескадрон. Застали су на раскрсници. У порти црквеној ложе ватру.

Нешто ме смлати!... Сад не можемо ни напред ни назад. Заробљени!... Страшно и болно сазнање. А оно, драго и мило, изражено у појму: породица, земља, другови, као да се откиде са моје душе, и остаде само скелет. Занемео, као у бунилу, слушао сам разговор.

— Шта ћемо сад?

— Има ли који други пут?

— Колико има пушака у батерији?

— Свега шест. Две покварене.

— Аух!... Господа му милог!

— Чекајте! — упаде командир. — Јеси ли ти сигуран, стари?

— Деце ми...

— Добро. Водници нека су код својих водова. Нико од војника да се није макао с места. Ја ћу са ордонансом поћи да се уверим. Пођите и ви са мном! — обрати се мени.

Тек тада као да се отрезних.

— Стари, хајде напред!

Командир сјаха с коња, а и ми остали... Мислим се, шта ћу му ја, када при себи немам ни револвера, ни ножа. Па бар да сам на коњу!... Командир се окрете, и рече шапатам:

— На прстима, један за другим, уз ограду.

Напред је ишао сељак, за њим командир, онда ја, а иза мене ордонанси, са пушком на готовс.

Нечије мамузе су звецкале, као прапорци. Командир застаде.

— Чије мамузе звецкају?

— Поднаредника Светомира — рече неко.

— Дај ми твоју пушку!... Марш, животињо једна! — издра се командир кроз стиснуте зубе.

Зажалио сам тренутно што и моје мамузе не праве ларму. Али, и они што остадоше нису у бољем положају, тешио сам се. Овако ћу преко прве ограде у ноћ.

Неки пас лану. Ордонанс нешто пропрмља, као да опсова. Куће су биле затворене, нигде светле искре, као да је цео свет замро. Само ми, као утваре, провлачимо се покрај плотова.

Командир се саплете:

— Пазите! — шапну нам.

Пређох обазриво јендек. У мени као да је нешто прегорело, идем готово равнодушно. А подсвесно тиња и радозналост, да их видим најзад.

Ама, ти нас нешто далеко водиш? Немој, стари, да се играш главом — шапуће командир.

— Ено онде! — з астаде старац. — Тамо је црквена порта. Ено је и ватра.

Око ватри су промицале неке прилике. На вратима цркве блесну светлост. Улазе... Има их више.

— Полако, на прстима! — шапну командир.

Уздржана даха, прилазили смо лагано. Некаква грана ми наиђе на лице. Стиснух зубе, па је дохватих и рукама допратих до њеног правог положаја...

Ено су и коњи привезани за ограду... А они из цркве нешто износе. Јест. Немци су, виде им се калпаци. Опет задрхтах и обузе ме луд страх да што пре умакнем одавде. Уверили смо се. Доста је.

— Да опалим шапну један ордонанс командиру.

— Пст! — учини кратко командир. — Назад! — и пођосмо натраг.

Ишли смо ћутећи. Хтедох запитати командира шта мисли да предузме, али сам се плашио свог рођеног гласа. После једно сто метара, командир проговори:

— Јест, Немци су... А ти хоћеш да опалиш? Лепо бисмо се провелн.

Сада смо ишли мало слободније. Негде у селу закукурека петао. Сетих се Јанкуља... Али шта ћемо сад?... Сем неким другим путем да пођемо. Иста мисао мучила је и командира, и он запита сељака да ли има који други пут.

— Ево, вод'! — показа нам он руком у мрак.

Једва назресмо између стрњика путању. Само, да ли могу туда топови проћи? Уосталом, а ко ће то сада да истражује, кад свакога часа могу банути. Стигосмо до батерије.

Командир зовну воднике.

Дакле, Немци су. Једини је излаз да ударимо једним бочним путем. — Онда се присети: — Је ли, стари, какав је то пут?

— Добар... за кола...

— Свеједно. Немамо времена. Јашите! Без ларме, говора, нико да не пали цигарету. Ти, стари, иди напред! Полази!

Кретосмо лагано као при погребу. Крцкали су топови. Моји нерви затегнуше, као да бих хтео својим прегнућем да стишам шум, који се разносио кроз ноћ. А још увек смо ишли баш њима у сусрет. Пут ми се много одужио и не могадох да издржим више:

— Немој да погресиш, стари.

— Е, моје дете! — одговори старац, као да је хтео рећи: Познајем ја сваку стазу и богазу.

Он скрете са стране пута. У мраку једва назресмо где се пут одваја. Командир застаде. Најђе и први топ.

— Предњи, терај још мало... Још, скрећи!

Затрупкаше копите и топ склизну с друма на сеоски пут.

— Терај право! — нареди командир. Онда се обрати мени. — Идите напред.

Иако се нађох на челу, лакну ми мало. Сад се бар удаљујемо.

Био је то сеоски крчаник, на којем су за време последњих киша нечији точкови оставили дубоке бразде. Увиђам то по несигурном ходу мога коња. Жива ограда је нарасла и осећам како ме гране шибају по колену. Старац као сенка одмиче преда мном. Запитах га куд води овај пут.

— За Стари Ацибеговац, ако успете да се извучете.

Негде десно свитну нешто. Не знам да ли је близу, или далеко... Ноћ је стигла, непрозирна и густа. Кроз тишину нечујно одмиче занемела батерија. Звезде понека алка, застење кара, или топ, тек колико да прхне преко наших глава нека застрашена птица. После оне данашње грмљавине топова, свуда влада нема пустош. Људи прикупљају снагу, да би се сутра поново убијали.

— Пазите, овде је мост! — скрену ми пажњу старац.

Зауставио сам батерију, да видим може ли се проћи. Чујем где возари вичу позади „Стој“ — да не би налетели једни на друге.

Сјахао сам. Али која вајда, кад не смемо светлост да палимо. Наиђе и командир и пита чисто љутито зашто сам застао.

— Сад немамо куд! — вели командир. А да упалимо светлост, видеће нас, јер нисмо одмакли ни један километар. Уосталом, шта можемо сад!... Први, терај!

Кад наиђоше на мост, коњи уситнише ногама. Обле талпе на мосту заклопараше. Нешто језиво крцну, поче да пуцкета, мост као да застења, проломи се тресак и топ са запрегом сурва се у реку. Чу се доле ломатање. Неко застења.

Ноћ је скривала изразе ужаса на лицу.

— Послужиоци напред! — викну водник Коста „Турчин“.

Срећом, корито није било дубље од два метра. Послужиоци поскакаше у речицу.

— Испрежи!

— Откачи задњак!

— На рукама гурај!

— Враћај назад! — чуле су се шапатам разне команде. Вода је шљапорила.

— Дај конопац!

— Може ли да се прокопају рампе, па да прегазимо? — пита командир.

— Сметају стубови. А и глиб је до колена — одговара поручник Коста. — Где си запео, животињо једна, с коњима на мене. Стани! — узбуђује се Коста.

Требало је повратити топ назад. Командир нареди да се ископа рампа и послужиоци рукама да изнесу топ.

— Пожурите! — виче неко одоздо. — Коњи све више тону у глиб.

Војници су рили земљу и наскоро беше готов стрм нагиб. Командир скида свеце с неба. Војници, иако ћуте, понављају у себи псовке командира и још проклињу час када су се родили.

— Пази сад! — командује поручник Коста — Један... два... три!

Чује се неко стењање и крцкање, као да се кидају мишићи и кости пуцају.

— Још мало! — допире нечији пригушен глас.

— Затежи конопце!

Ови са обале повукоше.

— Не пуштај!... Још мало!... Напред!... Стој!

Опет смо на истом месту, као сатерани у теснац.

Већ је скоро поноћ. На расположењу имамо још пет часова. А време нечујно и брзо одмиче. Да смо пешаци кренули бисмо преко пола и извукли бисмо се. По неком предању, артиљерац не сме напустити топове до последњег даха. Људи су се саживели са том мишљу и стоје неми и укочени поред оруђа, очекујући све што је најгоре. И то свесно. Ако баш и погину, на последњем часу биће им савест мирна. А ја, иако нисам припадао овој батерији, делио сам њену судбину. Нисам имао куд. Сид ме је било од људи да бежим, а и страх ме да се упутим сам кроз ноћ, у којој свакога момента може планути пушка.

Командир притајено уздише. Поручник Коста шкрипи зубима од немоћног беса.

Сатерани у мртви угао, под заштитом ноћи, одржава се као неки ратни савет. Шта да се ради?

— Господине капетане — предлаже наредник — да узмемо војнике и посечемо све врбе покрај реке, да их набацимо...

Паде ми тада на памет слика коју сам некада видео у једној галерији слика у Русији. Батерији је исто овако пресечен пут. На место ових врба, што предлаже наредник сада, у провалију су легали луди један изнад другог, док је телима својим нису испунили. Преко овог живог моста од људских телеса превезени су топови.

Али провалија је пред нама била толика да је ни до половине не бисмо испунили телима својим.

Командир рече да је за тако нешто доцкан. Ни до сутра увече не бисмо могли да насечемо дрва да попунимо речно корито.

— Знате шта? — изјави одлучно поручник Коста. — Дозволите ми да одаберем четири војника, колико свега пушака имамо, па да ударим ја на онај ескадрон.

— Море, остави — добади командир.

— Слушајте, господине капетане. У целом свету су сви коњаници подједнаки. Кад су у претходници, плашљиви су као зечеви. Чим пукне прва пушка, разбегну се куд који. Друго је са пешацима. Пешак не бежи, већ легне за прву ограду...

— Јест, у теорији је тачно. А шта ћеш ти да радиш ако коњаници не побегну... Добро, и да побегну. А ти заборављаш да су њихови пешаци ту, пред селом. Чују пуцњаву, и таман ми на пут, а и они.

— И то јест — одобрава наредник.

— Једино нам остаје још ово — продужи командир — да окренемо на рукама топове и каре уназад. Да се лагано привучемо опет друму. А тада галоп... па шта коме Бог да.

— Добро! — прихвати одмах поручник Коста.

— Објасните људима, да се ово обави без иједне речи — са нагласком је изговорио командир последњу реченицу. — Чекајте... Кад батерија полети, послужиоци који седе на топовима, нека вичу: ура!

Пошто је пут узан, возари су прво испрегли коње. Потом су послужиоци рукама окретали возове. Све је било готово за пет минута. За то време командир и ја прешли смо преко ограде и, идући њивом, дошли на чело батерије. Појахасмо. Командир се окрете возару.

— Полази!

Обузе ме опет неспокојство. Сад се налазимо пред одсудним часом. А још ако их и сретнемо уз пут. Стегох дизгине и завукох ноге у узенгије, као да ћу сада полетети. Покушавао сам овлаш да се утешим, како сам некада био у тежем положају. Али магловито предосећам да моја осећања дужности нису иста. Онда сам био у својој батерији, са својим друговима, са познатим војницима. Било је нешто нераздвојно, неизбежно, што је можда и судбином опредељено. А сада, за ову батерију не везује ме ништа. Ја сам ордонанс официр. Саопштио сам наређење и био сам слободан да се вратим. Остао сам. Зашто сам остао? Уображавао сам да ће ми бити лакше, а оно, из часа у час, западам у све тежи положај. Сад се нема куд. Ова лабилна повезаност за све ове људе изазивала је осећање несигурности, из чега је произилазио страх.

Примицали смо се лагано и обазриво друму. Сваки јачи клопот топа или каре појачавао је моју узнемиреност, вероватно из страха да непријатељи не чују. Кад најћосмо најзад на друм, мучно стање ишчекивања је врхнуло. Био сам готов да безумно полетим кроз ноћ.

Одмицали смо споро, да се не би још издалека чуо шум. Од непријатељског ескадрона нисмо даље него три стотине метара. Чини ми се, видим тамо и неку ватру.

Куће се притајиле. Онај пас залаја. Ах, да сам у могућности, побио бих све псе овога света. Нехотично зарих мамузе коњу у трбух и он поче да потрчава.

Командир се наже према мени.

— Пред портом нас двојица зауставићемо коње, да пропустимо батерију.

— Разумем! — одговорио сам тихо. Одговор је дејствовао сугестивно на мене. Тако ваљда мора бити. Или су моји осећаји толико утрнули, да више нисам свестан својих поступака.

Тада кроз ноћ одјекну команда, као крик:

— Батерија галоп, марш!

Зарих мамузе. Ветар писну. За нама се занија батерија и као оркан полете.

Ближимо се. Она ватра нарасте као огромна буктиња. Кроз пуну ноћ се разлеже тресак топова и удар коњских копита, и кроз заглушну хуку допиру крици, као из пакла: „Ура, ура, ура!...“ Ево смо... порта... Силуета цркве... Неки људи...

— Ура, ура, ура!

— Заустави!

Коњ се пропе. Бичеви зафијукаше. Топ пролете...

Они у порти трче... Згазиће ме!... Осетих бол у рамену... А онај трчи огради... Коњ запиње као побеснео... Али се батерија вуче као црево... Чини ми се чух да неко дрекну из порте: „Серб“... Свитну пламен... „Ура, ура!“... Коњ се у месту окрете... Сударих се са командиром... Неки коњаници... Они беже, беже! Пролете и последња кара... Појурисмо...

У мраку назирем како се заноси слободан задњак топа. Промакох. Сад сам уз возара. Ух, ала ме ошину бичем. Ударих га песницом. Нешто се на путу испречило. Коњ прескочи. Већ сам негде око половине батерије. Где ли је командир? Послужиоци се прибили један уз другога. Испод топовских шина сену варница.

— Ходо-ом... Ходо-ом! — чује се однекуда глас. Онај заглушни шум ишчезну. Звезде су мирно светлуцале...

— Ордонанси, с пушкама на зачеле! — командује поручник Коста.

— Батерија, сто-ој!

Војници се притајили. Глуву тишину прекидало је само бректање коња.

Командир је јахао дуж батерије, питајући да ли су сви људи стигли.

Чујем где неко позади рече да је један послужилац испао. Сигурно је то онај кога прескочих на путу. Командир нареди двојици ордонанса да се врате, не би ли га нашли и повели собом ако је у животу.

Батерија крете. Командир извади цигарете и понуди ме. Руке су ми још дрхтале од страха, да једва дохватих цигарету.

Заустих, у наивној искрености, да кажем командиру како се никад нисам оволико препао. Али, на моју срећу, командир ме предухитри:

— Похвалићу вас команданту за храбро држање...

„ДАНАС ЈЕ ТЕШКО ПРОНАЋИ РЕДОВЕ“

У

земљи је горело. Натчовечанском снагом бранио је народ сваки педаљ

своје земље од много надмоћнијег непријатеља. Али природа је подарила људима само један живот, а свакога часа хиљаде су остајале на бојним пољима. Помоћи ни са које стране. Од мора, преко Дрине низ Саву, онда покрај Тимока, далеко на југ, све до македонских планина, грмели су топови, праштале пушке, циктали митраљеи и грувале бомбе. У тој ватреној клопци, јурила је нејач на све стране тражећи спаса... Као да је заборављен од Бога, а напуштен од пријатеља, препуштен својој судбини, стењао је народ под силним замахом.

Београд је пао. Бугари су прешли границу... Ватрени и убиствени обруч се све више стезао. Са извесних положаја одступамо без борбе, да нам непријатељ не би зашао иза леђа. Сваки је одступао у правој линији преко планина, урвина, дубодолина, некад по беспућу, преко река, а често су се људи и упрезали, да би само спасли материјал и топове. Непријатељ није смео ни једну мањерку да заплени. За собом смо рушили мостове и железничке шине, а храну, уколико нисмо могли собом понети, палили смо. За нама је остала пустош.

Народ је у већини остајао на своме огњишту, надајући се да ћемо се ускоро вратити. Неки су полазили али кад би видели да одступању нема краја, остајали су онако незаштићени насред пута.

Било је то једне ноћи, бог би свети знао кога датума, јер смо сасвим изгубили појам о времену. Нечије очи су нас водиле. Силазили смо са неке висине, по речноме кориту, обавијени тмином облака и засипани јесењом кишом. Ни прст се пред оком није видео. Газили смо воду, саплитали се о камење. Били смо прокисли до коже. С нама је гамизала и пешадија. Онако у мраку, препуштени готово сами себи, измучени и јадни, давали смо утисак раздражене гомиле, и војници су већ гласно протестовали. Први пут од почетка рата. Њихово расположење могло би се свести на двоје: или енергична офанзива, па ма сви изгинули, или да их распусте кућама. Ово средње стање, вечито одступање без борбе, тешко се подносило. Да се случајно нашао енергичан вођ, послушали би га без поговора, ма у којем правцу их повео.

Те ноћи наиђосмо и на једну воденицу. По старој навици својој да обилазе око кућа, застадоше пешаци пред воденицом и почеше да провирују кроз разређене даске. Унутра је тињао жижак И они затражише да им се отвори. Да се мало одморе, а и да понесу, ако што нађу. Стари воденичар, вероватно глув, као и многи који се тим

послом баве, није чуо њихову лупу, те војници развалише врата, силом уђоше и разбудише старца. Сломљен годинама, седи старац се вероватно и није занимао за рат и његови појмови нису од мицали далеко од трошне дашчаре у којој су се махнито окретали воденички точкови. Пренеражен изненадном појавом наоружаних људи, у старачкој малоумности покушао је да их силом избаци. Али, без иједног јаука, пао је избоден бајонетима.

Поднаредник Груја каже да су пешаци тада хладно изишли, као да су пиле заклали, и изгубили се у мрачној ноћи. А и он то говори гласом као да препричава неки безначајан догађај. Други војници, занесени својим јадима, нису га готово ни слушали, као да је у њима потпуно утрнуо појам самилости људске.

Јер погинуо је воденичар, али је воденички точак остао да се и даље окреће.

Пред зору смо прешли неку реку. Око подне задржасмо се на багрданским положајима.

Још као деца слушали смо од старијих за те положаје. А нешто мало доцније сазнали смо за порекло ове легенде.

Укрућени и надувени стари генерали давали су задатке млађим официрима. И увек оне познате приче: северна и јужна војска. И тешко команданту јужне војске, ако за главну базу одбране није изабрао багрдански положај. На овим положајима јужна војска је сачекивала северну и обично је до ноге тукла.

А сада смо, у пуној збили, ми јужна војска, која брани баш багрданске положаје.

Следећег дана рано изјутра командант је добио извештај да ће око девет часова доћи Краљ, да обиђе положаје.

Тачно у девет дошао је седи Краљ у пратњи ађутанта и свога личног лекара.

— Ваше Величанство — рапортирао је командант — стање пука је ратно. Пук се налази на положајима.

Краљ се руковао са командантом, онда и са осталима, до последњег ордонанса.

— Пуковниче, желим да обиђем положаје и да видим моје војнике у рову.

Командант ме зовну:

— Ићи ћете испред нас. Водите право код пешачког пука, који се налази у резерви.

Кретали смо се лагано кроз шуму. Питао је Краљ за морал војника. А командант, чуо сам, одговара како морал никад није био на таквој висини као данас.

— Ваше Величанство, војници само чекају вашу заповест, да сатерају непријатеља у Дунав.

Али седи Краљ је добро познавао психологију рата, и меланхоличним гласом одговори:

— Без савезничке помоћи, пуковниче, такве се заповести не издају.

Кретали смо се иза гребена, кроз шуму, да нас не би опазили непријатељски аероплани.

— Куда идемо? — запита Краљ.

— Код пешадије, ваше Величанство.

— Код оне у рову?

— Ваше Величанство, ви се не смете излагати сувише. Ви сте потребни земљи — говорио је ађутант.

— Кад могу да гину моји млади војници, није велика штета за мене, овако старог.

Унапред је јављено оном пуку у резерви да ће их посетити Краљ. Када им приђосмо, војници су били постројени у кару.

Командант пука предаде рапорт и Краљ се заустави у средини пука.

— Помоз бог, јунаци!

— Бог ти помогао!

Краљ се замисли један тренутак, онда се усправи, погледа около себе, па проговори:

— Јунаци, браћо... Тешка времена су настала за нашу земљу. Непријатељ је навалио са свих страна да пороби нашу лепу отаџбину. Привремено је узео један део земље, али име Србиново никад неће уништити. Ви сте достојни синови ваших прадедова и досад сте служили верно краља и отаџбину... Ми вам одајемо хвалу, а и будућа поколења биће вам захвална за све жртве... Јунаци... Не клоните духом... Наша је земља преживљавала и теже часове, па је милошћу божјом и храброшћу својих синова излазила наново на видик, светла и чиста образа. — Седи Краљ је заћутао и оборио главу. Затим је лагано диже и, прикупљајући снагу, настави: Јунаци!... Упните све снаге, да се одупремо непријатељу још мало... Још мало, јер нам савезничка помоћ стиже и за који дан ми ћемо заједничким напорима савладати непријатеља.

Краљ спусти главу и неколико тренутака гледаше туробно преда се. Затим ободу коња.

Командант пука се окрете војницима и поздрави:

— Живео Краљ!

— Живео, живео, живео! — одјекује кроз дубраве из хиљаде снажних грла.

Изиђосмо изван пешачке каре и Краљ проговори:

— А сад, хајдмо у пешачки ров.

Команданти се узврдали, нешто се дошаптавају, јер ако бисмо се само појавили на гребену, разнела би нас немачка артиљерија. Застали смо у недоумици. Краљ као да некога тражи, обрати се мени:

— Шта ти чекаш, што не полазиш?... Води у пешачки ров!

Али ађутант краљев ми у пролазу добаци:

— Скрећи на коју било страну, само не води тамо.

Тада сви они почеше говорити Краљу како је опасно ићи овако у групи.

— Немојте ви мени објашњавати... знам ваљда да се у ров не иде са коњима. — И Краљ заустави свога коња да би сјахао.

Пришао је и стари краљев лекар.

— Величанство, немојте се излагати...

— Зар и ти?... Е, мој докторе... Земља ће лако наћи једнога краља, а још лакше доктора... Али данас је тешко пронаћи редове... Престог редова, докторе — објашњавао је Краљ дрхтавим гласом.

Умешао се и мој командант.

— Величанство, са артиљеријске осматрачнице види се цео положај.

— Па добро! — рекао је невољно Краљ и пођосмо на осматрачницу дивизиона. После мале паузе проговори Краљ: — Како бих срећан био, када би се овако старали и о војницима... Тешко ми је што народ толико гине.

Иза артиљеријске осматрачнице сјахали смо, и Краљ уђе у заклон. Командант дивизиона је објашњавао Краљу линију наших и немачких ровова. Над нама су баш тада летели немачки аероплани и тешка артиљерија почела је дејствовати.

Већ заморен, Краљ је сео на један трупац и замишљено гледао преда се. Говорио је командант дивизиона како нам немачки аероплани непрекидно досађују, јер откривају наше положаје њиховој артиљерији.

Краљ слуша, клима главом и лупка једним штапом по земљи, па ће рећи:

— Е, тако је... Говорио сам ја њима раније: како би било да поручимо ове аероплане, можда ће нам требати... А они мени веле: „Величанство... не треба нам. Пратићемо ми чету војника у извиђање, па ће нам они поднети извештај.“ Е, ето им, нека прате сад чету...

Из земунице изиђе стари лекар, и обрати се мени:

— Је ли, тобџија, гађају ли ову осматрачницу?

Рекох му да досад још нису, али лако могу, ако нас само опазе аероплани.

Он погледа унезверено около себе, и љутито махну главом.

Почела је дејство и наша артиљерија. Борба је узимала све већег маха. Тешке гранате су засипале шуму, те је наређено да се људи и коњи склоне од погледа с аероплана. Како за нас млађе није било заклона, то смо лежали прикривени у жбуњу, стрепећи да нас не заспу куглице шрапнела.

Око подне, паљба артиљеријска престаде... Донеше тада и ручак за Краља. Краљ нареди да дође и лекар, али њега нигде не беше. Војници рекоше да је он повео свога коња и отишао. Онда командант нареди поручнику Луки да појаше и одмах доведе лекара.

Поднаредник Груја нам вели:

— Оном чичи се никако не свиђа овде, стално је нешто гунђао.

После пола часа појави се доктор, водећи коња за узду, а Лука је јахао позади њега, као да га спроводи

Смеје се и Краљ и тапше лекара по рамену.

— Докторе... много си плашљив... И још се срамотиш пред овим људима.

— Ваше Величанство, нама није место овде. Ја никада коња нисам узјахао, а сад под старе дане се ломим. Ако би до нечег дошло, ова деца би ме коњима изгазила.

— Е, мој докторе... није тако. Ова деца гину... а шта тражимо више од живота нас два старца... Не говори тако — вели Краљ благо и махну руком ордонансу да принесе лекару јело. — Мени је место са мојим народом.

Тачно у два часа отпочела је артиљерија, тукући појединачно извесне секторе, припремајући се тако за одлучан напад. Аероплани су непрестано шестарили над нама. У једноме моменту је наша артиљерија успела да их отера, али мало после вратише се наново, тражећи баш ту батерију која их је гађала.

После подне Краљ се опрости од официра и одјаха до друма, где је чекао аутомобил. Тада се обрати команданту пука:

— Испоручите војницима моје поздраве и наду на боље дане. Нека истрају још мало у борби, па ће нам ускоро стићи и савезничка помоћ... Збогом!

Са багрданских положаја јужна војска одступила је без борбе, јер су Немци пробали на другој страни.

ЈАНКОВА КЛИСУРА

Н

ије више била у питању никаква наша одлучна офанзива, већ само да

се на неки начин спасе ово мало војске што је остало. Непријатељу је у огромним масама надирао са свих страна. Пробој је вршен час на једном, час на другом делу фронта, а у нашој позадини није било никаквих резерви. Одступали смо без борбе са једног положаја на други. При мучном и тешком повлачењу војници су пролазили кроз своја села, остављајући у њима на милост и немилост непријатељу и своје породице и своју имовину. Раније, они су се још и заносили надом да ће се после једног силног налета повратити и можда осветити за нанесену штету и срамоту. Али сада су и сами почели увиђати да све пропада, и да је њихова даља судбина неизвесна...

Бугари су на југу пресекли главну пругу и претила је опасност да нам запрече даље одступање. Притешњени са свих страна, додирујемо се готово леђима са трупима на бугарском фронту, онда се заједно окрећемо и узмичемо истим правцем. А јесења киша лије. Пuteви искварени, мостови разваљени. Војници без обуће, а одело поцепано. Из успутних вароши беже грађани и лакши рањеници. На свима странама плач деце и јаук рањеника.

Мост на Морави бачен је у ваздух. Људи имају утисак као да им је откинут један део тела. Шумадија је поробљена. На станици су стајале композиције пуне одела, хране, дувана. Дозвољено је војницима да узимају колико могу, а и народ је пуштен да развлачи, јер Немци тек што нису стигли. Демонтирана локомотива подсећа на

лешину, празни вагони зјапе као гробови. Свуда старо одело, побацане капе и хартије, просути цакови брашна, као да је вихор беснео над мирном паланком. Што није могло да се понесе, палило се. Дим се развлачио на свима странама...

Била је то последња етапа до које су доспели најмногобројнији бегунци из северних крајева. А ту су стали као замрзли, очајни због даље неизвесности.

Први пут војници су застали неодлучни. Видели су они да отаџбини нема спаса. Требало је оставити куће, породице. У неизмерном очајању које је обузимало земљу, зашто и они не би подносили опште јаде заједно са својима?... Досад их је носио неки колективни занос. Досад је још било неке наде. Али сада, пред болним сазнањем да већина народа остаје, одушевљење се гасило, дух је малаксавао, нада умирала и понеки, неодлучни, скретали су са пута. Нико их више није видео.

Одмицали смо лагано друмом, док су експлозије праштале за нама. Војници су носили пуне торбе дувана и облачили нове шињеле, које су узели са станице. А једном се отегла торба од силног терета. Узео пешак из напуштене радње дугачак ланац, у нади да ће га доцније однети својој кући.

Капетан Ваља се љутио:

— Видите оног репоњу, молим вас, како се натоварио.

— Пустите их. То је добар знак. Нису, значи, још преморени — размишља потпуковник Петар. — Ти знаш, кад балон почиње да пада, онда се из њега избацује баласт... Тако је и са њима. Кад почну и они да бацају ове ствари, кад будемо видели ланце и будилнике покрај пута, онда ће то тек бити знак да се и ми озбиљно замислимо.

На путу се измешале пешачке коморе, муниционе колоне, артиљерија, а са стране придолазе нове трупе са бугарског фронта. Друм је закрчен, и сви стајемо. Стока малаксала, и једва креће. Пут је све гори. Блато је негде до близу осовина. Те ноћи небо је било ужарено од огромних ватри позади нас. Фабрика у Обилићеву горела је. Стогови сена, растурени по пољима, пламсали су... А путем су шкрипала кола и разлегала се псовка људи. Војници су постали унезверени, мало надражени, неки као расејани и немарни на строге заповести официра. Било је и пијаних. Прича се да су упали у кућу једнога народнога посланика и све разнели.

— Боље је да разнесу наши војници, него да падне Немцима у руке — правдао је неко њихов поступак.

Али са друма допирали су гласови:

— Кад пропада држава, нека пропадне и приватна својина!

Седимо поред ватре занемели и тужни. Имамо осећање као да се налазимо у неком усковитланом вртлогу... Земљу напуштамо. Последње остатке државне имовине у Крушевцу народ је разнео.

— Чуо сам да су сви чиновници примили плату унапред за два месеца и да су разрешени дужности — вели потпоручник Живадин.

Потпуковник Петар тужно климну главом. Остали су ћутали. Потмуле експлозије разлегале се из Обилићева. Путем пролазила раздражена гомила. Неки одступали, други се враћали.

— Где ли ћемо се зауставити! — завапи потпоручник Драгиша.

Потпуковник Петар је лупао штапом у један угарак са којег су одлетале варнице, па ће рећи:

— Сва је несрећа у томе што су војници приликом овога одступања наишли баш на свој родни крај. Сада треба да оставе жене и децу, старе родитеље. А и сами виде да за овај моменат отаџбини нема спаса. Треба имати моралне снаге, па не подлећи искушењима...

— Ја налазим, господине потпуковниче, када би се извршило стрељање једно десеторице, ред би одмах био успостављен — упаде капетан Веља.

Не дижући главу, потпуковник Петар погледа преко својих густих обрва капетан-Вељу, па ће рећи:

— Мислиш... Хм! — он махну одречно главом. — Утисак и последице били би као кад би сад неко на ову ватру под нашим ногама сручио канту бензина, да би нас боље огрејао. Не, не! То није начин... Маса је узаврела... Јест, слабији попуштају. Али док одмакнемо, надам се, људи ће прегорети тренутке растанка. Тешко је... много тешко.

На положајима мало се задржавамо, или поједине команде само, као заштитница да би се главна трупа спасла. Али обруч се све више стеже око нас. Понекад се борба прима само зато да би отишли нејач и комора.

Пред Јанковом клисуром стало се, и ни маћи. Кроз клисуру, а и даље, комора се заглавила: стока попадала, кола се поломила. А Немци непрестано Туку из авиоплана митраљезима стоку из запреге у клисури. Коморџије се разбегле. Лево тече бујна река, десно се дигла планина. Колона као да се скаменила... Немци то виде, па надиру све жешће. Још само једна ноћ и артиљерија многих дивизија пашће непријатељима у руке.

Командант дивизије Терзић очајан је и позива артиљеријске официре.

— Господо — говорио је он — наш положај врло је тежак и критичан. То и сами видите. Од наше енергије и одлучности зависи хоћемо ли у току сутрашњег дана спасти топове. Клисура у току ноћи мора да се рашчисти. Али мора, господо, мора! — виче командант. — Узмите све подофицире. Даћу вам и чету пешадије, и ко вам се успротиви, ма то био и генерал, убијте га. То ја наређу— јем... Сад је пет часова. Захтевам да клисура буде слободна за пролаз сутра изјутра до четири часа...

Заповест је одлучна. Одговорност наша велика. А клисура загушена од изнурене стоке, од поломљених и претоварених кола. Као да је у људима застао дах, па им је, у самртној агонији, свеједно да ли ће наша артиљерија моћи да прође, или ће је заробити.

Пред клисуром застајемо да створимо план. Поручник Бранко предлаже да се распоредимо дуж целе клисуре, али да нико не предузима ништа енергичније док предњи не стигну на излаз.

— А тада, удри где стигнеш и кога дохватиш!

Пао је већ мрак кад смо ушли у клисуру. Једва смо пролазили поред кола, страхујући да не склизнемо у шумну реку. Једна кола пуна неких сандука испречила се, а коморџија испрегао волове. Вочићи леже у блату и преживају. Онда кола са арњевима у којима плаче неко дете. На једним колима сломљен точак, војници истоварили сандуке и неке казане и подупиру кола одсеченим стаблом. Мало даље наиђосмо на ватру. Коморџије простиру сламу да прилегну. А и шта би друго, кад је коњ у оним колима испред њих пао и више не може да се дигне. А једна кола просто здрускана. По разбацаним стварима видимо да је неко покушао да их оправи, па најзад дигао руке од тога посла, испрегао коње и отишао. Иза једне окуке угледасмо опет ватру, око које су поседале жене и подбрађена деца. Мало подале група луди са фењерима. Драли су једнога вола. Кажу, погинуо од митраљеза са аероплана.

— Овај се народ не може кренути милом, већ само силом! — чујем где Лука говори иза мојих леђа.

Пред једним мостићем застадосмо... Испречила се нека кола, па нити ми можемо тамо, нити они овамо.

— Зар ту нађе да застанеш?! — раздра се поручник Коста „Турчин“.

— Па, куда ћу? — одговара равнодушно коморџија, седећи украј пута.

Револвер плану. Коморџија замаче у мрак.

Однекуд из мрака допреше гласни повици, као протести и претња коморџија.

- Чекајте, брате, рано си почео! — умирује Косту поручник Протић.

— Е, није него, да га молим... Шта, треба и ми да скрстимо руке и чекамо благослов! Ордонанси, претурајте ова кола у реку! — нареди одсечно Коста „Турчин“.

Приђе нам један поднаредник из неке коморе.

— Тешко да ћете шта учинити... Молио сам, претио, али шта да се ради, кад се комора заглавила и тамо, иза клисуре, за неких двадесет километара.

— Летеће као птице ноћас, кад буде пало тридесет глава! — рече гласно поручник Бранко.

Према светлости фењера угледасмо унезверена лица коморџија.

Идосмо још мало, и онда застадох са поручником Луком. Отприлике негде на средини клисуре.

Коморџије зашле под брдо, наложиле ватру, и баш се спремају да легну. А запрегнута кола у бескрајном низу стоје на путу.

— Људи, бре, што лежите, зашто не крећете? — пита Лука доста благо.

Један га само погледа, не хте ни да му одговори. Други промрмља:

— Па јес, кад бих могао да прескачем! — и окрете леђа.

Лука зовну ордонанса и нареди да му донесе једну мотку. Онда сиђе на пут, да сачека док челни стигну на излаз. Уто дођоше и војници са батеријским фењерима, а и она чета пешадије, и распоредише се дуж целе клисуре... Мало затим релеји јавише да су челни на излазу. Лука дохвати мотку и викну:

— Коморџије, крећи!

Онда приђе оној ватри па поче без милости да их туче. Коморџије скачу пренеражено, неки притрчаше колима, а други, буновни, не схватајући шта се дешава, покушавали су да беже уз падину. Лука викну:

— Ордонанс, пуцај!

Коморџије стадоше као укопане. Окретоше се и журно стрчаше код својих кола.

— Ајс, напред, напред!

— Терај!

— Удри га!

Напред се чу неко запомагање, као врисак жена, деце, онда ломљава низ реку... кола зашкрипаше, бичеви фијукнуше... Али коњи из једних кола ни да крену.

— Испрежи, брже испрежи! — наређује Лука. — Претурај кола у реку!

Пешаци поскидаше пушке, па упреше леђима. Кола се накренуше. Коморџија завапи како су унутра ствари његовог командира. Али кола са треском падоше у реку.

— Господине поручниче, претоварена ми кола пешачком муницијом.

— Бацај сандуке у реку!

— Шта је то?... Ко то виче? — промоли буновну главу изван арњева један официр. При светлости лампе видесмо да је потпуковник.

— Ко сте ви, господине? — запита Лука, већ надражен.

— Ја сам командант колоне...

— У име команданта дивизије наређујем вам да одмах кренете колону!

Имате ли писмено наређење, да ви, поручник, наређујете мени, потпуковнику?

— Сада ћете видети... Ордонанси, испрежите коње!

Потпуковник скочи из кола и стави руку позади, као да вади револвер. Али га Лука предухитри, и са револвером у руци, сав нарогушен, раздра се:

— Претурај кола!

Пренеражен поступком једнога поручника, потпуковник је стајао згранут и без иједне речи. Лука приђе следећим колима, али коморџија, и не чекајући његову опомену, поче да тера волове.

— Грујо, ко застане, човек или животиња, убиј на месту и бацај у реку! — наређивао је гласно Лука да га сви чују.

— Господине поручниче, рамље ми коњ — пожали се један коморџија.

— Дај овамо једног командантовог коња...

И испред нас и позади чују се псовке, вика, одјекује тресак ствари бачених у реку или прасак изломљених кола... Али колона иде без застоја. Ако стока посустане, онда се збацује терет, претурају кола, или се коњи замењују. Виде најзад и коморџије да је опасност свима за вратом, те сада журе и они...

Житко блато развлачи се као тесто. Вочићи исколачили очи и подавили грбине, а кола крцкају под теретом.

— Ајд ојс!

Стока малаксала. Људи одупиру леђима. Батине пљаште. Ни име божје се не штеди. Негде пуче револвер... Точак се сломи.

— Бацај, бацај...

— Удвостручи запрегу!

Лука промукао од урлања... Опет неко јауче. Кола шкрипе. Затим тресак низ камене литице. А река гута... Заповест се мора извршити, ма све пропало. Већ је последњи час.

— Испрежи!

Тр-р-рас.

Сад већ иде брже. Што промакне кроз Лукине руке, дочекује капетан Душан. Што измакне читаво испод његова штапа, сачекује револвер поручника Бранка.

Око три часа после пола ноћи, клисура је била испражњена и пут слободан.

— Јеси ли видео, бато? — вели поручник Бранко, враћајући се. — Док сам молио, викао, претио, нико да мрдне. Али када сам преломио неколико штапова и потегао револвер, све је скочило на ноге јуначке.

— А-ха... Кипислцауф! — потврђује Лука, промукао од вике.

СТИЖЕ НАС И ПОТПОРУЧНИК ЖИВАДИН. САВ ЈЕ ПОДНАДУО ОД НЕСПАВАЊА И НАПОРА. ИАКО ЈЕ НОЋ СВЕЖА, ОН СКИДЕ КАПУ ДА ОБРИШЕ ЗНОЈ, ПА ЋЕ РЕЋИ:

— Ах, желео бих још једно овакво чистилиште кроз Јанкову клисуру, кад се будемо враћали назад.

КОМАНДАНТ ДИВИЗИЈЕ НАРЕДИО ЈЕ ДА АРТИЉЕРИЈА ОДМАХ КРЕНЕ.

ПРОЛАЗЕЋИ ТЕК ПО ДАНУ КЛИСУРОМ, МОГЛО СЕ ВИДЕТИ КОЛИКИ ЈЕ НАПОР УЧИЊЕН НОЋАС ДА СЕ ПУТ ОСЛОБОДИ. У ВАЛИМА РАСИНЕ ЛЕЖАЛА СУ ПОЛОМЉЕНА КОЛА, САНДУЦИ МУНИЦИЈЕ, ПОБИЈЕНИ КОЊИ. ЧАК И НЕЧИЈИ АУТОМОБИЛ, И ЈЕДАН ФИЈАКЕР.

МАРШОВАЛИ СМО ЦЕО ДАН... ДРУГОГА ДАНА КРЕНУЛИ СМО ЗОРОМ. СА НАМА ИДУ И ПЕШАЦИ. УВЕЧЕ СМО ПОСЕЛИ ПОЛОЖАЈЕ, АЛИ ОКО ДЕСЕТ ЧАСОВА СТИГЛО ЈЕ НАРЕЂЕЊЕ ДА ХИТНО ОДСТУПАМО. КАЖУ, БУГАРИ, УДРУЖЕНИ СА НЕМЦИМА, НАДИРУ СА СВИХ СТРАНА ДА НАМ ПРЕСЕКУ ОДСТУПНИЦУ.

САД СЕ САМО ЗАШТИТНИЦЕ БОРЕ...

ВОЈНИЦИ НЕОБИРИЈАНИ, ОБРАЗИ ИМ УПАЛИ, ЛИЦЕ ПОТАМНЕЛО. ОНАКО НАТОВАРЕНИ, МАРШУЈУ ПОГУРЕНИ, ЋУТЕ И ГЛЕДАЈУ МРАЧНО ПРЕДА СЕ. А ХЛАДНА КИША, ТЕРАНА ВЕТРОМ, БИЈЕ У ЛИЦЕ. С ТЕШКОМ МУКОМ ПЕЊЕМО СЕ УЗ НЕКИ ПРЕВОЈ, ПРОКИСЛИ ДО КОЖЕ. БЛАТО ПЉАШТИ ПОД НОГАМА, А ДУШУ ПРИТИСЛА СЛУТЊА ТЕШКА И СИВА КАО ОЛОВО. НЕКИ РЕКОШЕ ДА САДА НАИЛАЗИМО НА СТАРУ ГРАНИЦУ НЕКАДАШЊЕ СРБИЈЕ. ОВАЈ СЕ НАГИБ НАЗИВА ПРЕПОЛАЦ.

ОД ПОЛОВИНЕ ПРЕПОЛЦА ДУНУ ХЛАДАН ВЕТАР. КРОЗ КИШУ ПРОМИЦАЛЕ СУ ВЛАЖНЕ ПАХУЉИЦЕ СНЕГА. КАД БЕСМО МАЛО ВИШЕ, ПОЧЕ НАМ ШИБАТИ У ЛИЦЕ СУВ СНЕГ, А КАД СЕ ПРИБЛИЖИМО ВРХУ, ЗАСУ НАС СНЕЖНА МЕЊАВА, ДА ВИШЕ НИСМО МОГЛИ ГЛЕДАТИ. ПРЕКО ВЛАЖНОГ ОДЕЛА СЛАГАО СЕ СУВ СНЕГ. ШИЊЕЛИ СЕ НА НАМА ЗАМРЗЛИ, ПА ИЗГЛЕДАЈУ КАО ДА СУ ОД БЛЕХА НАПРАВЉЕНИ. ДАЉЕ СЕ НИЈЕ МОГЛО. НА САМОМ ПРЕВОЈУ ЗАСТАДОСМО, ДОК КИЈАМЕТ МИНЕ. ВЕТАР ЈЕ КОВИТЛАО, ДИЖУЋИ ЧИТАВЕ ВИХОРЕ СНЕГА И ЗАСИПАЈУЋИ ЉУДЕ И СТОКУ. РУКЕ СЕ УКОЧИЛЕ ОД ЗИМЕ, ДА НИ ДУГМЕ НЕ МОЖЕМО ЗАКОПЧАТИ. РУКАВИ ШИЊЕЛА СЕ ЗАМРЗЛИ, ТЕ НЕ СМЕМО РУКЕ САВИЈАТИ, ЈЕР СЕ МАТЕРИЈА ЛОМИ КАО ДА ЈЕ ОД КАРТОНА.

ЛУКА СКАКУЋЕ С НОГЕ НА НОГУ, ПА НАМ ВЕЛИ ДА САДА ЛИЧИМО НА БАЛЕРИНЕ. УКРУЋЕНИ ШИЊЕЛИ ОСТАЛИ СУ ИСТО ОНАКО ПОДАВИЈЕНИ, КАО ДА СМО ЈОШ НА КОЊИМА.

ИЗ ЈЕДНЕ КУЋИЦЕ ДОНЕСЕ ВОЈНИК ЗАПАЉЕН УГАРАК. СТАДОСМО СЕ ПРИБИЈАТИ ЈЕДАН УЗ ДРУГОГА, ДА БИСМО ЗАПРЕЧИЛИ ВЕТАР, А ВОЈНИЦИ НАБАЦАШЕ СУВАРКЕ, ТЕ ДИМЉИВИ ПЛАМЕН СУКНУ. ОД НАС ПОЗАЈМИШЕ ВАТРУ И ДРУГИ. ЧИТАВЕ ЛОМАЧЕ РАЗГОРЕШЕ СЕ НА СВИМА СТРАНАМА. ЈЕДНИМА ВЕТАР ПОДУХВАТИ ВАТРУ И ПЛАМЕН ЗАКОВИТЛА ПРЕКО НАШИХ ГЛАВА. А ВЕЋ ОД ДИМА СЕ НИЈЕ МОГЛО ДИСАТИ.

Тек после једно два часа умину снег. Открављени мало, почесмо силазити у долину, пуну блата и расквашеног снега.

Преда мном је ишао један пешак. Шињел му сав изгорео, а наместо пешева ландарају само каишеви. Натоварио, грешник, торбу на једно раме, на друго притегнуо пушку, око појаса пуне фишеклије, а на ногама исцепани опанци, да му се прсти виде. И тако гази по снегу. Раније смо им викали: „С пута“, „Чувај“, „Држ десно“, а сада га пажљиво обиђох коњем и у ходу запитах:

— Друже, како је?

Не гледајући ме, онако мрачан и туробан, одговори:

— Као миш у расолу...

— Биће боље, биће боље — рекох, тек да нешто кажем.

— Ама, је л'те, молим вас — убрза пешак — докле ћемо овако?... Дотерасмо цара до дувара!

Кажем му да ћемо сигурно наићи на савезнике, и да ће нас они одменити. Говорим то, иако знам да нам помоћ неће стићи. Али пешак мисли својом логиком:

— Кажу да ћемо их сачекати на Пољу Косову, па ца или бу... Да видим још и то!
— Онда застаде, и као да говори са собом: А после ћемо пешачку карту па кући.

Значи, ипак, он још чека. И то одлучну битку у којој може и живот изгубити. И шљапка по овоме снегу бос, убоги пешак, очекујући тренутак када ће погинути.

ЛИХВАРИ САХРАЊУЈУ ДРЖАВУ

ролазили смо кроз Приштину, када приђе Исајло, посилни поручника

Луке.

— Господине поручниче, неће трговац да прими банку.

— Зашто?

— Вели, банка не вреди више... Тражи сребро.

— Где је тај трговац? — плану Лука и пође за Исајлом.

Била је то радња колонијалне робе, баш на путу којим смо ми ишли.

Потпуковник Петар махну тужно главом:

— Мало им је што су се напунили пара док смо ми ратовали... Сада су лихвари први који сахрањују државу, иако смо ми још живи.

Пред радњом Лука сјаха. Рече ордонансу и Исајлу да чекају пред вратима, а он сам уђе.

— Помаже бог!

Ослоњен рукама о тезгу, гледао је трговац мрзовољно и промрмљао нешто у знак поздрава.

— Дајте ми два килограма шећера!

— Немам — и трговац уздиже само рамена.

— А кафе?

— Нестало — одговори преко рамена трговац, окрете леђа и пође за шегртом, који је склањао неки џак у задње одељење.

Луки заиграше мускули на вилицама. Стиже трговца, дохвати га снажно за врат и увуче у радњу. Затим, лупкајући га корбачем по рамену говорио је наглашавајући сваку реч:

— Ја сам, пријатељу, дошао овде да купим, а не да се шегачим.

— Молим вас, ви тражите све оно што ја немам — одговори трговац набусито.

— Немаш?

— Немам!

— Немаш? — и Лука му се унесе у лице.

— Рекао сам — трговац се обрати шегрту: — Затвори радњу!

— Исајло! — викну Лука. — Уђи у ону собу, претреси је и види има ли шећера и кафе.

Трговац ситно затрепта очима, па промуца:

— Ви по закону немате право да ми претресате радњу.

— А по ком закону ти имаш права да кријеш робу од српске војске, да би је сачувао за бугарску. А? — развика се Лука. — Чекај, чекај, сада ћеш ти видети твој закон и твога бога — говорио је Лука сав црвен у лицу.

Трговац махну главом, и журно пође излазу.

— Ордонанс, задржи га!

— Назад! — испрси се на вратима Груја.

— Господине поручниче, еве га шећер — појави се Исајло, вукући једва пун џак шећера.

— А шта је ово? — раздера се Лука и закрвављеним очима погледа трговца. — Немаш?!... Па се још позиваш на правду и закон! — и Лука размахну песницом што може јаче трговца по лицу. Овај се поведе и паде међу неке џакове. Лука му притрча, и, готово обневидео од беса, поче да га гази и туче немилосрдно... Онда се измаче, гледајући га нетремице, готов наново да скочи, ако би само једну реч проговорио. Дисао је брзо и шкрипао зубима... Најзад савлада себе и пригушеним гласом обрати се трговцу:

— Измери ми два килограма шећера!

Сав црвен, гледајући подмукло, трговац приђе теразијама и одмери два килограма. Лука извади банкноту и баци је на тезгу, говорећи осорно:

— Кусур...

И не гледајући Луку, трговац набусито одбаца банку.

— Немам ситно.

Али Лука плану, прескочи тезгу, извади револвер и упре трговцу цев међу очи.

— Кусур, или ћеш сад мртав пасти!

Трговац с дрхтајима уздахну, хтеде нешто рећи, али се уздржа, извади кључ касе. Тада застаде неодлучан... Рука му је дрхтала, као да оклева. Онда проговори:

— Колико сте имали шећера?

— О томе води рачуна ти, а нећу ја...

Најзад отвори, и у каси заблиста пун чанак сребрних динара. Лука се маши за новчаник и извади гомилу банкнота.

— Размени и ово!

Трговац га погледа запањено, као да пита: или се шали, или озбиљно тражи. Али када виде револвер у руци, извади чанак и поче одбројавати сребро.

Исајло се задовољно смешка и глади подбрадак.

— А-ха!... А сад, браћо!... Оћеш људски! Их, што немам, и мени да размениш.

— Ево ти! — и Лука даде Исајлу једну банкноту.

— Деде... али они сјајни динари изабери — ликује сада Исајло.

Лука покупи сребро, па се обрати трговцу:

— Изброј банке... Тако!... А сад, где је онај дечко?... Слушај, изнеси овај цак напоље, и ко год затражи прода-ћеш му.

Онда још једном погледа душмански трговца, па изиђе мрмљајући неку страшну псовку. Пред вратима застаде: — Слушај, газда, ја не говорим два пута.

Тек тада трговац махну главом дечаку да изнесе шећер пред радњу.

МОЈА, ПЕТА БАТЕРИЈА

У

лице су биле закрчене пешадијом, артиљеријом, колима. Сви су ишли у

једном правцу. Пристизале су трупе и са бугарске границе. Али нико ни за кога није распитивао. Трагедија је општа. Земља је изгубљена.

Многе су радне затворене, да би лихвари сачували богатство своје. Свеједно што је војска измучена. Наићи ће друга, која боље плаћа.

Турске куће су забарикадиране и кроз решетке на прозорима гледају Турци одступање војске. А наше становништво стоји преплашено пред кућама, избежумљено од страха и тешке слутње пред наступајућим данима. Неки већ товари ствари и беже. Избеглице из северних крајева, које већ данима одступају заједно са нама, остају занемеле, јер виде да је наш слом потпун. Њима је најтеже. Кућа им је пропала, даље немају куд, а овде никога не познају.

На излазу из вароши зауставише нас да прође један пешачки пук, који замаче на супротну страну. Пролазе исцепани војници мрзовољна изгледа, претоварени торбама и муницијом, и одоше, грешници, да изгину. Стара себичност се испољава на лицима оних што продужују пут. Нама је сада ипак угодно. Заштићени смо. А сунце благо сија и на догледу јс огромна равница.

Преда мном је стајала са стране пута група људи око једнога човека, обученог у стари шињел без оне „шлинг“ позади. Паћеничко лице његово окруживали су црна брада и бркови. Иако је на путу било много сличних физиономија, ипак је ово лице привлачило мој поглед... Чини ми се да сам некад видео оне очи, онај правилан нос... Али ово лице је сад бледо, а очи замагљене. Стајао је баш покрај пута и гледао замишљено у земљу.

Погледах и на оне људе около, па ми они познати.

— Је ли то пета батерија?

Познадох их наједном. Сјахао сам с коња и притрчао своме старом командиру. Дуго смо се држали за руке, без иједне речи. Предосећам да су преживели неку тешку трагедију и страх ме да запитам. Војници се поздрављају са мном срдечно. Али нема многих, па ни Александра, ни батеријског наредника, не видим ни Траила, ни

Танасија... Хтео бих да запитам, али стрепим да не чујем страшну вест, коју све више наслућујем, гледајући измучена и измењена лица њихова.

— Па... Како сад? — запита капетан Лазар, држећи ме за руку.

— Тхе!... Ето тако, видите и сами. А ви?

Он тужно махну руком и климну главом:

— Горе бити не може...

Са извесном стрепњом, запитао сам га:

— А батерија?

— Не постоји више — једва изговори и у очима му се појавише сузе.

Војска је промицала поред нас. Као да сам му позледио неку рану, командир је обухватио зубима доњу усну и намрштено гледао преда се. Онда се прену:

— Није ми до топова... То је гвожђурија, као што и сам видиш, они нам сада ништа не користе — и показа руком на пут, куда се кретала једна батерија мога пука. — Али тешко ми је због војника. Ти сироти људи вршили су своју дужност до последњег часа... Пред мојим очима су падали. Онако рањене Бугари су убијали — командир се загрцну.

То није била жалост славољубивог командира који је изгубио своју јединицу и са њом команду, већ искрен бол за изгубљеним друговима својим. Саосећао сам са њим, те нисам ни покушавао да га тешим.

— Где се то догодило?

— Код Лесковца.

Онда зађосмо мало у страну, седосмо на једну гомилу камења и капетан Лазар ми исприча судбину пете батерије...

— Кренули смо из нашег бивака сасвим изненадно. Али задржаше нас неочекивано на пола пута у Ћуприји. Ту се истоварисмо и на једној пољани подигосмо бивак. И замисли, док се у Бугарској вршила увелико мобилизација и концентрација трупа на нашој граници, ми смо седели, двеста километара далеко, на једној пољани, и обављали службу по свима мирнодопским правилима: топовска обука, трубе, рапорти, и већ све остало што ти је наврх главе изишло... Као да смо на неком маневру...

Командир се наслони лактовима на колено и погледа у земљу, као да се нечега присећа. Ја запалих цигарету. Он климну главом, исправи се и погледа ме.

— Сада, баш пред твој долазак, одиграо се један догађај, ето, овде на друму, чија је историја далека, још из Ћуприје. Напомињем ти узгред, да видиш само психологију и праведљивост нашега народа. Овај догађај на друму јако ме је дирнуо, и да ти га баш испричам.

Док смо били још у Ћуприји, наиђу једнога дана мештани у наш бивак и доведу једнога мангупа коња. Веле, сигурно је из нашега пука. Улазећи у бивак, натрапају баш на команданта дивизиона... А ти знаш њега... Он је у стању да дигне на ноге целу батерију за неки мали каишић, а тек замисли сад... У питању је био коњ!... Позвао је одмах сва три командира. Сав узбуђен, питао је чији је овај коњ... Загледасмо га и ми, али нико не може да га позна. Био је то један од оних дората без белеге, каквих је само у нашој батерији било око педесет. Онда нам нареди да се вратимо у батерију и да се распитамо.

Поднаредник коњушар био је Светозар... Онај бели. Зовнем га и питам јесу ли сви коњи на лицу.

„Сви су овде“ — одговори ми он одрешито.

Ама види, види ипак, да није нечије лежиште празно.

„Знам сигурно, господине капетане“ вели ми он.

Мало после врати се.

„Сви су наши коњи овде.“

— Ама баш сви?

„Сви, господине капетане!“

— Добро — велим ја, и нешто ми лакну. Одем у дивизион... Дођоше и остали командири и изјавише да то није њихов коњ. То исто рекох и ја. Командант се нађе у чуду.

„Погледајте још једном коње по списку“ — нареди нам.

Не рекосмо ништа... Када се одмакосмо, почесмо да протестујемо што нам се не верује. Али како смо били под његовим оком, то ипак наредим да возари изведу коње. Таман сам узео списак, када се возари у коњушници узмуваше и одмах дође каплар па ми изјави да нема једнога коња, и то баш онога који стоји везан пред дивизионом... Е све ми се преврте... Запитах, где је поднаредник... Али он се склонио негде и нико не може да га пронађе. А сада треба ићи у дивизион, и већ можеш да претпоставиш шта ме тамо чека. Јавим осталим командирима да се не муче, и одем у дивизион.

Бре... Бре!... Шта се тада сручи на моју главу!... И како ја не водим рачуна, и како се он чуди што нисам досад све коње погубио, и како ово... како оно... и да ће он

мени да одузме батерију. Испадох ти ја најгори човек!... Наравно, он је говорио с разлогом, био сам крив, признајем, те нисам ни покушавао да се браним.

Али зато, када сам се вратио у батерију потражио сам прво Светозара. Ти знаш... ја никада нисам ударио војника. Али тада сам сву љутњу и бес, који се скупљао у мени, чини ми се, од мога рођења, сручио на његову главу. А он да живи још сто година, па неће добити такве и толике батине... Даљи поступак је ишао по надлежности. Поднаредник Светозар је изударао каплара, вођу одељења, а овај опет возара који је испустио коња, а није то пријавио. Разуме се, редов је навикао на батине као на неко редовно следовање. Када каплар добије батине, то ти је оно војничко предовољство, у години дана једанпут... Али када поднаредник добије дебљи крај, е то је мало необично. Увређен је понос старешине. То ја знам... Под нормалним приликама, ја то никад не бих учинио. Чак се и сад кајем. Али ја сам тада био у афекту, када збиља нисам собом владао. Ето, упамти овај догађај... То је у вези са оним што се баш сада одиграло на друму, о чему ћу ти доцније говорити.

После два дана дошло је наређење да кренемо на границу, према Бугарима.

Стигли смо, чини ми се... седамнаестог септембра и одмах изишли на положај, Вражја глава. Пред нама је био положај Каменита чука, где се налазила пешадија. Ама ништа више, већ узми само имена: Вражја глава, Каменита чука... па можеш да замислиш какве су то чукаре и гудуре.

Изишли смо, дакле, на положај, припремили елементе теоријски и чекали... Разуме се, чекали рат... Управо чекали смо да се Бугари утврде, да довуку већи број војске и топова, и да нас напослетку смрве. Јест, баш то смо чекали... Са наших осматрачница гледали смо читаве дивизије како на миру прилазе, логорују у близини границе, онда њихови команданти извиђају и испитују терен, и пукови најзад поседају положај... Све пред нашим очима и нашим приправним топовима... Па им се не свиди једно место, и онда се помере на друго. А њихови артиљеријски официри прегледају дурбинима терен и примају секторе које ће гађати... И наши прости редови знали су да ће нас напасти. Ама сигурно. И пуно пута прилазе војници и питају шта чекамо. Али под смртном одговорношћу је наређено да нико не сме да опали ни пиштољ, а камоли метак... Као да смо изгубили главу!

Чујеш, доцније, да су наши хтели да пресеку ово мучно и лажно стане, али савезници нису дали... Кажу, да су их Бугари уверавали у своје мирољубиве намере.

Ја сам војник и немам права да критикујем. Али дозвољавам себи да констатујем чињеницу: ми смо били унапред жртвовани. И каплар Живуљ је знао да наше четири заморене и проређене дивизије не могу да се боре противу дванаест бугарских, одморних... Али свака част нашем војнику. Испунили су своју дужност до последњег даха.

Командир заћута, обухвати прстом следе очи и протрла их. Друмом су шкрипала кола. По некој чудној асоцијацији мисли, сетих се оног убијеног воденичара... Можда се још увек окреће онај воденички камен. Али тамо су сада Немци.

— Припремали су се Бугари до првог октобра. А ми смо посматрали и чекали... Исто онако као осуђеници „на белом хлебу“. Егзекуција је почела тачно првога октобра у пет часова изјутра.

Све што се до овога часа одиграло, могу још и да разумем... Али оно што је настало после тога, то нисам кадар ни да схватим, ни да појмим. Кажу да у Светом писму пише: ко те удари по једном образу, окрени му и други. А ми смо изложили и образ, и трбух, и леђа И душу, па и живот...

Командир стеже вилице, да му одскочише мускули, и с дрхтајима уздахну. Онда настави тихо.

— Таман сам устао и војник донео воду да се умијем, у том тренутку се ваздух проломи. И без моје команде, војници притрчаше топовима и заузеше своја места. Потрчим као без душе на осматрачницу и видим како пурња земља и лети камење изнад наших пешачких ровова. Угледах баш и њихову батерију. Дохватим слушалицу и затражим одобрење од команданта дивизиона за паљбу, како бих заштитио наше пешаке. Али командант ми рече како су из дивизије наредили да се не сме опалити ниједан метак без одобрења дивизије. — Ама рат је отпочео... потукоше пешадију — буним се ја. — А—ја!... „Дивизија је тако наредила!“ — одговара лаконски командант... Пешадија вапије за помоћ, а батерије ћуте, јер више команде веле: нека се зна да ми нисмо дали повода за рат...

Ето... то ти је оно: „Ил не да ђаво, ил не да Бог.“ Уместо да смо упали у Бугарску, па их разбуцали још у почетку, ми чекамо да мобилишу, да концентришу, да нас нападну, без објаве рата. И да би наша трагедија била потпуна, ми чекамо да нас разлупају, да бисмо уверили Европу како смо ми невини... И то у времену када сентименталност и сви писани међународни прописи приклањају главу пред грубом силом...

Сироти пешаци. Трпели су паклене муке. Гинули су од граната, од распукнутог камења, повијали су се по рововима, претрчавали у рупе од експлодираних граната. Када су напоследку видели да их нико не брани, почели су да беже у прихватне заклоне. Јер они нису знали за вишу политику. Строј се почео нагло осипати и око седам часова били су сви у прихватним положајима.

Тек у седам часова стигло је наређење из дивизије.

Тада смо отворили ватру и ми. Али Бугари су куљали као мрави. Ишли су ошамућени, враг би га знао, као да су били пијани. Гинули су као стока. Земља је тутњала од топовских пучњева, а ваздух је кркљао од пушчане и митраљеске ватре. На неким местима Бугари су ускакали у наше ровове, боли се тамо бајонетима. Ми смо тукли у гомилу... Бугари су бежали. Опет се враћали. Тада су наши одступили. Потом су се окупљали, вршили противнапад и на бајонет освајали ровове. И тако до вечери. По мраку смо морали одступати наврат-нанос па се заустависмо испред неког села Крупца.

Наређено је да батерија у току ноћи изиђе на једну чукару, не знам ни сам како се зове. Целе ноћи смо по том беспућу извлачили топове. Ишли смо неким стрмим крчаником по којем се једва и селачка кола крећу. На кривинама откачињали смо задњаке и војници их после рукама гурали. А, да бисмо олакшали коњима, добили смо и чету пешадије, те је сваки пешак носио по две гранате... Таман кад смо пред зору стигли на врх стиже наређење да се вратимо хитно назад, јер су Бугари пробили на другом месту, и сад је наш положај у питању. Могу нам још заћи иза леђа. Али док смо стигли у то проклето село Крупац, наши опет повратили изгубљене положаје, и онда нареде мени да опет изиђем на онај вис... Ах, сад се сетих. Звао се „Црквено браниште“, Ту другу ноћ нећу никада заборавити. У људи није било више даха ... Док један вод застане, да би изишао други, заспали и возари и послужиоци. Александар је прво молио, онда тукао, најзад малаксао и он. Гледао сам га како наслоњен на дрво, у стојећем ставу, спава. А ноћ одмиче и страх ме хвата да нас овако отворено не затекне зора. Они пешаци који су носили муницију, изгубише се у ноћи са гранатама... У једном моменту чупао сам косу...

Сакупио сам онда војнике. Замолио сам их као другове, нека учине још и овај последњи напор. Иако су били изнурени до умирања, поспушали су ме и пред зору изиђосмо на врх... Где је ко застао, ту је и заспао.

Око подне почели смо дејствовати. Посматрао сам борбу пешадије. То је било бесомучно клање. Не потцењујем бугарског војника. Али наши су храбрији и много интелигентнији... Било је то баш пред вече... Налети руља Бугара на један наш истакнути положај, упаде у ровове и наши нагло стрчаше са брега. Мислиш да су се распрштали... Боже сачувај!... Само колико да се склоне од ока, па се наједном сакупише, ама као да им неко засвира збор. Сабише се као овце у гомилу. Стрепео сам да их тако не пронађе артиљерија. Али они се за тренутак растурише, и, као мачке, пођоше трчећим кораком уз брег. Још се нисам ни повратио од изненађења, а они ускочише у своје ровове. Настаде борба на бајонет. Бугари нагоше у бекство. Да видиш само! Бежали су као помахнитали на све стране, и мислим, нису се могли сакупити ни сутра до подне.

Али која вајда!... Нисмо имали никакве резерве, и после три дана морали смо одступити.

Прошли смо кроз Пирот ноћу. Тек сутрадан задржасмо се на положајима Велетина глава. Уз пут смо секли телеграфске диреке, кварили мостове, палили храну и сено... Али опет су пробили Бугари на другој страни и у први сумрак је наређено да одступимо. Таман смо запрегли, кад се сручи страховита киша, праћења севањем и праскањем громава. Облаци се спустили готово до земље. Били смо обавијени непрозирном тамом, као у мрачној комори. Требало је силазити низа стрме стазе, тек просечене. Људи и коњи се узнемирили од треска громава. А кад севне, готово обневидимо, неки возари застају, те на њих најашу они позадни. Наша контрола је била искључена. Људи су били препуштени сами себи... Нека нас срећа послужи, хвала Богу! — и командир се прекрсти — те изведосмо читаву батерију из тога пакла. Једва се дочепасмо друма и пођосмо журно. Одступали смо преко Бабушнице, све до Беле Паланке.

Чули смо тада и за пропаст северне војске, која нам се у одступању све више приближавала. Требало је штитити сада и одступницу њену. Зато су наређења била увек категорична: бранити положаје до последњег човека!... А Бугари су јуришали и дан и ноћ. Ако успеју да пробију на једноме делу фронта, наши су хитно издвајали из појединих пукова понеки батаљон, па су га упућивали да запуши рупу. Таман се ту успоставио фронт, Бугари би пробии на другој страни. Онда се одвајале чете да попуне празнину. Разуме се, увек бајонетом и бомбом... Ако би сада запитао некога пешака да ти по реду исприча на којим је све положајима био, уверавам те, тај се не би сетио.

На овоме положају Бугари су дошли на јуришно одстојање. Батерија готово иза самог нашег стрељачког рова. Зато је било наређено да се у току ноћи склонимо. Али није било пута да бисмо могли одступати право у позадину, већ смо читав километар морали ићи поред самог рова. Повлачење је отпочело у пола ноћи. Возови су ишли на великом одстојању један од другог, полако, ногу пред ногу, да би се избегао шум. Нашим пешацима је скренута пажња да не пуцају, како не би изазвали ватру. Али Бугари су ипак пуцали. Тактук... так-тук, повремено, за време целог нашег одступања. И само је један коњ рањен. Сутра смо налазили рупе на паоцима точкова и ожилке на топовима. Срећом, изиђосмо читави... Зауостависмо се на Плочи.

Ситуација је, међутим, била врло критична. Почели смо већ да се гушимо. Трупe са севера увелико одступају, већ се додирујемо. Треба на сваки начин зауоставити надирање Бугара. И виша команда се одлучила на последњи корак, колико очајан, толико и дрзак... То је исто као да очајник баца последњу пару на коцку, или да добије, а ако изгуби, да изврши самоубиство. Па да... ништа нам друго није ни остало.

Скрпили су некако два пука пешадије. Наређено је да артиљеријска припрема буде изненадна, брза али кратка. Јер иначе, открили би наше намере, те би онда Бугари навукли још веће снаге.

Моја је команда у року од двадесет минута била: по десет, разорном гранатом, по десет... по десет. Са људи је лио зној. Цеви су буктале, а ровови бугарски су пламтели и пурњали. Пешадија је подилазила. У тачан минут прекинуо сам паљбу. Тада се проломи: „Ура, ура, ура!...“ Изненађени навалом, Бугари поскакаше. Застадоше, као да не верују. Али наши почеше ускакати у ровове и Бугари окретоше леђа. Наши су им дували за вратом. Пређоше ровове, налетеше на бугарску комору. Паника се пренесе и на њихову позадину. Гледам са осматрачнице како једна бугарска хаубичка батерија у бежању налете на наш стрељачки строј. Сколише је са свих страна наши пешаци. Ухватише је.

Али, шта вреди! Да смо имали једну дивизију у резерви, терали бисмо их до границе. А овако... Морали смо да застанемо. Ипак, добили смо мало ваздуха, бар за неколико дана. Дотле су се наше трупе журно повлачиле, и када смо добили нешто простора, онда кретосмо и ми. Прошли смо кроз Ниш, и зауостависмо се на Курвин-Граду.

Истога дана добијем наређење да хитно одем у Лесковац и да се јавим тамошњем команданту трупа. Није ми било мило. Ја сам тако испао из састава своје

команде и био сам деташиран. А из искуства знам, да команданти увек мање обзира имају према додељеној јединици, и у погледу снаб-девања, и у погледу излагања према непријатељу. Наравно, сваки ће радије жртвовати оно што је туђе, него своје.

Јавио сам се новом команданту, и он ми је одредио положај. Било је то једно брдо, Хисар га зову, чији се предњи нагиб спуштао терасасто, са стрмим одсечима. Батерија је била одмах иза врха. Позади батерије није било никаквих путева, у случају да нас потерају, те сам наредио да се прокопају рампе за спуштање топова. Моја је осматрачница била на двеста метара испред батерије, у стрељачком строју.

Причу његову прекиде поднаредник Светозар:

— Господине капетане, питају војници, хоће ли да чекају?

— Драги Светозаре, ја о томе не одлучујем већ командант. Докле не видим са њим, ви ћете, разуме се, остати са мном. А после, ја ћу на све могуће начине гледати да буде као што ви желите. То је и моја жеља. Уосталом, сада ћу ја доћи.

Запитах га шта је после било.

— Било је то двадесет четвртог октобра... А збиља, сада ми то паде на памет... Овај је датум за пету батерију фаталан. Сећаш ли се прошле године, када нас нађе хаубичка батерија, па поби људе, удари у топ... кару. Сећаш се?... Јест, баш двадесет четвртог октобра. — Командир заћута, па ме значајно погледа. — Замисли... Ако рат потраје још једну годину, овога датума треба да се чувам.

Отишао сам тога јутра на осматрачницу. Чим ме угледаше пешаци, питају: шта ћу ја овде, када се ни они не могу задржати дуго на овом положају.

Отпочео сам одмах са гађањем. Поред моје батерије била је и једна хаубичка. Нашим удруженим дејством успели смо да Бугаре задржимо пред нама. Жали ми се хаубичар што су га ставили тако близу. Вели: „Лако је теби. Имаш коњску запрегу, па ћеш да клиснеш. А шта ћу ја да радим са мојим воловима?“

Баш тада јавише пешаци да се Бугари спремају за јуриш. Дохватим слушалицу да позовем батерију... Нема везе... Са мном је био поднаредник Жика. Рекох му да одмах потрчи низ линију и види где је прекид. Таман он пође, а ја се случајно окретох у правцу батерије... Згранем се... Коса ми се диже од ужаса. Очима не могу да верујем... Из позадине је наступао стрељачки строј Бугара право на незаштићену батерију и видим како војници покушавају да окрену топове уназад...

Потрчим као без душе у батерију. Тамо већ чујем прасак пушака... Један топ опали... Нека вика допире из батерије. Ја трчим што брже могу. Наједном се преда мном појави запрегнута хаубичка батерија где силази низ стрму косу. Војници вуку волове, други их боду тесацима и увијају им репове, да брже иду. Војници избежумљени и уплахирени зверају уназад, па и не гледају испред себе... Прва хаубица наиђе на стрми одсек и као откинута са опруге полете, гурајући, гужвајући волове и возаре. За њом друга, трећа, четврта. Уз тресак, ломљаву и јаук, клупчали су

се топови, стока, војници и цела маса од меса и челика сручи се у јаругу као безоблична гомила.

Пред батеријом сам... Преда ме истрча батеријски наредник исколачених очију и гологлав.

— Где ћеш? Назад, наредниче! — викнем што могу јаче.

Без иједне речи, он се врати, успуза се на један обронак, па се окрете.

„Ево их Бугари код топова...”

Истрчах горе... Нишанција Петар протрча поред мене носећи затварач... Бугари трче око топова. Нишанција трећег топа отима се са једним Бугарином око затварача, али други Бугарин му заби бајонет у леђа. Око топова леже мртви наши војници. Остали се распрштали на све стране... Један Бугарин нишани пушком некога. Мени притрчаше неколико војника.

То је била слика за оно неколико секунда...

— Спасевајте се! — викнем, па потрчимо сви низбрдо. Наиђосмо и на побијену запрегу предњака. Возари су лежали мртви између коња. Један предњак био је претурен. За нама припуцаше. Поднаредник Жика дојаха једнога коња и рече ми да се попнем. Какво узјихивање!

— Бежи што пре! — викнем му ја, јер почеше да прште куршуми око нас. Онда потрчах. Митраљез са брега поче да клокоће. Ми прилегосмо у јарак покрај пута. Док нешто тресну. Паде Петар са затварачем. Ми се дигосмо. Један дохвати затварач. Приђох Петру. Али он је издисао... Мало даље на друму лежи поднаредник Жика, јечи, а и коњ поред њега рањен, и већ се тресе.... Запали су у сноп митраљеза. Уто налете мој сеиз са коњем. Иако су војници наваљивали да јашем, да бих што пре умакао из овог убиственог простора, одбио сам то одлучно. Нисам хтео да се одвајам од њих, ма шта ме снашло. Зато наредим да на коња ставе рањенога поднаредника Жику. Али коњ се од пуцњаве узнемирио, те једва попесмо поднаредника. Био је рањен у груди и пљувао је крв.

Замичемо журно. Још једна окука па смо спасени. Али баш покрај пута лежао је телефонист Милија. Глава му готово у бари. Један га дохвати за ноге да га извуче, али он јекну:

„Убијте ме... убијте.”

— Понесите га! — довикнух, па га и ја дохватих за једну руку. Носимо га као врећу, док не зађосмо за окуку, те га онда спустисмо. Умирао је. Мене нешто у грлу стеже. Наиђоше неки пешаци.

— Хајдете, браћо, да га понесемо.

„Море један више или мање не чини!“

Батерија заробљена, војници ми изгинули, војска се расула, земља пропала. Нешто ми притиска груди. Гледам као кроз маглу и сузе ми ударише на очи... Више ми није стало до живота. Стајао сам, као да сам без свести... Неко ме дохвати за руку.

„Бежите, само што нису дошли!“

Тек кад смо одмакли два километра, дошао сам к себи. Утучен, седео сам покрај пута, док су се војници сакупљали. Било их је око четрдесет... Остало је изгинуло.

— А шта је са Александром?

Командир уздахну и тужно климну главом.

— Причали су ми доцније војници... Александар је састављао извештај о утрошку муниције. Био је код другог топа, кад су Бугари упали у батерију. Командовао је: „Паљба уназад. На картеч!“ Сео је на топ и лично опалио један метак. То је био онај последњи пуцањ наше пете батерије. Са њим је замро и Александар. Кажу, остао је пресамићен преко топа.

Командиру навреше сузе на очи. Зубима обухвати усну. Као да би хтео да загуши уздах бола. А потом сасвим тихо проговори: — Пао је као јунак.

Заћугасмо... Друмом је промицала бескрајна колона бескућника. Чини ми се као да сваки односи собом покоји живи део домовине. Неповратно?... Будућност нас и не занима толико, јер је садашњица сувише мучна и тешка... командир превуче прстима преко овлажених очију.

— А сад?

— Додељена ми је нова батерија... Али ја моје војнике не могу да оставим. Ево баш пред твој долазак, пришао ми је поднаредник Светозар, онај кога сам ја изударао, и вели ми: „Господине капетане, чули смо да сте добили нову батерију... Ми смо на прагу наше отаџбине. Ако нас ви напустите, нећемо ићи ни корака даље, већ ћемо се вратити својим кућама. А ако останете са нама, ићи ћемо докле нам ви наредите.“

И сада сам се решио да их на своју одговорност водим у нову батерију.

Моја команда је одмакла далеко, те се дигох. Војници приђоше да се поздравимо. Запитах за Танасија, јер га не видим међу живима.

— Не знамо шта је с њим — вели ми. — Био је до последњег часа у телефонској земуници. Али када Бугари утрчаше у батерију, ми се распрштасмо на све стране... Када смо се искупили, њега не беше. Рањен или погинуо. Сигурно је погинуо, јер Бугари ни рањенике не остављају...

НА ПРАГУ ОТАЏБИНЕ

ред нама је бескрајна равница. Тако нам се бар чини. Али ходајући по

њој, видимо мале брежуљке, ониске висоравни, као оно наборана вода на лакој ветру. У даљини негде штрчи минаре, а још даље, виде се дивље планине у плавкастој измаглици дана...

Косово поље...

Сузама је заливено, песмама је опевано. Мужевна стремљења небројених генерација су кроз столећа била усредсређена на њега. Тешка трагедија понирала је у душе, преносила се с колена на колено кроз небројене деценије, као неко вечно страдање, свето и узвишено као религија. Дах побожне осећајности и фанатичан занос би обујмио млада срца при помисли на тужно Косово. Оно је неодољиво спајало мисли као неки узвишени култ и постало света замисао целе једне нације...

Године хиљаду деветсто дванаесте љубили су ратници свету земљу. Косово је ослобођено од неверника. Вековни сан је остварен.

А само три године доцније...

На путу ка Голготи вукла се изнурена војска српска. Непрегледна колона пешадије, артиљерије, коморе и избеглица, гамизала је лагано преко Косова, носећи собом тугу и очај поробљене земље своје. Сустигосмо и колону рањеника, који су умакли из болнице. Стоје на путу, распитују се за своје команде. Сматрају да им је команда њихова, у општем метежу и хаосу, једино уточиште, те да се тамо свију, немоћни и болесни.

На велику радост нашу, међу рањеницима нађосмо и нашег потпоручника Војина са повезаном главом, у шињелу на којем се још познају трагови крви. Лутао је да би нас нашао.

На путу сусретосмо и заробљенике, који се крећу сами, без спроводника, у супротном правцу. По исцепаној одећи и жалосном изгледу они се мало разликују од војске која их је некада заробила. Глад и тешки ратни напори потпуно су нас изједначили, па чак као да нас је општа невоља и приближила једне другим.

Прошли смо поред оронулих зидова Вучитрна. Она једна улица закрчена од кола и народа. Из многих кола виरे главе жена и деце. Или су се избеглице размилеле по вароши и купе остатке хране. А магацини отворени. Војници, заједно са заробљеницима, развлаче џакове са храном на све стране. Неки продају брашно мештанима. Муслимани нуде новац војницима за оружје.

— Шта ће са нама бити? — запита нас једна жена плачевним гласом.

— Ви ћете се, госпођо, вратити својој кући, одакле сте и пошли. Али шта ће са нама бити, то нико од нас не зна — одговара јетко потпоручник Живадин.

Пред вече стигосмо у неко село испред Митровице. Ноћ је била хладна. Кроз пушкарнице својих кула гледали су нас злурадо Арнаути.

Седимо поред ватре, а Лука нешто рачуна на прсте.

— Прошло је равно пет стотина двадесет и шест година, када је разбијена војска на Косову бегала исто као и ми сада.

Разговарамо о свом безизлазном положају. Још један дан марша па смо на граници. Куда ћемо после?...

— Требало је да их сачекамо на Косову, и нека се историја још једном понови — каже потпоручник Живадин.

— Нашто да гине народ, кад сутра навече иначе морамо да положимо оружје. Даље немамо куд! — додаде капетан Душан.

— Баш зато! — брани своје гледиште Живадин. — Нека то буде на витешки начин, а не као неке бабе.

— А теби је мило да погинеш на Пољу Косову! — упаде подругљиво Лука. — Не верујем!

— Вала, ако будемо морали на граници да положимо оружје, ја одох...

— Пре свега, пита ли вас ко, те сада вадите очи... А ако желите да чујете моје мишљење...

— Молим вас, господине потпуковниче... опростите, али ни вас сигурно нико не пита — рече мало набусито Живадин.

Потпуковник Петар заћута. Онда се наслони лактовима на колено, и укрсти прсте. Гледајући у ватру, настави тихим гласом:

— Земљу смо изгубили... То можемо објаснити неком „вишом силом“... Али ако уљудност изгубимо, онда тек настаје највећа опасност — и потпуковник Петар климну замишљено главом.

Настала је мучна тишина. Али Живадин прекиде:

Господине потпуковниче, мени је јако жао што су моје речи дале повода да тако мислите. Ја се извињавам. Али... молим вас, још од Преполца причају о одлучној бици на Пољу Косову... А куда ћемо сада?

— Ех, причају... Причају војници, причају коморџије и сви они који не увиђају да данашње ратовање није исто што и ратовање пре пет стотина година. Онда су се тукле масе, а данас стратегија зна и за брзе обухватне маршеве, па би нас као мишеве похватили на Пољу Косову... А зашто?... Да би се поновила историја. Али таквим подухватом ми бисмо само компромитовали прошлост... Нама је данас потребно да сачувамо живу силу.

— Добро, господине потпуковниче — упаде капетан Душан — претпоставимо да смо је и сачували, мада се она почела да осипа сама од себе. Куда ћемо с њом?

— У албанске планине... а после видећемо.

заћутасмо... Пред очима имамо визију оних кршева које смо гледали у измаглици дана. То су слике и у свести непријатне, а тек како мора бити страшна стварност. Планине су се издигле једна над другом, као да је земља некада била узбуркана пучина, па је промисао нечија намах зауставила.

Размештали смо се поред ватри. Бескрајно небо је жмиркаво треперило, док су кола коморџијска и даље шкрипала. Људи покривени преко главе шињелима и шаторским крилима лежали су крај утуљених угарака. Преморени коњи стењали под амовима. Стражари су мрзовољно зурили у ноћ... У селу је кукурикао петао. А у даљини праснуше неколико пушака. Или Арнаути пљачкају... Или наши извршују правду над њима. Свеједно. Неколико живота мање.

На граници смо отаџбине.

Пређосмо пругу. Издужене шине, као опружене мртвачке руке, остадоше пусте.

Пред Митровицом застадосмо, да одиђу мало трупе које су наилазиле и са северне стране. Кроз варош се једва могло ићи од силнога народа. Многе избеглице су овде застале. Рањенике су доведе донели.

Млако, бледуњаво сунце пригрева, а непријатељски аероплани се разлетели као осице. Из колона се издвајају војници у мале групице, дошаптавају се и договарају да ли да се врате кућама. А приче бујају... На граници ћемо се зауставити, и онда ће се издати прокламација: ко хоће, може да се врати својој кући. Па зашто се не бисмо још и сада вратили. Пронеси се глас да идемо до албанских гора, где ће официри напустити војску. А заклетва обавезује само у границама државе, изван отаџбине не важи. Они су, дакле, разрешени обавеза.

Трезвенији упиру очи у своје официре и мисле да ови нису толико безумни да их напусте. А са војском иде и седи Краљ.

Неки се колебају, пођу, други их сретну и онда се врате. Изнурени телом, измучени душевним колебањима, лишени тако воље, иду мрзовољно, послушнујући непрестано шта се око њих говори.

Коморе се увелико осипају. Изван Митровице почела је и пешадија, док су артиљерци још увек везани својим осећањима за оруђа. Котрљају се топови и људи гамижу за њима, или се држе за штитове топова и одмичу све даље.

Негде у близини границе застадосмо. Дувао је хладан ветар и оловни облаци се стопили у бескрајни сиви застор, скривајући планине и земљу коју напуштамо. Бар да можемо бацити последњи поглед!... Тешка слутња притисла душу, а расплинуте мисли као да се повлаче и усредсређују на једну представу, везану за оне који остадоше скривени, иза сивих облака, јадни, напуштени.

Седимо око ватре и ћутимо... Снег поче да пада. Још једна невоља више. А ми без домовине, без куће, без огњишта. Снег сигурно и тамо пада... тамо, око наших кућа, где живи поробљена сиротиња без игде ичега.

Посилни Исајло сручи нарамак дрва покрај ватре и подбочи се:

Господине поручниче, ко ће да огреје сиротињу моју? — обрати се поручнику Луки.

— А, господине посилни, Исајло Аранђеловићу, ко ће моју?... Теби ако је тешко да носиш дрва, а ти марш! — и показа му руком у правцу Митровице.

Збуњен оваквим одговором, Исајло се почеша иза врата.

— Господине поручниче, ја се не жалим... него велим...

— Не жалим... не жалим, па шта онда? Да причамо причу. Је ли... Око твоје куће у селу расту шуме и забрани, а шта ће моји да раде у вароши?... Ипак не слиним као ти: ко ће да ми огреје нану, ко бабу... сивоњу... рогоњу — говорио је Лука плачевним гласом, подражавајући Исајла. — Срам те било!

Исајло и нехотице стаде мирно.

— Ја баш нисам тако казао, господине поручниче...

— Ниси?... Подбочио се као пиљарица и „господин“ као да тражи изјашњење од мене: ко ће да греје моје? — говорио Лука дубоким и важним гласом. — И то пита мој посилни Исајло, који живи боље него командант армије.

— Немам само његову плату — смеје се сада шеретски Исајло.

— Слушај, докле идем ја, ићи ћеш и ти. Докле имам ја, имаћеш и ти. Јеси ли разумео?... А сад вуци се у шуму за дрва!

Исајло поздрави, и весело отрча.

Ветар усковитла ватру и ми се подигосмо, окрећући јој леђа. Тек тада видесмо како војници замичу у село, међу арнаутске куле. Капетан Радослав прати једнога поднаредника да их врати.

— Дреница је ово... Могу лако да припуцају пушке.

— Ко... Арнаути? — окрете се поручник Бранко. — И нас мртвих се они плаше, а камоли оволиких топова.

КОД ГРАНИЧНОГ КАМЕНА

Б

ио сам одређен за коначара. Кренуо сам рано, док још комора није

закрчила пут. Преварио сам се. Коморције су већ одмицале. Тек после читавог часа марша престигосмо их.

Пут је излокан, услед мраза се стврдноу, те се преморени коњи непрестано саплићу. Украј пута видимо мртве коње или поломљена кола. Срећамо често неке дечаке, који се враћају натраг. Заустављамо једну групу.

— Ми смо ђаци — вели нам један — па смо бежали до границе. Даље немамо више куд.

— Зар Арнаутима и Бугарима у руке! Зло ћете се провести! — опомиње их Груја.

— Лако је вама... О вама се води рачуна, али о нама се нико не стара — одговара један паметно и отресито.

Данима ми гладујемо — додаје други. — Ако пођемо са вама, помрећемо од глади. Ако се вратимо, можда ће нас куршуми мимоићи.

Гладни, погурени и помодрели од зиме, одоше они натраг.

Давно је било прошло подне, када се заустависмо код граничног камена. Дан тмуран и хладан, сав огрезао у сиву белину из које штрче оголела дрвета, као раширени прсти у костура. Заустависмо коње, са којих је одилазила пара.

— Свршено је, господине потпоручниче — проговори Груја.

Вране и гаврани загракташе над нашим главама...

Са десне стране била је једна кућица. Сјахасмо да се јавимо црногорским властима.

На улазу ме запахну мирис кафе, а из једне бочне собе чуо се весео жагор. Хтедох да уђем, али се преда мном испрси један стари Црногорац.

— Ће ћеш... Причекајдер да те пријавим.

Кад он отвори врата, угледах неке младе људе како нешто ћеретају. Врата се преда мном затворише. Иако је можда такав обичај, чинило ми се, ова је форма ипак могла сада да изостане, и да се учини изузетак према једноме официру суседне земље. Али ми смо изишли из своје земље и морамо се повиновати обичајима других.

Врата се отворише. Кад уђох у собу, затекох неколико младих Црногораца. Старији су сигурно у рату, а остали су једино ови дечаџи. један се једва придиже, док су остали седели заваљени у столицама, изгледа ми пркосно, као да нам се подсмевају што смо изгубили земљу.

Онај један слушао је моја излагања, правећи се важан. Тек издужи лице, напући усне и издигне обрве. Мучио се да изгледа достојанствен, и, да би и вероватно доказао господство своје, викну:

— Ђуро! — на вратима се појави онај служитељ. — Припалидер ми цигарету.

Ђуро отвори пећ и принесе му један угарак.

Пуштајући сада густе димове и жмиркајући, обрати се он Ђури:

— Виђиде, Ђуро, богати, код оног Арнаутина Селима. Ама понеси пушку и убиј пса, ако само уста отвори.

Рекох му како не бисмо желили да силом улазимо у стан. То нисмо радили ни у својој земљи. Ако треба, платићемо.

— Мани, чоче... Пљачкају они нас од цара Лаза, те да им данас ми плаћамо!

Ишли смо пешке ка арнаутским кулама. Снег је шкрипао под нашим ногама. Ђуро се обрати Груји:

— А грдни, ви побјегосте. Е, светог ми Петра, док је Ђуру на рамену глава, неће они закорачит у ову земљу.

Груја се само болно насмеја и тужно климну главом.

— А што, јадан!... Ти се мени канда подсмејеваш.

— Јок, Ђуро, него велим, што не знадосмо још код Смедерева за тебе!...

— Е виђећете...

Пред кулом застадосмо. Ђуро удари кундаком у врата. Иза одшкринуте капије појави се један Арнаутин, с киме Ђура поче да разговара нешто на арнаутском. Затим се окрете мени:

— Каже, да склони само робље.

— Какво робље! — зграну се Груја.

— Ма жене. Женску чељад називају робље.

Чујемо неко клопарање, тумарање уз дрвене степенице, и онда се све утиша. Тада уђосмо. Војници остадоше у дворишту. Ја и Ђуро пођосмо уз мрачне и уске дрвене степенице. На врху нас дочека један млад Арнаутин и руком нам показа на једна врата. Прво уђе Ђуро. Указа се пространа соба, полумрачна, јер је ову собу осветљавао мали прозор четвртастог облика, колико да човек промоли главу и да га заклони својим раменима.

— Тунгатјета! — ослови неког Ђуро.

На малом постољу, застрвеном само шареницом, седео је стари Арнаутин прекрштених ногу. Поздравих га. Он додирну чело, па груди. Једно мало Арнауче унесе две трonoжне столице. Седосмо према старом Арнаућину.

— Ђуро, замоли Шкипћара, али лепо, да нам уступи стан за ноћас и питај га шта тражи.

— Е, богуми, питај га ти — Ђуро се наже и дохвати кућу са дуваном, што је стајала испред Арнаућина.

— Ја не знам арнаутски. А зашто га ти не питаш? — обрецнух се ја на њега.

— зато... побогу, човјече, ће ћу ја њему плаћат!

— Ама, ми ћемо платити.

— Па ми смо иста вјера, не било те!... Шкипћару да платиш! — говорио је с презрењем. Онда се обрати Аранућину.

Слушао је Арнаутин и климао главом узвикујући: „По... по“. Изгледало је да пристаје без речи. Ђуро се окрете мени.

— Имаш стан.

Тада се Арнаутин обрати мени и поче нешто да говори, рашири руке и погледа у небо, помињући „Алах“... Затим размахну лагано старачком руком, као да говори о нечем огромном и онда одбаци шакама од себе. Заћута и тужно климну главом.

Запитах Ђуру да ми објасни шта је говорио.

— Ман' се врагу... пасја вјера... Каже да смо му поробили сто миљуна оваца. Научило за турског земана да роби, а сад не може.

Онај мали Арнаутин принесе суд са водом. Стари скиде кондуре и у присуству нашем поче да пере ноге... Најзад опра и руке. Потом застре једно ћилимче, клече, па

састави шаке и принесе челу шапућући нешто. Затим се одупре шакама и главу прислони поду, мало се одмаче, и опет поче да темена. Онда диже главу и управи очи навише. Лице му устрептало, очи молећиве, а усне фанатично убране, као да тражи милост, помоћ, да Алах сатре невернике... овога Црногорца Ђуру, па и мене, који наилазим из белог света, да га узнемирим у домаћем миру његову.

Мангал је зрачио, и одблесак се одбијао из ока старог Арнаутина, као да из душе његове сикће пламени бес. Али на колену Ђурином светлуцао је бајонет са пушке.

Уза степенице је ишао неко. Чуо се звекет мамуза.

— Господине потпоручниче, јавља командант да нећемо остати овде, већ идемо право за Пећ.

И не гледајући више Арнаутина, изиђосмо на пут, да сачекамо команданта.

По мразној и мрачној ноћи стигосмо у Пећ, и сместисмо се у хладне учионице неке школе.

КО ЈЕ ВЕРА, А КО НЕВЕРА

оследње уточиште наше. Оставили смо Косово и Метохију, напустили

своју земљу и сада се прибили уза саме планине, које се нагло издижу као огромни бедеми небу под облаке. На планинама нигде пута, сем козјих стаза и искомске дивљине. А са супротне стране наступа оружана сила непријатељска.

Прастаре планине заклониле су грбином својом небо. Изборане и избраздане, пркосе оне тисућима година, а већ столећа су се сламала о њихове урвине и клисуре. Надживеле су оне геолошка доба, а о повесници људскога рода шуме већ горостасна дрвета.

Коритник и Паштрик, Копривник и Паклен... Жлеб... Копривник се разметљиво шири, онда се постепено скупља, а врхови његови су у беласастој магли као чалмом обавијени. Паклен се скромно помаља, затим се горостасно извија и обнажен снежном белином крије се међу облацима. Између ових планина зија Руговска клисура као разјапљене вилице кроз коју куља сатанским шумом хладна Бистрица... Све је дивље, све је сурово и искомско. А зима хладна као авет... Дува ветар кроз Руговску клисуру, ковитла између трошних кућа, вратнице лупају, онда избија са фијуком у равницу, дижући вихоре снега, док се изнурена војска српска размешта по пустим пољима, на голој ледини.

Наши посилни подложили пећ. Седимо покрај ватре и замишљено гледамо преда се. Улицом поред плотова провлаче се одрпане прилике војника и завирују у свако двориште као да нешто траже.

— Море, људи, свако зло има своје добро — вели капетан Јова учитељ.

— Ах, филозофија сангвиника! — добаци са омаловажавањем капетан Душан, „резервни адвокат“. — Молим те, какво добро очекујеш сада ти?... Најурени из земље, на туђој територији, сатерани под ове кршеве...

— Ама то је моје предосећање... Ето замисли... закључимо сада мир и хајд' кући.

— Зар ти мислиш да је то добро?

Онда отпоче разговор.

— У историји света овакав случај не постоји.

— Протерани су Јевреји...

— То није исти случај. Наша земља постоји и даље, наше породице су остале у земљи, али је оружана сила и све оно што извршује закон ван те земље.

— Поставља се питање, да ли ми имамо правног основа да представљамо ту земљу.

Сад се умешаше у разговор и правници, резервни официри.

— Са правног гледишта државу сачињава суверена власт над одређеном територијом и становништвом на тој територији — разлаже потпоручник Живадин, свршени правник.

— Ми, дакле, не представљамо никога — упаде потпоручник Средоје.

— Море, ајд бре, што причате којешта! — љути се капетан Вела. — Онде где је војска, ту је држава. Ко ти, бре, даје плату?

— А ко даје плату онима у земљи? — упаде Живадин.

— Што нису и они пошли?

— А где би они?... А где ћемо ми?... Ви, активци, мислите као онај Луј француски... не знам који беше по реду: „Ја сам држава!“... Где је капетан Веља, ту је држава... А територија, а народ? — говори љутитим гласом Живадин.

— Е, није него!... Нећеш ваљда да ми доказујеш да државу чине бабе, жене и деца — обрецну се капетан Вела.

— Чекајте — умеша се у разговор поручник Протић, судски писар. — Сви сте ви у праву. Само нико од вас не уме да изрази своју мисао. Дакле, тачно је да државу чини суверена власт над одређеном територијом и становништвом. Али та територија није уступљена непријатељу по неком мировном уговору, већ нам је насилно узета...

— Наравно! — добаци капетан Веља.

— Виша сила! — допуњује Живадин.

— Тако је... И после изласка из земље, наша држава ту суверену власт и даље има...

— То исто и ја кажем — упаде капетан Веља.

— Ама, откуда ви знате правне ствари? — нервира се Живадин.

Само што држава не може фактички да врши ту власт над својом територијом и становништвом које је остало у земљи. Али са правнога гледишта, иако смо на туђој територији, ми имамо сва права...

Врата се баш тада нагло отворише и уђе један коњички капетан. И не представљајући се никоме, проговори надменим гласом:

— Господо, ова је школа узета за штаб армије. Молим вас, удаљите се.

Ватрица је у пећи угодно пуцкарала, док је напољу све више стезао мраз. Први пут од почетка одступања уђосмо једном и ми у собу, па нас одмах, ево, већ истерују. Иако у Војсци све иде по надлежности и без поговора, покушао је ипак капетан Вела да се благовремено одупре.

— Зар нема у вароши нека друга зграда?

— Ово је за армију — говорио је коњички капетан са висине. Јер он говори у име армије, док је батерија последња јединица у системи војничкој.

У собу почеше улазити официри из штаба. За њима посиљни и ордонанси, носећи сандуке и пољске кревете. Онај коњички капетан већ скинуо чизме и оставио пред врата, да му их очисте. А ми се на брзу руку пакујемо и излазимо, не знајући куда сад.

Трупе долазе са разних страна. Неке јединице застале, јер су изгубиле везу, те не знају на коју ће страну.

— Ама нећу да питам ни за кога! — љути се један командант батаљона. — идем сада где је мени воља, а он нека ме тражи! — мисли свакако на свога команданта пука.

Улицом одјекује топот коња и чује се нека вика, да би се направио пролаз. Два Црногорца на коњима, а позади наступа фијакер, где се на горњем седишту завалио један црногорски генерал, а на доњем седи његов ађутант...

— Заиграће мечка и пред твојом кућом! — добаци неки пешак.

Лупамо на вратнице једне куће, али нам се нико не одазива. Решавамо се да развалимо врата. Али командант не дозвољава, већ нареди мени да идем у црногорску команду и затражим стан преко њих.

Мала је варош, те је одмах наћох. Ходници су били пуни наших официра, који траже разна обавештења. Пред вратима собе где је командант, стоји војник са пушком.

— Код нас војник стоји пред спољним вратима. Али кога овај чува? — разговарају официри.

— Ех, знак достојанства...

Зауставих једног официра, да запитам за стан.

— Море уљези, чоче, где ти је драго...

Ипак га замолих да ми да једнога војника.

— Ђурашине, виђиде богати тамо за стан — рече једном војнику.

Прођох кроз онај народ, али када изиђох на улицу, Ђурашина нигде не беше. Вратио сам се поново. Сретох тада Ђурашина и видех како на леђима вуче неки џак пун чизама. Опоменух га.

— За кварт уре! — одговори он и замаче у један ходник.

— Друже, овде кварт уре значи два сата, а некад и пола дана — добаци ми један пешачки поручник.

Већ видим и сам да не могу добити шта тражим. А није им ни лако. Готово целокупна војска једне земље сручила се у Пећ. Идем полако поред реке и мислим о томе. С друге стране видим једнога нашег ордонанса где продаје неке нове лаковане чизме. Чини ми се да су припадале баш оном коњичком капетану који нас истера из стана... На суседном углу стоји група војника и разговара. Чујем у пролазу где један вели:

— Причекај бре... Све ће нас сада пустити кући.

Уз пут наиђох на један пук пешадије. Застали су да виде куда ће. Војници се пресамитили преко пушака и гледају мрзовољно преда се. Седам стотина километара одступали су под борбом, бранећи сваку стопу. Одело им поцепано, шајкаче нагореле. Официри се ни по чему не разликују од својих војника. Три месеца тукли су се без смене и одмора. А сада су оставили земљу и мртве другове. Остао им је последњи дах. Стоји маса промрзла, док Бистрица хучи и ветар завија.

Сутрадан причају војници како су ноћас четворица из друге батерије отишли. А спремају се и многи други. Командант наређује да су официри у сталном додиру са војницима и да их уверавају у штетност њихових намера. Саопштавам ту наредбу командиру треће батерије.

— Добро, молим те, шта да им говорим?... Да не беже!... Пита ме данас поднаредник: „Господине капетане, зна ли се куда ћемо?“... Замисли!... Да смо под другим приликама, ја бих му нос разбио за ту дрскост да се ја њему исповедам. Сада не могу. А не знам ни сам да му одговорим на питање. Говоримо... уверавамо, само они нека решавају што пре.

На пољани потпуковник Петар сакупио војнике и држи говор:

—... До овога часа испуњавали сте часно и поштено дужност према отаџбини. Нисте посрнули ни пред навалом бајонета, ни граната. Поколења ће причати о вашим

херојским делима... Па зар сада, када смо тренутно напустили земљу, сада, зар да упрљамо светлу прошлост и да се предајемо!... Зар да синови наши указују прстом на оца издајника...

Другови... земља вапије за осветом, породице ваше вас преклињу да их ослободите... Зар да напустимо слободу нашу, и да савијемо добровољно главу под ропским јармом? Никад!... Никада, другови! Ја вас не задржавам. Ко хоће нека иде. Али сада је дошао час да видимо: „Ко је вера, а ко невера!“

Ветар је дувао из Руговске клисуре. Војници су стајали непомични и неми, онако промрзли и погурени, изгледали као залеђени.

Они верују своме команданту и својим официрима. Ићи ће са њима, али невољно и тужно. Просто по навици и слепом поверењу у старешине своје. Али мисли су њихове чврсто спојене за село, околину, и никако не досежу изван граница домовине. А отаџбину су сада изгубили, са њом и огњиште своје. Земља се брани са кућног прага. У Другој линији потичу они од хајдучкога колена и носе дубоко зарезане у души приче о јуначким подвизима својих дедова.

Али командант каже: „Ко је вера, а ко невера“... Издајник. Тешка је то реч — издајник... Јер Краљ је са војском, њихове старешине... другови... А опет, у земљи су остали стари родитељи, деца. Али, тешка је реч — издајник! Ах, кад би могли да обухвате све рукама својим. Овако се мисли растежу, војници седе ћутећи поред ватре и повијају се као дим на ветру.

Проносе се гласови о некој важној седници команданата. Причају неки да ће бити офанзива. Други веле да ћемо прећи у Албанију, а одатле у Црну Гору, где ће се успоставити наново фронт.

А из суседног пешачког пука отишла је цела једна чета. Обућа војника је поцепана, шињели нагорели од спавања поред ватре, да се у неких кошуље виде. Кажу, пушке су готово неупотребљиве, од силне употребе.

Сва су поља око Пећи притиснута војском. Докле се оком види. Димови од многобројних ватри се мешају са измаглицом дана и као тешка магла притискују земљу. Колико да се душа још више замрачи. А ноћу светлуцају пламенови, као умирућа кандила, и повремено одјекују узвици будних стражара.

Почело се увиђати да ће бити потребни самари, и војници су их тражили на све стране.

— Топ дајем за самар — шалио се командир треће батерије.

А поручник Лука наређивао је своме посилном:

— Прво понуди паре. Ако неће, ти гледај да га дигнеш. Ако ни то не можеш, направи га. Ако не умеш да га направиш, онда „фатирај“ леђа, да натоварим на тебе.

— А ако га украдем, могу ли ја да дигнем паре? — пита шеретски посиљни Исајло.

— Кипислцауф! — одобрава Лука.

Црногорци су узимали самаре из околних места „по кратком поступку“, објашњавајући као да су их даровали Арнаути. Самаре су уступали вишим командама и угледнијим личностима. Прича се да је црногорски генерал простосрдачно узвикнуо, када је видео једнога нашег књижевника:

— О, драги пријатељу, ако вама нећу дати самар, ја коме ћу! — и потапшао га по рамену.

Оно мало робе по дућанима распродано је. Радње су затворене. Кафане препуне. Уским улицама тешко се пролази од војника и цивилног становништва које је добегло доведе. Пронеси се глас да су се нека арнаутска племена побунила. Избеглице које не могу даље, очајне су и свакога познаника питају за савет шта да раде. Црногорска војска и жандарми одлазе и умирују Арнауте. А мраз све јаче стеже. Нека магла спустила се изнад вароши. Војници тумарају по логорима и договарају се. Неки се опраштају јавно и одлазе. Други крадомице, ноћу, и замичу заобилазним путем. Али већина остаје збуњена, неодлучна. Као да су догађаји изненадним замахом својим загушили сваку мисао, те људи лутају уплахилено кроз маглу као сенке и подсећају на звери које је хајка притерала у теснац.

Пуцњи топова се све јасније чују. Заштитнице одступају корак по корак.

У вароши се запажа живост и неко ишчекивање. Говоре да заседава ратни савет команданата и очекује се последња одлука: капитулација или даља борба на живот и смрт. У сваком случају мораће да наступи разрешење ове тешке неизвесности.

После подне одазваше у дивизију команданте пукова. Сада верујемо да је дошао последњи час.

Чекамо пред штабом пука...

— Свршено је, господо — рече при повратку командант. — Је ли ту ађутант?

Хтеде да уђе у своју собу, али га неко запита:

— Како?... Идемо ли кући, или офанзива?

— Нити кући, ни офанзива. Рећи ће вам командант дивизиона — и уђе са ађутантом у своју собу.

Штаб дивизиона био је смештен у једној шупи, облепљеној блатом. Унутра је горела плехана пећ. У једном углу налазили су се црни сандуци са архивом дивизиона.

Официри су се сакупљали и, како који наиђе, пита има ли чега новог. Дође и потпоручник Средоје, „економ свога добра“.

— Помаже бог, људи... Шта се доконало?

— Једва се једном одлучи — упаде капетан Душан, „активни капетан“ и „резервни адвокат“.

— Ама, побогу...

— Мир је, дакле, закључен и сутра се враћамо кућама. Врховна команда је решила да ми официри преузмемо управну власт. Ја имам да вршим дужност начелника окружног у Крагујевцу, а ти си одређен... где оно беше, побратиме? — обрати се Душан Луки.

— За начелника среског у Пироту — без размишљања одговори Лука.

Средоје погледа упитно остале. Они су сви одобравали

— Али, људи, шта ћу ја чак у Пирот, кад ми је кућа у близини Крагујевца!...

— Е није него!... Досад си се верао по гудурама, а сада ти је мало Пирот. Кажи хвала и на томе — додајује капетан Вела.

— Ама, људи — ускликну весело Средоје, као да је тек сада схватио — ама, је ли могуће да је мир закључен?... Па добро, што се не радујете?... Што не пуцају топови?

Сви се насмејаше. Некоји, да се не би смејали гласио, изиђоше напоље.

— Да си ти жив и здрав, ми смо то дознали још у подне, те смо се нарадовали и прерадовали...

— Зар нам је било мало пуцњаве?

— Познаје се да си сељак... Прангија... Кипислцауф!

— А где сте ви одређени, господине капетане? — обрати се Средоје своме командирџији.

Командир је оклевао са одговором и као хтеде да објасни своме воднику како је све ово шала. Али се умеша брзо Душан:

— Не зна још. Сад ће доћи командант са списком.

И заиста командант се појави.

Његово, иначе црнпурасто, лице било је тамно. Изнад крупних црних очију натквесиле се густе обрве, као тамна маховина над речним понором.

— Јесте ли, господо, сви ту? — прелете очима преко нас. — Дакле, историјска одлука је донесена... Наш правац даљег одс... — брзо се поправи — кретања је ка мору... Али пред нама су, као што видите, непроходне планине... Господо... Ви као стари војници разумећете ме... — глас командантов задрхта. — Одсад па до пет часова изјутра... уништићете целокупни материјал...

— И топове, и муницију? — зачу се крик капетана Војка.

— И топове, и муницију до последњег метка, и кола, и сандуке, и целокупну храну, коју не бисте могли да понесете.

Командант заћута. Официри су стајали у ставу мирно, занемели као да слушају погребно слово.

— Хоћемо ли добити писмено наређење? — прекиде ћутање капетан Станиша, као да се нада не би ли се ово страшно решење изменило.

— Добићете... Господо, наш народ вели: „Договор кућу гради.“ Али ми је разграђујемо и није нам ни потребан договор... Користите барут из чаура, пијукe, бомбе... ватру... сва разарајућа средства... Господо, тешко ми је што вам морам рећи, али... изволите на посао!

Ћутећи, излазили су официри. Магловито ишчекивање постало је сада голо збивање. Можда су и они помишљали на узмак, али су избегавали и претпоставку да би једнога дана могли уништити оно за што су интимно везали живот свој. Мртве су то ствари, заиста, али подстакнуте људском снагом, оне су биле симбол војничког достојанства. А у модерном рату војска без оружја и материјала је гомила, коју и наоружана слабачка деца могу вијати као стадо оваца.

— Страшно! — проговори неко.

Остали су ћутали. Сви су они имали осећане потиштености, као да иду да присуствују погубљену неког свога најмилијег.

А тек војници!... Млатили су их раније за неки изгубљени каишић, сада, ево, својим властитим рукама треба да униште оружје. И последња нада је уништена. Ма и робови били, предаће се они са оружјем, као војници.

Други су у оружју гледали мртву гвожђурију, а живу силу сматрали су као животну снагу отаџбине. Са војском је Краљ, са њима су старешине. А она униформисана организација постоји још увек као целина.

Најзад, било их је који нису ништа мислили. По оном народном: „Где сви Турци, ту и голи Хасан“, привучени као неком магнетном силом од другова и пријатеља, гамизали су за осталима.

Вест је прострујала, поља су оживела. Ордонанси су јурили у разним правцима

Људи су се сакупљали у мале групице. На њиховим лицима огледала се нека услахиреност. Пољима се разлегао устрептали жагор. Многи су журно одлазили да нађу своје пријатеље, рођаке, земљаке и да се договоре: шта да раде. Треба оружје уништити. Па ми нисмо више војска! Све је пропало! У овој тамној мразној ноћи брујало је као у кошници. Неки су се поздрављали. Други су се колебали. Многи су били очајни и збуњени. Негде у даљини засвира труба. Чује се неки гласан жагор као узвици. Поред нас су журно промицале неке тамне прилике и замицале у ноћ. „Збор... Збор!“ — чули се повици. Али људи су били још на прекретници. Отаџбину су изгубили. У туђој су земљи. Оне планине, као огромни џинови према звезданом небу, чекају неме и хладне... А на супротној страни је непријатељ... Као да су распети. Боже!

— Збор! — чује се строга команда.

Старешине остају. Са њима су војници проводили најтеже часове. Па ваљда знају шта раде. Из мрака се помаљају групе. Опет заостају. Као да некога дозивају. Гомила нарасте.

— Збор! — викну одлучно потпуковник Петар.

Маса потрча, разреди се, и дивизион стаде. Људи су били у напрегнутом ишчекивању.

— А ви као да чекате лимун! — говори више пријатељским тоном командант.

— Господине потпуковниче — проговори један из строја — прича се да ћемо да уништимо оружје.

— Није да се прича, него је тако наређено! — рече одлучно потпуковник Петар. Онда заћута.

У даљини блесну нека ватра и махната експлозија запара ваздух, па се потмуло одби са урвина планинских... Као сигнал да сада треба да отпочне уништавање.

Потпуковник Петар проговори:

— Чули сте!... Не присиљавам никога да остане... Ко хоће да иде, нека изиђе.

Војници су стајали укочени. Руговска клисура је зјапила. Звезде су подрхтавале. Из пешачког логора је допирао жагор...

— Господине потпуковниче, ми не желимо да се предајемо — зачу се глас, као да запомаже. — Али ми хоћемо да се под борбом вратимо.

— Тако је!... Тако је! — одобравали су остали.

— Али како! — завапи командант. — Све што је садржавала људска снага у себи, дали смо. Више од половине наших другова остало је на бојним пољима, а удружени непријатељи надиру све јачом снагом. Немамо више куда!... И сами видите... Три

изласка постоје. Или ћемо бацити оружје, па ћемо се срамно предати. Водиће нас онда као заробљенике кроз земљу да би нас деца и жене пљували... Или ћемо бесмислено и глупо изгинути, да би се над нашим мртвим телима церекали и кезили Арнаути.

Командант заћута. Однекуд из даљине допреше узвици: „Живео, живео, живео!“ Строј као да се ускомеша.

Командант викну: — Не! Нећемо се предавати, нити ћемо глупо гинути. — Онда настави без предах. — На дохвату руке мрског непријатеља, уништићемо топове, муницију, целу спреду, оставићемо му пусто згариште, а ми ћемо се као орлови винути у планине, одакле ћемо ми нему, непријатељу пркосити. Са нама је седи Краљ...

— Живео! — зачу се спонтани узвик.

— Живео, живео, живео! — прихвати маса, и узвик из стотине грла одби се са камених литица, чак до објавница непријатељских.

— Господо командири — настави потпуковник Петар. — Изволите на посао!

Паде оштра команда и војници се разиђоше по батеријама.

Командири су наредили да се из чаура извуку зрна, и повади барут. За то време други су копали јаме, где су бацали зрна, па их онда затрпавали. Затим су стављали барут у шипкама на гомилу, а поврх тога седла, камуте, сандуке... Упалише барут. Плавкасти пламен се залелуја, и као нека жива неман полете лево и десно, док из гомиле не сукну пламени млаз цепајући се при врху као да је змијски језик. Јара удари у лице. Војници се размакоше и, по старој навици, склонише неке ствари, као да оне неће горети. Густ дим покуља ковитлајући изнад ватре, и занесен вртлогом, витлао је у тешким колотовима, док га у висини не подухвати ветар и млитаво понесе.

И опет нова гомила барута. Скидају војници точкове кара и топова и бацају на ватру. Други секирама секу руде. Пијуцима буше чауре. На фуражна кола бацају сандуке, архиву, па их поливају гасом... А дим од сагореле коже гуши. Простор је засићен гаром и чађи, што миле по земљи. Послужиоци разбијају ушице на топовским цевима... У даљини горе неки магацини... Из су седне батерије склањају брзо коње, да би их заштитили од дима и ватре. А пешаци дошли и траже барут нудећи бомбе у замену... Командир наређује да се делови затварача побацају у валовиту реку. Нека муњевита светлост блесну у ноћи и одмах се зачу страховита експлозија. Свуда наоколо разлеже се лупа, прасак, цепање, брујање људских гласова, па се све то слива у узаврели шум слично хуци набујале планинске реке, која безумним налетом све руши и сатире пред собом. Ватра, ватра унедоглед као да земља гори, а људи гамижу осветљени пламеном и занесени јаром, као демони у паклу...

Наређено је најзад да се људи склоне. Онда су бачене бомбе у топовске цеви. Одјекнули су још и последњи пуцњи, као почасна паљба приликом погреб.а.

А тада, редов Станко Стојановић обриса руке, припаса тесак и у ставу мирно заустави се пред својим командиром.

— Господине капетане — глас му је дрхтао. Као да се загрцну. — Господине капетане, пешаци се заклињу на заставу, а ми артиљерци на топове. Пошто смо уништили топове, ми смо разрешени наше заклетве и извештавамо вас, да смо ми слободни...

— Ко „ми“?

— Војници треће батерије...

— Станко, није тако. Заклетва ваша и даље важи... Ако смо уништили ове топове, ми ћемо друге добити. А ово смо учинили не зато да бисмо вас ослободили заклетве, већ да не падну непријатељу у руке. Је ли тако?

Станко је ћутао.

— Реци, је ли тако? — повика командир.

— Кад ви кажете, господине капетане... Тако је.

Командир се окрете и неким војницима, који су стајали у близини:

— Приђите и ви... Дакле, ми се заклињемо Краљу и Отаџбини, али не топовима. Није него!... Још и на руду да се заклињемо... Онда би коњаници требало да се заклињу на седло, инжењерци у понтон, а коморције у самар... Друго је застава. То је светиња војничка и њу подједнако чувају и пешаци, и артиљерци, коњаници и коморције. Је ли тако, Стајићу? — обрати се командир једном резервном нареднику.

— Тако је, господине капетане!

— Сад је тренутак да се одлучите: хоћете ли бити слободни војници или робови?

— Идемо са вама, господине капетане — повикаше они у један глас.

Свитало је и већ са новим даном почињало је ново заглавље мучне повеснице народа српског...

ГОЛГОТА

рви децембар.

Дугачка колона коњоводаца крете. Нико се не окрете да види тужно поприште разбијених ствари и сагорела материјала. На месту где је била мунициона колона остало је црно згариште, разбацане крпе, делови поломљених сандука и гвоздени остаци кола, сагорели, поцрнели... Опет бивак неке батерије. Каре без точкова леже као мртвачки сандуци, а разлупане цеви зјапе као мртве змијурине. Мало даље, пепео сагореле сламе и димљиви угарци дрвених делова. Извађена зрна из чаура расута по земљи, а полупане и избушене чауре растурене на све стране...

Покрај пута лежи нечији леш унакажен и сагорео. Иако су наше очи навикле на расипну пустош, ипак се људи интересују за ово несрећно биће и запиткују војнике који су застали и чепркају по згаришту.

— Не знам — вели један равнодушно — синоћ пуче нешто, и као да паде из неба.

Други објашњавају да су инжењерци склонили експлозив у једну кућу. Наишао овај и, не знајући, бацио жижицу. Ваљда је тако било.

Колоне навиру са свих страна. Неке се одвајају ка Руговској клисури, мој пук пође ка Митровици.

Тек на друму осетише људи како су сада жалосни и јадни. Навикли су војници на топовски поредак са шесторним запрегама, те им је необично што не чују оно вечито клопарање топова и кара. Досад њихова колона била је тешка и гломазна и пред њом су се са страхопоштовањем склањали родови оружја. Војници су се поносили. Сада им је тако пусто и празно. Постали су коњовоци, као кириције. И деца их могу тући.

Сандуци се услед гибања непрестано накрећу и људи заостају да их привежу.

— А, нема, друже, више: „Држ десно!“ — дира их један пешак, који је поносно забацио пушку преко рамена.

Из даљине запажамо како колона скреће налево и већ први замичу узбрдо. Ми се примичемо лагано. Затим застајемо. Опет крећемо. По ранијој навици, командири

јашу на челу батерије, а водници дуж колоне. Али нема више потребе за контролом. Војници једне батерије шале се, вичући: „Јањићу, цукело, терај левака!“

Пришли смо уз брег и сада тек видимо зашто тако често застајемо. Са овога места наилазимо на беспуће, на козје стазе, којима може ићи само по један човек. Пред нама одмиче један пук пешадије. Али у подножју чекају још два пука и тако смо „уракљени“ наоружаном пешадијом.

— Да ли ви из почасти уступате нама првенство? — смеје се потпуковник Петар и рукује са једним командантом батаљона.

— Не, него вас „голаће“ стражарно спроводимо. А после, да и ми пешаци видимо како је то бити у позадини — дира га командант батаљона.

— Водиш ли колико људи?

— Па, онолико колико нас је, доста је.

— Хајд здраво!

— Здраво!

Закорачисмо у планину, снежним стазама, преко неких каменитих превоја, затим се спуштамо, опет пењемо, све један по један... Наиђосмо на стрмени камењар, засут снегом. Војници трчећи излазе, да им коњи не би застајали. Али са неких коња спада самар. Иако је хладан ваздух, људи се презнојавају и уз псовку везују сандуке конопцима.

Из даљине, однекуд са планине, допиру неки гласови, а мало затим чујемо:

— Десет минута застанак. Пренеси даље! глас се губи према равници.

Војници седају на снег, бришући знојаво лице. Коњи брекћу и са њих се пуши пара. Са планине дува оштар и хладан ветар. Под нама лежи бела равница, као разголићена, и на њој се још јасније виде путеви и утапкане стазе. А тамо далеко је земља наша. Језичак магле подиђе из јаруге и заклони нам видик. Дрвеће тајанствено хучи шапатљивим шумом, док људи ћуте и мисле...

Колона се диже. Пролазимо уском стазом кроз бодљикави шибљак и пењемо се уз неки крш. Дебели слојеви снега прекрили камен, те се стене углачале као стакло. А на коњима летњи потков. Обазриво газе животиње, тапкајући, и тек уситне предњим ногама, падају на колена и са товаром полете низа страну. Конопци се кидају, а цакови и сандуци лете свуда унаоколо. Војници псују и проклињу свој живот. Онда разгрћу ашовима снег. Неки обавијају копите коњске цаковима, па наново товаре и по двојица вуку коње. Али коњ наједном застане и дрхти. Они чекају да се примири... Дотле други разгрћу снег и копају смрзнуту земљу, те насипају крш.

Пешаци пристижу и задиркују:

— Треба ли да помогнемо?... Беше ваше... Држ за десни точак!... Кочи узбрдо!

Капетан Веља помодрео од муке што му коњи непрестано падају. А пешаци добацују. Али кад се омаче један рудни коњ, и повуче за собом војнике, а један пешак добаца: „Држ га, бре, за реп!“ — њему прекипе, окрете се и опали му шамар. И зачудо пешак наједном заћута и заузео став „мирно“.

Све чешће застајемо. Хладно је и тупкамо у месту. Са једне узвишице видимо како колоне гамижу са свих страна и сливају се на ову уску упрту стазу којом се ми крећемо. Пред једним теснацем стајали смо дуго. Пришле су и колоне које су ишле са стране. Сви би хтели први да прођу. Команданти се препиру. Нека деца плачу. Коњи се омичу у провалију. Војници вичу... Као да смо на неком вашару, и пијана руља навалила без реда, па сад, ко је јачи.

Потпуковник Петар провуче се кроз гомилу, испрси се пред једним пешачким пуковником и строгим гласом проговори:

— Господине пуковниче, ви као старешина треба да нам служите за пример, а не да сами стварате неред!

— Господине потпуковниче, пазите шта говорите!

— Пазите ви шта радите! Ви хоћете да нам прекинете колону и никад се не бисмо састали у овим беспутним крајевима. Као старешина, ја то не могу дозволити! — он се испрси испред пешадијског пуковника, па се окрете своје четноме командиру: — Пролазите!

У гласу његовом огледа се одлучност. Онај пешадијски пуковник као да је схватио решеност потпуковника Петра на сваку могућност. Он сјаха, али као за утеху, извади из џепа нотес, у који записа име потпуковника Петра.

За све време док није прошао и последњи војник дивизиона, потпуковник Петар је као стражар стајао на улазу у клисуру.

Око подне наиђосмо на нека насеља, дрваре. Народ се размилио на све стране. Многе жене које беже са својим мужевима обукле војничке шињеле, главе увезале шаловима, па се измешале са људима, те се изгубила свака разлика. А и коме би падало на памет сада, у овом јаду... Имало их је који су већ клонули од умора, и тужног погледа зуре негде у даљину као неко коме је кућа изгорела, па сад посматра јадно згариште.

Лаганим кораком од замора прођосмо поред ове масе и кретосмо даље узбрдо. Нека тајанствена тама обавија нас, а ваздух као да гуши. Војници набили капуљаче или увезали главе марамама, и онако погнуги промичу кроз облаке као утваре... Сустижемо малаксале војнике, који седе покрај пута на снегу, погнуте главе. Бог свети зна кад ће они стићи своју команду.

— Ах, животе, да л' ти има краја! — јада се неко иза мојих леђа.

— Овај, бре, не мисли да се заустави — говоре војници, мислећи на онога челнога команданта.

— Жури човек да се смести у неку кућу, а где ћемо ми? — шапућу војници већ забринуту.

Још увек се пењемо. Изишли смо из облака и под нама је магла, као неко таласасто море. Понеки млаз посукља изненадно из неког амбиса, омане преко нас и лице се наједном овлажи. На брковима људи се ухватио лед, а из уста бије густа пара. Наилазимо на све дебљи снег, али они пред нама су већ угазили стазе. Понеки се оклизне и коњ налети на њега. Један пешак, измучена лица, наслонио се на дрво и гледа мрачно преда се.

— Може ли се? — пита га један у пролазу.

— А-ја! — вели и клима одречно главом. — Не иде, не иде.

Људи су већ обневидели од снежне белине, и упиру поглед у неки таман предмет, не би ли мало одморили очи. И тек помислимо да смо на врху, а пред нама се избочио још већи вис, и тамо видимо мрављу колону војника који замичу.

— Ах... земљо, и ко те створи! — псује неко.

Са висине опажамо позади нас колону војника, све један за другим. И тако осећамо неко задовољство што нисмо на њиховом месту... На путу се испречио коњ у снегу. Са њега је скинута спрема и грешна животиња лежи немоћна, гризући снег. Тешко је за коње, јер нису појени цео дан. На целом путу нигде воде. А и да је има на ишли бисмо само на санте леда.

Налазимо се на висини преко хиљаду седам стотина метара. И да је лето, било би нам хладно. Ноздрве се при дисању лепе. Људима би се повратила снага када би попили само гутљај нечега топлог. При себи од јела имају по два хлеба који се смрзли на мразу, па као да једу кору од дрвета. А скували би они када би имали шта. Сваки од њих носи по пакет барута у шипкама, па би на ватри спремили чај. Али то је већ бајка...

Однекуд сину сунце. Као мајчин осмех. Али се убрзо изгуби међу облаке...

Сада је четири часа. Ваљда нећемо још дуго. Мој послани брекће иза мојих леђа, те сјахах, да узјаше он. На нега је ред. Али он се убрзо скиде и пребаци дизгине преко руке. Вели, хладно му је у ногама... Под чизмама шкрипи снег. У почетку ме занимао цијук, али сада ме подсећа на јаук и, чини ми се, то ми баш и изазива бол у ногама. А између коњских копита се набио снег, и коњи као да газе на гигаљама, те им војници непрестано задижу ноге, и избацују ледењак дрвеним клиновима.

На великој висини смо и све нам се чини да је овде и дан дужи. Никад да смркне, и да се једном већ стане. Војници све више посустају, и већ напрежу последњу снагу. Нико не сме да изгуби везу са својом јединицом, јер где би је нашао по мрачној

и пустој ноћи. Али пешаке сустижемо све чешће, преоптерећени су исувише. Измучени су, тешко дишу и намрштено гледају преда се.

Сутон се некако наједном спусти. Сада нам се чини да снег још јаче шкрипи под нашим ногама. Промакосмо поред неких тамних прилика. Вероватно су преморени војници. Крећемо се падином неке косе и оштар ветар као да пара наше лице, натерујући нам снежну прашину у очи... Скретосмо потом у шуму И окретосмо леђа ветру, који је хучао кроз иглице борова.

Али зачудо, нико више не мисли, нити говори о својој кући. Наше невоље су исувише велике, те мислимо на непосредне догађаје и оно што нас вечерас очекује. Мрак је увелико пао. Ми још увек идемо. Ако неко застане, налети на њега онај позади. Коњи се непрестано саплићу, и војници се чувају да их не згазе копитама својим. Ћутљива колона одмиче кроз мрачну ноћ преко планинских врхова. Час силази, опет се пење, људи већ падају од умора, коњи сасвим посустали и све чешће наилазимо на мрачна тела, која се копрцају у снегу.

Из даљине допиру неки гласови. Сигурно се преноси заповест. Напрежемо слух.

— Ко се где затекао, нека ту преноћи. Пренеси даље.

Глас се преноси као вал и губи у снежним дубодолинама.

Око нас је шума. Силуете неких четинара. Војници се разиђоше на све стране разгрћући снег који је био до више колена. Секире запрашташе. Столетна дрвета су са треском падала. Оштрим гранама борова војници су чистили снег. Онда плануше ватре. Тек сада, око ватри, сакупили смо се.

Лука се жали како је данас пао коњ и нагњечио му ногу... Војин чучнуо поред ватре и рукама обухватио увезану главу. Поручник Бранко скинуо чизме и суши ноге. Потпуковник Петар отворио сандук и нешто тражи. Најзад, ускликну од среће. Нашао је пакло чаја, те нареди да се пристави казан са водом и скува чај за офицере и војнике. Али ко ће да нађе воду на врху ове планине... Рукама су војници бацали снег у казан, док се не испуни прљавом кишницом. Али шта мари! Нека је само нешто топло. Сручисмо у казан пакло чаја и војници дођоше са мањеркама. Изделисмо и последње резерве шећера. Војници су умакали хлеб и пили врућ, бљутав чај.

— Ко дава, браћо, ово у оваквој пустињи! — вели задовољно поднаредник Груја.

А Џамић, редов, убацује још снег у топли чај, не би ли му више испало.

— Ипак имамо неку срећу — вели свештеник пука. — Замислите да смо заноћили на оној ледини, где нема ни дрвета.

— Ништа нам, попе, не би шкодило. Ти би навукао епитрахил, прочитао молитву, и шума би израсла! — дира га Лука. — Пре бих ја прочитао молитву да се теби јед

ном завеже језик.

— А-ха... Кипислцауф, попе!

Између ватри су војници слагали борове гранчице, преко њих су разастирали ћебад и спремали се да легну. Одређени су пожарни, који треба на смену да ложе ватре целе ноћи, а около су постављени стражари са пушкама.

Војници разговарају да ли је боље да простру ћебе испод себе, и да их бије ведрина, или да легну на голе гране, а да се ћебетом покрију.

— Ето — вели капетан Душан, онај „резервни адвокат“. — Ви, активци, за време мира прописасте и како војник да устане, и како да легне, и како да се умије, чак и како нужду да врши. Али нико не предвиде овај случај — спавање на снегу.

— Па спавање у блату, спавање у стојећем ставу, спавање на коњу... Исајло, баци те гране овде покрај ватре — наређује Лука.

Војници лежу, док пожарни бацају свеже гране, које пуцкарају на ватри. Мирис смоле већ гуши, а дим штита за очи. Мој посилни бацио шаторско крило на грање и покрива ме ћебетом. Окренуо сам главу ватри, али ноге ми се укочиле. Онда се дижем и мењам положај. Изгледа ми да глава лакше подноси хладноћу. Али однекуд, из онога грања, као да ми неко дува за врат. Затискујем рупу шаторским крилом. Сада опет осећам како ми улази хладан ваздух у рукав. Хтео бих да променим положај руке, али се бојим отворићу опет неку рупу на шаторском крилу... А баш и нека се претрпи та рука, кад ми је хладно по целом телу. Нешто мора да се жртвује... У ногама осећам неки неодређени бол, као да ме неко боцка, па не знам да ли је то од жеравице или мраза. Снаге немам и, чини ми се, као да пропадам кроз оно грање у неку таму и понор...

У ПЛАНИНАМА

О

нако избледели, помодрели и погурени, изгледали су људи као

тешки болесници, који сада први пут излазе на светлост дана. Нарогушени стоје поред ватре, не би ли повратили снагу. У неких су шињели нагорели на леђима, а код Грује ордонанса изгорео цео десни пеш. Поручник Лука дира га.

— Бре, Грујо, личиш ми на певца коме су исекли реп.

— Вала, господин поручник, умало да изгорим ноћас. Заспао наш пожарни и подухвати нас ватра. Ја добро прођох. Али Миловану изгореле од позад' чакшире, и, ено га, сече шињел и крпи чакшире.

— Бог те убио — смеје му се наредник Продановић — зар ниси осетио како ти гори тур?

— Како... скочањо сам се од зиме! А кад наиђе ватра, ја сањам као да се грејем уз неку фуруну, па ми још мило.

Поручник Бранко уздише и јада се. Скинуо чизме, и оставио поред ватре да се сасуше. Али, услед јаре, спрчила се кожа на сарама, те сад не може да их навуче. Мора да пара саре.

Војници секу хлеб, греју кришке на ватри, да би мало омекшао. То им је једина храна за цео дан.

Команда се преноси релејима. Неко из даљине наређује да се припремимо за покрет.

Пред собом видимо само планинске врхове покривене снегом. Некоји су осветљени сунцем и блеште у пуном сјају. Гледам и размишљам, где ли сам видео сличну чаробну слику. Али омакох се и једва се одржах, придржавајући се за једно дрво.

Сада смо силазили. Не зна се шта је горе. Нико не сме коња да појаше, јер се непрестано клизају и падају. Зато војници иду заобилазним путем, кроз шуму, пртећи стазе. Мало ниже застадосмо.

Чекали смо дуго. Затим се лагано померали. Сигурно је нека велика препрека пред нама... Тапкамо ногама од зиме, све у месту. Неки одлазе напред, да би се кретањем загрејали, затим се враћају и причају како се на једној стрмој литици претурају „у тумбе“ и људи и коњи.

Мало доцније стигосмо и ми. Пред нама је залеђена стрма раван, отприлике једно две стотине метара дуга, и још уз то накренута мало у страну. Војници разбијају лед пијуцима, да би површину учинили мало неравнијом. Командири одлучише да са коња поскидају сандук и џакове, и да ствари војници прегурају а други да воде коње. Ако се који омакне, онда да га пусте, па шта му буде. Остали војници причекиваће доле и, ако су читави, изводиће их заобилазним путем. Али ипак, да се исеку празни џакови и коњима увежу ноге... Кад је понестало џакова, војници су увијали ноге коња свакојаким крпама, својим марамама, башликама, а један скинуо своју вунену кошуљу, јер су му недостајале крпе да увије још само једну ногу своме коњу.

Силазили су људи лагано, на извесним одстојањима, да не би налетели један на другога... Један полете са сандуком који га повуче наниже. Вичу му они одозго да пусти сандук. Али он или не чује, или збуњен мисли да ће га баш сандук задржати. Сручише се у јаругу... Омаче се и коњ. Али се заустави негде на половини, покуша да се дигне, опет паде и оста лежећи. За њим други, али га задржа самар, диже се и оста стојећи. Војници силазе на коленима, да их изведу. Коњи су већ за страховени, издужују само вратове, а ногама се одупиру... Неки џакови лете низ падину. Опет војник, али је умео да седне и савије ноге, те као да се намерно клиза.

Сад је ипак мало боље, јер су војници, ударајући пијуцима, стигли већ до врха. Тек тада се реши и командант пука да уз припомоћ војника сиђе.

— Слушај, побратиме — обрати се капетан Душан Луки — допусти, молим те, да ти изјавим... Волео бих да те видим како се котрљаш низ ово брдо, више него ишта...

— Ко другоме јаму копа сам у њу пада... Кипислцауф! Хајд, да видимо прво твоја леђа.

— Ама, побратиме, молим те, изволи ти први...

И кретоше један за другим, поштапајући се. Тек се чује: „О-хо!“ Један од њих застане и погледа другог. Пођоше сада напоредо.

— Шта велиш, побратиме, када би се опучио онај коњ изнад нас и налетео на тебе? — пита сада Лука Душана.

— Ух, бога ти, немој, молим те. Ја сам теби бољу судбину желео. — Душан се насмеја, ноге му се омакоше, он се дохвати за Луку и, грчевито стегнути, полетеше низ падину.

— Ако, свеца вам детињег! — вели кроз смех потпуковник Петар. — Тако вам и треба. Него држите Војина, да он, рањен, не падне.

Једва стигосмо крају. Војници одвезују крпе са коњских ногу, товари сандуке и џакове и журно полазимо.

Идемо благом косом, кроз неку борову шуму. Могли смо и јахати. Онда облим ћувицима. Али још увек смо на великој висини, јер су нам облаци готово над главом. Покрај пута беше једно село. Оцаци на кућама пуше се и дим се лено протеже право у висину. А у кућама је сигурно топло, угодно, и мирише јело... Да ли наши имају топлу собу?... Али нама је још мало хлеба остало. Ипак ми смо у тежем положају. Зашто би онда водили још и туђу бригу. Нико више не говори о својој кући, јер смо исувише заузети личним јадима. Али нико не ропће, нити се буну. Ваљда зато што је сваки добровољно пошао. Људи су знали да добро бити неће. Уосталом, већ смо огуглали, те за боље и не знамо. А назад се више не може.

Спуштамо се непрестано и снега је већ мање. Задржао се још на хладовитим падинама, са којих отичу потоци и натапају наквашену земљу, која пишти под ногама.

Дуж целога пута сустижемо пешаке. Неки седе и гледају замишљено преда се. Други одмичу, ногу пред ногу, савијени и преморени, као да вуку неки терет за собом. Једноме се одвалило пенце, сео покрај пута и ножем одсеца опуту са каиша пушке, да би увезао цокулу. Стигосмо и групу војника, који су на импровизованим носилима од шаторских крила носили свога друга. Кажу, пао је и сломио ногу. Носе га до првога села, где ће га оставити.

Некако зарана стигосмо у једно село. Војници се разместили по шупама, а ми одабрасмо неке црногорске куће. Рекоше нам да овде има и црногорске војске.

Наш командант пука, увек тактичан и уљудан, сматрао је да као најстарији официр српске војске треба да учини посету најстаријем црногорском команданту. Није хтео да то буде без извесног службеног церемонијала, те зато нареди мени да пронађем тога команданта и најавим посету команданта артиљеријског пука српске војске.

Пронађох најзад ту кућу где је био смештен штаб црногорске војске, за овај део фронта. Стражар ме и не погледа. Из куће је допирао весео жагор. На улазу сретох једну Црногорку. У недоумици је запитах: је ли ту командант.

— Јес', враг га однио! — и показа ми руком на улаз.

Чуо сам ларму и веселе гласове људи и жена. Пред вратима не беше никога да ме пријави, те закуцах.

При светлости слабе лампе, а кроз дим дувана, једва назрех гомилу људи, који су седели на поду, око ниске трпезе, прекрштених ногу. Било их је у униформи и у националном оделу. А около неке жене. На трпези било је печења и оглоданих костију. У соби се осећао задах вина.

Неодлучно погледах, онда запитах једнога:

— Командант?

— Ја сам — проговори један дежмекасти човек, у униформи официра. Седео је прекрштених ногу.

— Здраво, брате Србине! — викну један. — Живео! и поднесе ми чашу вина под нос.

Захвалим му се и рекох да тражим команданта.

— Ма ја сам, збори, чоче!

Ја заузех став „мирно“.

— Господине...

— Ела, бога ти, кад ти кажем — поче опет онај са вином.

— Шједи до мене, па ћеш ми приповједат.

— Ја сам само дошао да најавим посету команданта артиљеријског пука — пожурих да изговорим.

— А зашто није доша право, да се ижљубимо и попијемо братски... Дедер натегни! — говорио је простосрдечно црногорски командант.

Опет онај са чашом вина. Узех чашу и прогутах неколико гутљаја, па се обазрех где да је оставим.

— Слушај, нијесмо се натезали у животу, да ми враћаш пуну чашу. Попиј! — говорио је командант.

И ја накретох онај остатак вина. Онда се извиних како ћу сада одмах доћи са командантом.

На улазу у кућу пропустих команданта напред и показах му врата. Он уђе први.

— Здраво да си, брате Србине! — ускликну срдечно црногорски командант, с муком се придиже, и поче да цмаче нашег команданта. — А и ти момче, здраво! — и са мном се пољуби. Онда ухвати нашег команданта за руку, и приведе га своме месту...

— Шједи на моје мјесто...

— Хвала, имам посла, ја сам само хтео...

— Каква посла, кад је моја момчад на фронту. Уживај само. — Он се спусти прекрштених ногу, вукући и нашега команданта.

А наш командант обукао лаковане чизме са високим сарама, па му још и сабља смета. Тешко му је одбити, а још теже сести, те би зато хтео да иде.

Да бих га некако извукао из незгодног положаја, ја затражих једну столицу.

— Не, брате, мој, овако народскије. Ђе ти је стулица на вронту?

Подметнуше му једно јастуче и командант се свали поребарке. Седох и ја, ослањајући се на једну руку, јер нисам могао ноге подавити.

— Шта то би, побогу чоче, те излегосте из земље?

— Е, велика сила удари...

— А вала, пас им мајку гонио, запамтиће, светог ми Петра, Црну Гору, те ће и на онај свијет приповједат.

— Море, не смију они на нас ударит, јер нас се боје! — додаје један Црногорац.

Командант се смешка једним крајем усана и врхом прста шара нешто по столу.

— Ђаше они на Ловћен, па довукоше грдније вапора... Жнаш, док ти искочисмо, божја ми вјера, малте их сручисмо у море.

— А ну, што збориш, чоче! — узвикују раздрагани Црногорци.

— Овога ми! — и подиже чашу. Онда дохвати чинију са печењем и понуди је команданту.

— Јео сам, хвала, хвала...

— Ама, светог ми Василија, зато изгубисте земљу... Не пушиш дуван, не пијеш, не једеш. Ама зарад братског виђења, само једну.

Командант узе чашу. Мени беше већ трећа.

Онда командант узе реч. Говорио је о гостопримству њихову. Он се захваљује и најзад пожеле, да им истом мером вратимо у слободној нашој земљи. Потом се диже. Ја заузех став „мирио“ да бих кришом угурао у џеп чакшира преостало парче хлеба. Вајкају се Црногорци што не седимо још са њима, али се сви дигоше и испратише нас чак до спољних врата.

Тек кад зађосмо за прву ограду, командант се саже и рукавицама обриса саре својих чизама, које се беху испрљале услед лежања на земљи.

Понестало је хлеба, те се војници разишли по селу не би ли што нашли за јело. А ово „нашли“ на војничком језику значи: ако нико не види, дигнути. У противном, цењкати се са продавцем толико док му се не досади, да најзад поклони. У крајњем

случају, платити. Али у овом планинском месту, где кромпири расту у вртачама, а кукурузни хлеб се сматра готово као луксуз, није било прилике ни за једну од ових могућности. Враћали су се гладни и седали тужно поред ватре.

Још нам је једино уздање било у Исајла, посилног поручника Луке. Тај је умео све да „нађе“.

Био је он због таквих својих способности као неки шеф над посланима, изузев оних командантових, који су се понашали достојанствено и држали по страни.

Врати се најзад и Исајло.

— Нигде нема, господин поручник... На једноме месту нађох једну пројицу, ама волицна, и тражи ми две банке.

— Двадесет динара! — повикасмо у чуду.

— Очију ми... Боље да глођемо кору, него толике паре да дамо.

Проналазимо последње остатке шећера и каве. Све што имамо делимо са војницима.

Спавали смо у једној колиби, прибијени један уз другога.

Сутрадан одређен сам за коначара. Било нас је дванаест, које официра, које подофицира. Јахали смо једном стазом, док најзад, једва једном, изиђосмо на друм. Пођосмо сада живље... Стигосмо у Беране. Али Лим надошао, а мост још није готов за коњски саобраћај. Треба прегазити. Брза валовита река хучи пред нама и ледена страва нас обузима, јер су коњи ослабели, те не знамо да ли ће се одржати. Ни дубине не познајемо. Нека деца нас теше, како су ту већ неки прелазили.

Вођа коначара је поручник Коста „Турчин“. Гледа мрко Коста у мутну реку... Па се врати своме коњу и појаха. Хтедосмо и ми.

— Останите!... Ја ћу први. Тек кад будем стигао на ону обалу, онда пођите — и потеря коња.

У почетку вода беше до коњских колена, затим се нагло попе до трбуха... Као да се коњ саплете, али га Коста уздржа. Вода подиђе до седла, а он пребаци ноге коњу на врат... Одахнусмо када опазисмо да вода опада те коњ пође брже ка обали.

Тада кретосмо и ми... Осећао сам како мој коњ несигурно гази, као да тражи сигурнији ослонац. Вода се пела. Подижем ноге на предње сапи. Сад несигурно седим, вода ковитла околу, да ми се по глави мути. Коњ диже главу и поче да фркће. Као хтео бих да стане...

— Јаој, не дајте ме! — викну неко иза мојих леђа. Ја се упола окретох и видех само једну тамну масу, коју вода ваља.

И нехотице зауставих коња.

— Терајте, што стојите! — виче са обале поручник Коста. Али наше ноге су на вратовима коња, а они су неосетљиви на ударе шаком, те једва кретоше ногу пред ногу, фркћући. Затварам очи, да ме вода не занесе. Очекујем сваког часа да се коњ саплете и непрестано мислим на онога несрећника кога вода однесе. Коњ се гиба с ноге на ногу. Опет прогледах. Видим како поручник Коста отрча низ реку, сигурно да оном помогне. Вода спласну, те спустих ноге... Стигоше и остали. Кажу да је коњ наредника Нешића пао и однела их вода. Сјахасмо, па потрчасмо и ми низ реку, и на радост нашу, видесмо га с коњем на супротној обали. Сав је мокар, и стоји збуњен. Довикнусмо му да се врати на старо место, па нека пређе пешице преко недовршеног моста, а један ће прећи одовуд да му коња преведе.

Свратисмо у кафану. Мало после дође и наредник Нешић. Прича да му се коњ саплео и пао.

— ... И срећом, ухватио сам за узенгију. Он преко мене, ја преко њега и... већ почех да се гушим. Кад он нагази на чврсту земљу и извуче ме на обалу. Једва дођох к себи.

Поручник Коста му рече да остане овде док се не осуши. Ми продужисмо пут, све покрај неких утрнутих њива, малих и јадних. А и куће су биле као птичја гнезда.

Некоме паде на памет да затражимо хлеба, јер ако и имају, таман могу да потхране нас једанаесторицу. Куповали смо где смо стигли, и напунисмо бисаге, да бисмо поделили и онима који иду за нама.

— Еј, грдна вам мајка, И ви сте ми неки јунаци!... Побјегосте из земље — грди нас једна Црногорка.

— А тешко и нама с вама када нам продајете хлеб за двадесет динара — одговара наредник Обрадовић.

— А је л'?... У шакама носим земљу зарад крува. Да сте ми јунаци неки, па и да вам дам!...

Подне је давно превалило. Сунце облива зрацима својим планинске врхове, који блеште на овоме децембарском дану. Али ваздух резни и пара сукља из уста. Разговарамо, шта би било да се закључи мир, а ми да смо богати.

— Купио бих кућу на оном озареном брегу — вели један.

— И лепе женске...

— А на столу пуно топлих јела...

— И један ауто, да ме не мучи више ова ћорава цукела.

И тако, сваки додаје понешто, као израз својих снова, међу овим пустим планинама црногорским.

УСТА МИЧУ, ТРБУХ НЕ ОСЕЋА

Командант нас је увек утишавао и саветовао да избегавамо сваки сукоб

са становништвом. „Ми смо на туђој територији, и нека имају утисак да смо дисциплинована и уређена војска“ — говорио нам је често.

Али, овога јутра пред њега се испречи једна Црногорка:

— А мислите ли ви плаћат и оно? — и показа руком на једну страну зида.

Ми посматрамо на ту страну, али ништа не видесмо. Командант запита на шта мисли.

— За оно огњиште што сте га употребљавали!

— Па ми смо платили собу... Е, то је сувише! — плану командант. Али, ипак, извади двадесет динара, даде јој љутито и изиђе из куће.

Падала је ситна киша, а по друму отицала прљава вода. Војници су били готово боси. Одело им избледело, поцепано и нагорело, да су подсећали на бегунце који месецима лутају по шуми и пољу.

Причало се да ћемо на следећем конаку наћи хлеба и топле хране. И цело биће било је обузето само том једном мишљу... Хлеба, хлеба... А пред нама је грдосија од планине и пут вијуга као огромна змијурина.

Колона се расула по путу. Војници корачају лагано, замишљени и тужни. Главе су увезали башликама или марамама, преко рамена набацали торбе, а пушке пребацили попречке преко леђа. иду погурени са својом мишљу, Од камена до камена, преко прљавих потока, покрај оголелих вр зина И црвоточних ограда. Понекад застану наслоњени уза стену или дрво, са којих цуре танки млазеви воде, као сузе, и тек подигну главу. Преко оштрих серпентина Трешњевица, под собом, и горе изнад, виде бескрајну колону сапатника. Некада је све њих носио исти занос. Сада виде општу невољу, и у заједничком јаду разбијају се личне патње као капљице над брзом реком, од чије се хуке и не чују појединачни уздаси. Људи уздигну рамена, покрену их лево и десно, онда натегну и погурени продужавају даље.

Неки покушавају пречицама, али изнурени застају и веле:

— Преко прече, наоколо ближе.

Причају пешаци како су их у почетку натоварили муницијом, али су је уз пут морали бацати.

— Чувам само један метак.

— А шта ће ти тај један? — запитах га.

— За себе. Ако занемогнем, те да ме курјаци живог не растргну.

Сустигосмо и једну „воловску колону“. Војници неке коморе уништили кола у Пећи, а ставили сада самаре на волове. Артиљерци се чуде и запиткују коморције колико волови могу терета да понесу.

— Онолико колико могу њихове ноге да издрже. Сто... двеста...

А вочићи лагано, ногу пред ногу, како узбрдо тако и низбрдо, али сигурно.

Поче већ хладан ветар и нека суснежица која бије право у лице. У заклону једне стене седи изнемогао војник. Образи му упали, али јагодице румене, види се да је у грозници. Тешко дише и гледа мутним очима. Нити га ко шта пита, нити, грешник, он шта тражи. Утисак је мучан, али само тренутно, докле га не минусмо... Онда свако мисли на свој јад.

Са пешадијом су и нека деца. Кажу да су их пешаци нашли приликом одступања. Обукли су им неке старе копоране, да им се руке и не виде, и деца млатарају дугачким рукавима, што их, вероватно, још и више замара. Једно је плакало, те командант нареди да га ставе на коња једног нашег ордонанса.

При врху почеше се ледити шињели. Ветар допире до костију, а снага у људи све више попушта. Велики је ово напор, а они живе само о хлебу. Па и хлеба је већ понестало. На врху планине беше нека зграда, као кафана, али се унутра, није могло ући, јер је била пуна војника, те се заклонисмо иза зида. Командант храбри војнике, како ће сада лакше ићи јер силазимо и пут нам је под ногама.

— Море све нам је једно, те једно — вели један пешак. — Ја мицам, па мицам — наслони се на зид куће. Онда проговори више за себе:

— Колико низбрдица, толико узбрдица...

Људи се са муком извлаче и нека чудна сличност постоји у изразу њихових очију и оних преморених животиња. Очни капци су навучени и кроз њих блуди мутан поглед. На врху застају мало, колико да предахну, а онда погурени и ћутљиви продужују даље, шљапкајући по снежном блату.

Маршевска колона не постоји. Сваки се креће према својим моћима. Неки одмичу, други заостају, има их који преморени остају на путу. Главно је, на

преноћишту ће се наћи. Али ако је снага и за толико исцрпена, свију се они уз неку другу команду, свеједно коју. А ваљда ће и они челни једном стати, и тако ће најзад стићи своје другове. Ако се на преноћишту утврди да некога нема, обично веле: „Стићи ће“... Јер где би иначе?... Истим путем да се врати назад?!... То више није ни издајство, већ лудо самоубиство. И онда, нека му је богом просто!...

Спуштали смо се сада, надајући се увек да ћемо наићи на топлу храну и хлеб. Али крш све више осваја. Пролазимо поред кречних вртача, ограђених густом оградом, мислио би човек да је ту сахрањен знаменити јунак. А кад тамо, дваестина кукурузних бусенова, можда једина драгоценост имовина некога Црногорца.

Каже нам потпуковник Петар:

— Слушао сам раније како жене у овим крајевима обрађују земљу, док људи носе оружје и „наджиравају“. Па наравно... У три корака да прескочиш ово имање. Заиста, и жена би му се смејала када би он почео да чепрка по овој шаци земље... Човек је онда утрапио мотику жени. То је њој разонода, а он је узео пушку, и „јуначи“ се по овим кршевима. Жена га тако више цени и уважава.

Али ни увече, на преноћишту, не нађосмо хлеба. У околини није било нигде да се купи. Војници су седели скрушени око ватре.

Неки се разиђоше по ономе кршу и почеше чепркати, не би ли нашли коју биљку или сочни поданак. Али сем трновитих биљака и камења са црвенкастим лишајима, као да су стене крвљу попрскане, ничега више није било. Потпоручник Драгиша пронађе у своме сандуку кутију Нестловог брашна за децу. Седели смо око ватре и са напрегнутом пажњом посматрали како он то кува. Наиђе баш тада Исајло посиљни и поче да подстиче ватру.

— Пази га, пази, кад претури! — разрогачи на њега очи Лука. — И све се нађеш онда, кад не треба...

Сутрадан, неки су коњи лежали и нису се више могли дићи од изнурености и глади. Војници претоварују ствари на друге коње, те их онако гладне и мршаве још више замарају. Са ових коња што леже скидају потковице. А кад пођосмо, покушаше животиње да се саме дигну, и гледају нас жалосним погледом, као да моле.

Али, и људи заостају. У многих су отекле промрзле ноге, те остају седећи крај пута. Нити они моле за помоћ, нити би им ко могао помоћи. Овај неумитни нагон за опста-нак стреми као неумољива матица речна, ваља, обара, руши, остављајући за собом изнемогле као непотребан терет. Они ће пропасти, умрети. То је неминовно, неизбежно. Тако је ваљда суђено. А ко зна шта и оне друге чека на даљем путу...

Лица су потамнела од умора и спласнула од глади. Песма је одавно замрла, разговори су престали. Иду људи од места до места, намамљени причама о хлебу и топлом сунцу Јадранског мора.

Прича се већ да ћемо ићи овако до мора, а онда ће нас пребацити негде, да се одморимо. Неки веле у Француску, други у Африку. Свеједно, тек на видику је „обећана земља“, где ће ваљда престати ове наше муке и патње... Сустигосмо и једну групу војника, који су у шаторском крилу носили свога друга. Уста су у њега испуцана од силне ватре, а поглед безизразно зури у даљину из утонулих очних дупља.

Одмичемо лагано широким друмом. Ни помена о неком маршовању. Како који може, и колико може. У групи, појединачно, развучени, и тек се на неком застанку прикупљамо. А када они челни крену, последњи тек седају да се одморе.

Голо стење штрчи из земље, наборано и нарогушено, као да се сва земља најежила. Мало даље, читави блокови наваљени један преко другог, а из шупљина, сличних оним дупљама у лобање, развлаче се праменови сиве магле. Иза мене нарамкује посиљни Јездимир, и чуди се.

— Као да је Бог чистио небеса од камења, па га изручио на ову земљу...

Усред једног таквог крша и лома, зауставише нас да преноћимо.

Поред пута пустио се унедоглед карсни терен.

Глас се пронео да је стигао хлеб. Људи намах оживеше. На друму су била два камиона и са њих су истоваривали неке сандуке. Ађутант пука се враћа отуда и саопштава да је донесен пексимит. Командири одредише људе за пријем.

Свакоме војнику је дат по један пексимит. Били су то правилни квадрати, с прста дебели, неке смесе, тврде као камен. Покушавали су војници да загризу пексимит, правећи гримасе на лицу.

После узалудних покушаја, један, посматрајући пексимит, каже:

— Славу им њину, место леба, дали нам дашчице.

Објашњено им је да се пексимит не гризе као хлеб, већ га треба у чају или води поквасити, или га преломити, па помало грицкати.

Мљаска Исајло по устима пексимит, и са извесним багателисањем вели:

— Ово, господин поручник, личи на струготине.

— Наравно — одговара Лука — ти си код куће јео стално питу са млеком, па ти омекшали зуби. Кипислцауф!... Ждери то и кажи хвала, кад си добио.

Неки говоре како би се пексимитом могао и коњ убити.

— Како ти изгледа? — питам једнога пешака који мрзовољно жваће.

Он махну главом, па ће рећи:

— Тхе... уста мичу, трбу' не осећа.

И пошто су изнашли све мане, појели су пексимит у сласт. Чак су и мрвице покупили.

БЕСПУЋЕ...

С ледећег дана сишли смо готово сасвим у равницу и осетили други

ваздух. Наилазили смо и на знаке питомине, на гумасте смокве и на мале винограде. Нарови су расли самоникло, као у нас трње. Могли смо раскопчати и шињеле. Милан кувар почео се већ знојити.

— Кажи ми, молим те, шта си све обукао, те изгледаш такав? — пита га потпоручник Драгиша.

— Ево... прво на ногама: једне чарапе, друге чарапе, назувице, ноге сам увио крпама и онда навукао чизме. Затим горе: једне гаће, друге гаће... „унтерциг“, једне чакшире и друге чакшире. Затим три кошуље, „шлофијанку“, „цивилни прслук“; ова вунена џока, блуза и шињел.

Уза све то, пребацио је Милан кувар преко рамена још два ћебета и шаторско крило. И увек је на челу пука.

— Ех, лако је њему, тај се ужирио и утовио у командантовој кујни, а није га била мемла као нас — јада се један из четврте батерије.

Заноћили смо пред Подгорицом, у једном селу.

Сутрадан је било сунчано и ведро зимско време. Под нама је шумела валовита Морача, која је на тихим и дубоким местима имала боју неба. Људи су били весели што улазимо у велику варош, где ћемо сигурно наћи хлеба, а можда и крова над главом. Силазећи са снежних планина и пустих кршева, посматрали смо, задивљени, куће, димњаке, из којих су се истезали праменови дима. Кроз прозоре кућа видели се кревети и осећао дах домаћег огњишта. После толико дана скинули смо најзад шињеле, а војници донеше и воду да се умијемо.

Комесари већ отишли у варош, И наскоро се вратише са месом и хлебом. Али рекоше да на војника следује само по четвртина хлеба...

Казани се пушили, војници поседали около и посматрају како се крчка јело.

Пошли смо у варош. Подгорица нам изгледа као неки велелепни град. Пред сваком радњом застајемо. Задивљени смо... А кафане препуне официра, чиновника,

војника, Црногораца. Пије се и пуши, ларма, познаници се поздрављају, препричавају новости и са усхићењем се говори како ћемо са првог морског пристаништа прећи на азурне обале Француске. Ако неко тек као узгред помене и породицу, која је остала у земљи, преко лица људи пређе сенка, која убрзо нестаје при сусрету са новим пријатељима.

Овде је опет онај црногорски генерал, у пуном господству своме.

Говори се о капитулацији Црне Горе... У Подгорицу почињу већ да придолазе и црногорски војници. У малој варошици је понестало намирница. А и трупе српске пристижу са свих страна. Један командант пешачког пука прикупио војнике, и са музиком улази у варош... Однекуда довели наши и једну пољску батерију и пред топовима стоје Црногорци од јутра до мрака. Сваки би хтео да пипне топ својом руком.

Наиђе капетан Душан, са потпоручником Рељићем, водником оне батерије. Прича нам Душан, смејући се:

— Слушам једнога Црногорца, свакако је био тобџија, како објашњава онима:

„Ово ви је — вели — топ. Они послужилац дода гранату и тури је у чељуст цигеве. А она' нишанџија тад затвори па повуче за ручицу, а ручица поћера пијевца, а пијевац кљуцне у ороз, а ороз: плас, па посријед каписле. А каписла, брате рођени, да огањ. А оно зрно јадно, ћело би лијево, не може од цигеве, ћело десно, опет она врашка цигев. А натраг не може од ови затварач. Ђе ће, сирото, него гурне напријед и викне: ух — и оде онамо где си га намијенио.“

— Е, вала, знаш, ти не можеш да живиш, а да не „прећераш“! — смеје се поручник Протић.

А потпоручник Драгиша размишља:

— Ако се икад вратимо у земљу, требало би обележити видним знацима правац којим је ова батерија прошла. Нека то потомству послужи као пример људског напора...

Потпоручник Рељић упаде:

— Људи, пристао бих да ратујем још две године, само да не вучем више топове преко оног крша и камена. Докле живим запамтићу оне муке и напоре. Слушајте!... Све што машта људи може да измисли најцрње и најгоре, ја мислим све је то још увек мало према ономе што смо ми препатили.

Прича нам тада како је у Пећи наређено да се сви топови и каре пука униште, изузев ова четири топа и каре. А да би олакшали вучу, разорили су њихове предњаке, па су задњаке наслонили на сељачке двоколице. Код сваког тако опремљеног топа и каре, био је одређен по један официр из пука. Укупно осам, и командир девети. Из целог пука одабрали су најјаче војнике и коње, јер су се на путу морали упрезати заједно и људи и животиње.

— Замислите само ову сцену — наставља Рељић. — Клисура... Лево понор, десно крш. Пут толико узан да точак топа иде самом ивицом. А уз то преко њега залеђени снег. На коњима летњи потков... Морали смо их испрегнути, па су се онда људи упрегли. На дугачким конопцима биле су направљене замке, кроз које су људи провлачили руке, и били запрегнути као коњи. Вукло је двадесет војника. Други су гурали одостраг и пазили да топ не склизне. Кретали су се лагано, с камена на камен. Али наједном... Ту сцену никада нећу заборавити. Топ је прелазио преко једне обле залеђене стене. И поред све наше пажње, точкови склизнуше, цев занесе војнике који су гурали, и док си трепнуо, топ полете у амбис, заједно са војницима. Један се срећом дохвати за точак. Оних двадесет затегоше конопац и топ оста висећи заједно са оним војником. „Држи“, „Не дај“, „Спасавај“, „У помоћ“, „Јаој, браћо“ — завикаше и они који су били везани конопцем и онај што је висио. Подлога је била клизава, и претила је опасност да топ тежином својом повуче и оних двадесет који су били везани конопцима...

Требало је видети израз лица тих људи... њихове напрегнуте жиле, исколачене очи... Сколисмо са свих страна. И официри, и војници. Вукло нас је преко педесет. Да се не би клизали, разастирали смо журно наше шињеле, и тако, стопу по стопу, довукосмо топ опет до ивице. Друга добацише конопац ономе који је висио, те га извукоше. Био је готово полумртав. Наиђе баш тада један ђенерал и рече нам да пустимо топ. Како ћеш да га пустиш, кад су доле лежала наша четири војника, па би их просто смрвио. Био нам је на дохвату руке, везасмо га конопцима и уз највећи напор мишића и костију, изнесосмо га просто на рукама...

— А шта је било са оним војницима?

— Да видите сад наше муке!... Понор је био дубок око педесет метара. Одоздо чујемо неко јаукање. Вежемо онда једнога наредника, и спустимо. Јавља нам он одоздо, да су тројица мртви, а једном поломљене обе ноге. Требало је сада њега извући. Можете замислити муке тога човека, коме су обе ноге сломљене, и кога ми сада вучемо преко шиљатих стена. Када смо га, грешника, извукли, он је био мртав...

— А како превукосте остале возове? — пита поручник Протић.

— Да нам се не би исти случај поновио, људи су остале топове пренели на рукама. На овоме само месту задржали смо се цео један дан... Ви сте и сами видели колико је тешко и једном самом човеку да пређе преко оних врлети. А тек замислите људе који су морали вући, гурати, или на рукама носити тешке топове — заврши своје казивање потпоручник Рељић.

Једнога дана засу нас киша са хладним ветром. Шатори су били сасвим поцепани, а вода подилазила испод војника. Било је тешко наћи дрва. У суседноме биваку налазили се пешаци. Око подне кренуше некуд. Онако изгладнели, исцепани и прокисли, личили су на колону скелета.

— Куда, побогу, човече?! — запита потпуковник Петар једнога команданта батаљона.

— Пронашли су војници пећине поред реке Врбице... Идемо тамо...

Најзад стиже наређење за покрет.

Ишли смо пространом равницом, необрађеном и пустом, пуном неког ситног шљунка и камења. Вођа извиђача нам објасни да се на крају ове равнице, одакле почињу они кршеви, налази црногорска граница. Одатле настаје Албанија.

— Све даље вода носи... — размишља потпоручник Драгиша.

Прошли смо целу нашу земљу, затим Црну Гору, ево нас и у Албанији. Под борбом, преко кршева и снежних врхова, често без хране, а сада готово без хлеба и одела. А на целом том мучном путу оставили смо свуда траг људских костију.

— Историја ће забележити наш подвиг, исто онако као што се кроз векове помиње прелазак Ханибала преко Алпа — размишља потпоручник Бранко.

— Или ће потомство равнодушно гледати како пси разносе кости мученика — вели потиштен потпоручник Драгиша.

На самој граници црногорској налази се мала варошица Тузи. Наш вођа оде да се јави начелнику среском. Начелник је позвао љубазно и нас остале и понудио кавом.

При поласку, поручник Протић обрати се среском начелнику:

— Господине, на изласку из Црне Горе нека ми је допуштено да вам се захвалим на гостопримству.

— То је била братска дужност... Ја вас опет молим, да нам не замјерите, ако је било чега неугодног... Шта ћете! Виђели сте овај божји крш. Ни сами немамо круха... Пођите ми здраво, ђецо!

— Овај би могао да задичи и само Цетиње — рече Драгиша када смо изишли.

Одмах иза вароши настаје крш, обрастао дивљим наровима и осталим ситним шибљем. У почетку смо јахали уском путањом између блокова. Пут је вијугао, затим скрете негде удесно према Скадарском језеру. Угледасмо пучину... Онако мирно и сјајно, изгледало је језеро као заробљеник међу оним кршевима, тамним стенама, обраслим свакојаким трњем. Радо бисмо сишли... Али наш је правац преко оних беспутних кршева.

Није се могло више јахати. Сваки је водио свога коња. Морали смо застати да видимо куда ћемо. Читави блокови стења наваљени су, степеничasto падају, затим се наједном дижу купасте врхови један преко другог. Онда наваљено камење као у речном кориту и при најмањем додиру осипа се као бујица.

Пустили смо коњима дизгине нека сами бирају. Пазимо само да се не оклизну и непрестано стрепимо да нас не згазе. А коњ застане, одмерава, затим скочи и онда унезверено гледа куда ће даље.

Поручник Бранко се омаче и удари чукљем ноге у ивицу камена. Стиснуо је само зубе и стегао руком ногу.

Застадосмо... Питамо да ли га много боли... А он псује шта му на ум падне.

— Замислите, људи, сада оне који наиђу са ћоравим коњима! — вели Драгиша.

— Море и нама окатим не помаже — додаде Бранко и пође нарамкујући.

Нађосмо се наједном пред једном стрмом литицом, којом је водила козја стаза. Требало је успети се. Случајно сам био на челу. Да се прво испењем ја, па онда да повучем и коња? Али, кратак је дизгин. Одлучим да у неколико скокова устрчим, водећи и коња за собом... Али на половини пута коње ме стиже, одбаци у страну, те падох на руку и раскрвавих је. Остали се поучише мојим искуством. Потпоручник Драгиша ухвати коња за ђеш, па истрча напореда са њим. Ордонанс беше још сналажљивији. Пусту коња напред, а он му се ухвати за реп, те га коњ извуче. Тако урадише и остали.

Рука ми кржави, немам чиме да је завијем. На застанку натрунише ми рану пухором од цигарете и онда је завезах марамом.

По разбацаним стварима и мртвим коњима видимо да се пре нас нека јединица ломила преко ових кршева. На једноме усеку угледасмо мртвог надуведеног коња. Сигурно су га подметнули као неки степенник. Заједно са ордонансима вукли смо буаву лешину, од које се ширио тежак задах. Онда смо набацали камења, те једва пређосмо.

Пута даље није било. Пред нама је широка, а стрма плоча неке стене. Лево је крш, десно понор. Требало је суљати се. Коњи се устежу.

— Нема другог начина него да их силом погурамо — рече Бранко. — Хајд, ордонанси!... Укрстите руке позади коњских сапи и запните!

Околни навалише штаповима. Коњ се омаче предњим ногама, задњи део тела му се изокренуо и паде поребарке. Још два пута се преврну и у подножју се једва придиже.

Тако, претурајући их, преведосмо наше коње. Ноге су им биле рањаве. Услед превртања пукло је седло на коњу поручника Протића.

Протић се подбочио рукама и посматра тужно.

— Не секирај се. Наћи ћеш седла уз пут колико хоћеш — теши га потпоручник Драгиша.

Силазили смо. Све с камена на камен. Ноге подрхтавају од замора. На чизмама виде се бразготине од оштрог камења... Ама да ме само не згази коњ! Налети понеки пут, али се наједном заустави и дигне главу. Запамтила је животиња малопређашњи случај, те сада пази.

Наиђосмо на једну кратку зараван, те, иако идемо пешке, чини нам се као да се возимо. Пред нама се указа равница, кратка, али врло угодна, засађена неком културом и ретким дрвећем. А на крају равнице је село, прилепљено уз брег као птичје гнездо. Вођа нам рече да ће у овој равници бити наш бивак.

Разиђосмо се на све стране, да бисмо изнашли све што је потребно за смештај војника. Угледах бунар заклоњен оградом од шибља и поред бунара три Арнаутке са судовима. Пришао сам, али ниједна не одговори на мој поздрав. Имале су откривена лица, сигурно су католикиње. Запитах једну, најстарију, да ли је вода за пиће. Она обори главу и поче наливати воду у судове. Најмлађа, црних очију, стајала је по страни и гледала некуд у даљину, поред моје главе. Коњ навали на кофу да пије воду, ја га задржах. Тада се мој поглед сусрете са оним црним очима. Само тренутно, али упечатљиво, дубоко... Стајао сам задивљен. Изгледало ми да је разумела моје усхићење, те обори стидљиво очи. дугачке трепавице сенчиле су њено лице...

Најстарија дохвати судове са водом, и пођоше. При пролазу оне црне очи као да ме ошинуше. Устрептао, чекао сам неће ли се окренути.

Застадоше. Она најмлађа наједном се окрете и журно притрча бунару. Био сам готов да пустим коња... Али она из торбе извади парче хлеба, остави на камен покрај бунара, па, и не гледајући ме више, отрча до оних жена.

Стајао сам и нетремице гледао за њима. Али се ниједна од њих не окрете и тако замакоше у село...

Пристизао је лагано и пук. Причају да су многи коњи поломили ноге, те су морали претоваривати ствари на друге, или су бацали сандуке. Из суседног села вратили су се официри и војници и причали да тамо нема хране ни за људе, ни за стоку. Војници су седели скотурени око ватри, док су коњи брстили трње.

Преко ноћи паде киша. Шатори су прокишњавали, вода подилазила испод тела. Услед кише и ватре се погасиле. Људи су подметали седла или самаре испод себе, преко тела пребацивали шаторска крила и, са главом између колена, чекали зору...

АЕРОПЛАНИ ТУКУ

риближујемо се Скадру.. Војници се вуку млитаво по блатњавом друму, Често застану да предахну.

Многи седе на гомили камења покрај пута, наслонили главу на руке и тешко дишу. Лица им обрасла у браду, образи упали, а уста испуцала од зиме и ветра.

Нама у сусрет иде један Црногорац са пушком. Када виде да стојимо на друму, застаде и он.

— Помагâ ви бог! — каже и седа на гомилу камења. Онда вади кесу са дуваном и пуни лулу.

— Одакле ти? — пита га неко.

— Ја?... Са границе.

— Па куда ћеш?

— Ја дома. Ма ће ћу, грдан, на друго мјесто!

Било је хладно, те потпоручник Драгиша нареди поднареднику ордонансу да подложи ватру. Тек Црногорац разрогачи очи.

— Ма што збориш, чоче?

— То што чујеш...

— Али и они је човјек, кâ ти, и што ће ти он ложит ватру?!

— Старији сам, имам право да наредим. А зар ти не би послушао твога старешину, кад би ти тако што наредио.

— Е, богуми, никад ни довијек! — Црногорац пребаци ногу преко ноге и завали се на оно камење. — Ако је жедан, нека зайти воду сам; ако му је зима, нек тура ватру сам.

На ову причу смеју се и ордонанси.

— А зашто идеш са границе кући баш сада?

— Па видим сви побјегосте, и ја кâ велим, идем да браним сам кућу своју.

Потпоручник Драгиша се окрете нама:

— Ове људе не могу да разумем... Или се праве шерети, или су детињасто безазлени, када овако говоре.

— Ни једно, ни друго вели поручник Протић — већ само примитивци... Вековима су живели у овим кршевима издвојени од целог света. Све њихове традиције свде се на јунаштво и тај се појам с колена на колено издигао до култа. Иако сада нема прилике да се покаже такав јунак, Црногорац је то бар на речима. Он у својој уобразиљи замишља догађаје, види себе како сече лево и десно, те онда и у обичном животу уобрази како је заиста јунак. И ја верујем да овај искрено говори. Не би био он Црногорац ако то не покуша, ма и у мислима само, па ће после причати како је побио стотину Аустријанаца. А предаће се првој патроли на коју наиђе.

На Скадарско поље стигосмо око подне. Био је мутан дан. Нека сива, висока измаглица заклањала је небо. Земља је била влажна. Војници су наилазили са свих страна. Једни су растоваривали коње, док су други разапињали шаторе.

Наједном се зачу фрктање аеропланских мотора. Људи се унезверише. Заклона нигде не беше. Неко викну:

— Ево га!

— Лези, лези! — чули се повици.

Пешаци припуцаше из пушака.

Лежемо на земљу. Али земља тврда... По звуку мотора осећамо да је близу, готово над нама... Дах смо зауставили, али срце бије, кожа се јежи, а нерви све више затежу...

Прође...

Али налете други... Чује се неко хујање из ваздуха... Мускули задрхташе, а рукама покрисмо главу... Хук је све јачи...

Гррр-у-у... проломи се негде у близини.

Сваки хвали Бога што на њега није пала бомба. Али, ево, враћа се... Шестари као птица грабљивица над нама... Опет хучи. Опет стежемо вилице и песнице...

Грррр-у... Грррр-у!

Просипа немилосрдно бомбе... Зар оволике муке преживели!... Господе!

Грр-у!

Одлете ка вароши... Ваљда неће више. Враћа се. Оде мало десно... Изгуби се у магли.

Свима лакну. Распитујемо се где паде. Кажу: међу пешаке. Има доста рањених.

Комесари отишли у варош да траже хлеб. Али после подне вратише се без хлеба, и без икаквих намирница. Команданти се саветују. Војници гладни, стока малаксала, а време хладно, па још поче и суснежица. Рекоше да су нашли само сламу за простирку, те људи одоше са коњима. Донели су нешто мало сламе. Командири половину дадоше војницима да распостру по шаторима, а за другу половину наредише да се дâ коњима као храна.

Одосмо у варош, да видимо има ли чега да се купи. Сем неких арнаутских колачића ничег више. А и то нестане... Са града припуцаше баш тада топови, као знак да иду аероплани, те се склонисмо брзо у ходнике кућа. Бомбе из аероплана почеше да праште по вароши. Црногорци пуцају из топова разорним гранатама те не знамо од чега пре да се чувамо.

Гладни војници лутају улицама. Један сео на праг куће, ставио пушку покрај себе и притајио се. Не знамо да ли спава, или је мртав. Неко предложи да се уверимо.

— Море, оставите га... Што, ако га пробудиш, даћеш му хлеба... А ако је мртав, шта му можеш? рече Драгиша и продужисмо пут.

Глад почиње и нас да мучи. Седимо покрај ватре и само говоримо о јелу.

— Замисли да се неко нашали сада, и тресне пред нас пуну корпу векни.

— Боже, ала си луд! Море пексимит, па са чајем... Деликатес! — вели потпоручник Војин.

Говори се о неким транспортима хране који никако не стижу. Прича се о неким командама у којима се приређују гозбе. Пронесе се гласови како су данас у другом дивизиону имали за ручак сарму од купуса. Отишли смо одмах да се уверимо, и Лука нареди Исајлу да подгреје онај остатак. Јели смо халапљиво ону сарму, али без хлеба. Каже Лука да су месо добили из не знам које команде, где су официри комисијски прогласили једнога вола за цркнутог, и онда наредили да се закоље. Наместо масти добили су из једног митраљеског одељења вазелин.

— Зато је сарма мало бљутава — правда се Лука.

Али ми то нисмо приметили.

Једне хладне ноћи избудише готово цео пук. Наређено је да се одреде људи и изабери четрдесет најјачих коња, да пренесу државну благајну у Сан Ђовани.

— Е, то је да човек провришти — буни се капетан Милутин. — Гладни људи, гладна стока, преносе државне милионе. И по овом времену, измучени, изнемогли, до Сан Ђованија, и опет натраг. Не завидим им...

И баш њега, сасвим случајно, одредише за вођу транспорта. Ипак се он спреми и оде. Те ноћи било нам је врло угодно у хладним шаторима, јер нас је могло снаћи још и нешто горе.

Сутрадан имали смо за ручак нешто мало пиринча, али без хлеба. Баш за време ручка наиђе посиљни потпоручника Драгише и рече да је његов коњ пао, и не може више да се дигне. Одосмо да видимо. Лежала је малаксала животиња, и тужно нас гледала. Војници су покушавали да га дигну, али глава негова немоћно паде. Драгиша извуче сву сламу из свога шатора, да би коња мало окрепио. Било је доцкан. Слабине су се тешко надимале, а ребра излучена, као сводови на вијадукту. Приближавао се крај. Животиња је гризла земљу... Драгиша се заплака. Није могао више да посматра самртне муке свога верног друга, и оде да лута бесциљно, по вароши и логорима.

Донели су најзад однекуд и хлеб. Али на свакога војника по осмина само. Обрће Груја оно парче хлеба и вели:

— Ово, бре, нема ни за један зуб.

Разговарају војници да ли је боље да то парче грицкају, или у неколико залогаја да прогутају.

— Помало, а поваздан — вели један.

— А-ја... док ми се не заглави у гуши, да осетим залогај, не вермам ти ја то грицкање. Једном, али вредно.

Живот у биваку није се обављао по оним мирнодопским правилима, већ више по навици и потреби. Војници су устајали рано, јер су на то навикли. Сењали су и чували коње, јер су те животиње и њима биле потребне. У варош нису одлазили, јер нису имали пара. А по околини нису скитали, пошто им је предочено да су Арнаути неповерљиви. Чули су да су Арнаути опљачкали читаве одреде наше војске, а тек неће појединце. Седели су тако поред ватри по цео дан, најезени и нарогушени од зиме, гладни и изнемогли. Ако ли који од њих пронађе по шаку кукуруза, онда седе поред ватре и пеку „кокице“. Официри су заједно са њима, и онда деле кокице на равне делове.

— Већ је трећи дан како људи нису примили хлеб, своју једину храну, а пети дан како се за коње није примио ниједан килограм зоби — рачуна потпоручник Живадин.

Коњи се хране сламом и неким буђавим сеном. Животиње опустиле главу и глођу кочеве за које су привезане.

— Овако се, браћо, више не може! — шкрипну зубима поручник Коста „Турчин“.
— Док они нама причају... те пријатељски обзири, те дисциплинована војска, ми ћемо заједно са овом стоком полипсати од глади. Ја одох по храну.

Повео је собом десет војника са пушкама. Увече се вратио са два цака купуса.

Прича нам Коста да је лутајући наишао на једно арнаутско село где је видео купус. Није хтео да пљачка. Позвао је лепо Арнаутина и понудио му три стотине динара у папиру, за тридесетину главица купуса. Било се сакупило још неколико Арнаута. Нису хтели ни да чују. Тражили су злато.

— А мени се нешто смрче пред очима и викнем војницима: „На готовс!“ Кад шкљоцнуше затварачи, Арнаути се разбегоше на све стране.

На Божић деветсто петнаесте, ручали су војници чорбу са листинама од купуса. Али без хлеба.

Баш на Божић седимо поред ватре, а у суседном биваку угледасмо свештеника са епитрахилем. Око њега група војника. Запита неко, шта раде тамо.

Опева једнога војника. Јутрос га нашли мртвог у шатору.

Ми продужисмо започети разговор.

Говори се да ћемо овде чекати док не стигну транспорти у Сан Ђовани, који треба да нас приме. Пронесе се тек глас: стигли су. Крећемо одмах. И у тој нади пролазили су нам дани.

Свако јутро пред шатором лекара читава поворка војника. Свлаче се за преглед на пољани, док хладне кишне капи росе голо тело. Прича нам после лекар:

— Њиховој болести не помаже аспирин, ни кинин. Најважнији лек *Farina tritici vulgaris* или, на прости језик преведено, хлеб, немамо. Шта могу! Изнурени и изнемогли војници враћају се

под шаторе и леже беспомоћно на влажној земљи.

НА ДОМАКУ МОРА

А

ли једнога вечера заиста стиже наређење да сутра будемо спремни за

покрет. Запалисмо ујутру сламу и побацасмо сувишне ствари. Нашто ће нам, када нас у Сан Ђованију „чекају читава брда од хлеба“... Раздрагани смо, јер верујемо да смо пред новим животом. Иако малаксали, људи напрежу последњу снагу, па се чак смеју и шале.

Дугачка колона развукла се млитаво по неком разривеном путу, као да су по њему хаубице „штеповале“. Коњи све чешће падају. Војници претоварују ствари на друге коње. Целом дужином пута леже надуване и оглодане лешине коња.

Арнаути стоје у групама поред пута и злурато нас посматрају. Као хијене, чекају они подмукло свој плен. Само када наиђе пешадија са пушкама узмичу кришом и, чућећи на неком брегу, посматрају изнурену војску. Иако су торбе у војника празне, као и њихови стомаци, знају Арнаути да се са измученим и острвљеним пешацима ни шала не збива, а још мање замеће кавга.

Стигосмо најзад у Љеш, пред којим се налази Сан Ђовани. Али не кретосмо ка мору, већ лево, опет у неки крш, и наредише да ту разапнемо шаторе. Људе је обузело напрегнуто стање ишчекивања. Очекујемо покрет на бродове, очекујемо хлеб... Али проносе се поражавајуће вести: Аустријанци су потопили транспорт са храном. Овде ће се укрцати само жене, деца, болесници и државна благајна, а ми ћемо морати још и даље, ка Драчу.

А пред нама су беспуће и глад...

Командант ме зовну.

— Чуо сам да у пристаништу има мало резерве брашна. Ево ти писмо за команданта пристаништа. Поведи војнике и три товарна коња. Идите одмах и јавите му се.

Са једне узвишице угледасмо море... нашу наду, наш спас.

Мирна и надмена, плавкасто беласаста пучина пустила се унедоглед, са небом се спојила. Нешто необично, бескрајно, величанствено мирно, као притајено, помало

подмукло, отегло се пред нашим очима. Навикнути на брда и урвине, намучени од крша и камена, гледали смо изненађени у недогледну равну површину.

А море је шумело. Повремено би налетели на обалу пенушави кратки таласи, као да се море надима. Онда се притаји. Прелива се у безброј зеленкасто светлуцавих искрица, треперавих и дрхтавих да изгледа као да се покреће и онај тајанствени свет мора прикован за хридине и потопљене стене.

— Ала, мајко моја! — вели задивљен Груја.

Са нама стоје и неки пешаци.

— Кажу, господин потпоручник, да је слано? — пита један.

Ја потврдох.

Један се осуља низа стене, и захвати шаком воду.

— Пих... као пресолац! Он испљува воду.

Ама ти не би био „репоња“ кад не би свашта лизнуо! — смеје му се Груја.

— Вала, поднаредниче, свакојаке сам „манџе“ за време рата пио и јео, па ка велим, да пробам и морску воду.

Тако све поред обале, и стигосмо у Сан Ђовани... Једна зграда само и неколико барака. Остало крш и камен.

Из зграде изиђе журно један виши официр.

— Поручниче — дозвола једнога коњичког официра — идите и саопштите оном капетану да се сместа удаљи. Није сада време да ми он прави „корзо“ овде.

Окретох се и видех једнога гардијскога официра, који је шетао поред мора са једном дамом.

— Бре, кад он најури онога гардисту како ли ће тек викнути кад угледа нас санкилите — шапуће ми један пешадијски потпоручник.

Напротив, дочека нас он врло љубазно. И рукова се са нама. И још нареди да нам се одмах из магацина изда по два џака брашна.

Пођосмо у магацин, управо у бараку. Сада се испрси магационер, један стари капетан.

— Ја!... Брашно!... Као да га ја правим овде. Ово мало што има резервисано је... — Ипак извади кључ и откључа катанац.

Уто се зачу труба на кршу. Цео свет поче да бежи као обезглављен. И наш магационер. Остадосмо сами. Чујемо где вичу: аероплан, аероплан!

Рекох војницима да вежу коње и нека беже уз онај крш. А ја потрчах у правцу куда побеже магационер. Угледах заклон и са осталима скочих у рупу... У нашој близини проломише се експлозије. Учини нам се као да чујемо јаукање, неку вику... Још једна експлозија, али мало подаље... Аероплан одлете.

Пошао сам одмах да нађем војнике. Али нигде их не беше, па ни коња њихових. Мој коњ је само стајао везан... Сиђох до пута, и тада угледах у даљини како се на коњима беласају џакови брашна.

— Кад настаде она гужва — прича поднаредник Груја — ми утрчасмо у магацин. Бомбе почеше да пукетају, а Џамић вели: „Добро би било да се сада снабдемо.“ Када оно пуче последња бомба, ми узедосмо и шести џак...

— Требало је да поведемо још неколико коња — вели редов Џамић.

— Ех, да смо знали да ће нас оваква срећа послужити — узвраћа Груја.

Целога пута нас запиткују где смо добили брашно, ко даје, има ли доста и сви журно одлазе у Сан Ђовани. Брашно је делио војницима поручник Лука.

На свакога официра и војника дошло је по две шаке брашна. Људи су били задовољни.

Добили смо и конзерве. Неко ситно сецкано месо, по укусу слично свежој шунки. Али војници му одмах нађоше ману. „Магареће месо“ — веле. Ипак су празне кутије летеле свуда наоколо.

УСОПШИ, РАБ БОЖЈИ...

Р

екоше нам да ћемо маршовати до Драча само, па ћемо се ту укрцати.

Били смо спремни рано изјутра, али смо кренули тек некако око подне. Пред нама је нека велика сметња, око које се они напред задржавају.

Наиђосмо ускоро на огромну мочвару у којој су расле врбе. Ишло се с камена на камен, преко оборених стабала и набацаног грања, о које се коњи непрестано саплићу и падају. Војници их с муком извлаче и дижу ствари из блата. Неки се коњи увалили у мочвару, и услед изнемоглости не могу више да се дигну. Све то још више изнурава људе и, већ малаксали, они продужавају пут лагано, шљапкајући по води и блату. А када се изиђе на оцедно место, вода пишти из поцепаних чизама. Онда опет настаје крш. Оштро камење пара расквашену обућу, или са ципела и чизама отпадају и онако исцепана пенцета, те људи газе босим ногама.

Зауостависмо се пред једним селом. Требало је сада набавити храну за коње. Са наоружаним војницима одосмо у село. Арнаути се слегосе око нас, гледајући непрестано у наше пушке. Мало арнаутски, а више мимиком објаснили смо им да смо дошли да купимо сено. Арнаути су климали одречно главом и значајно се погледали. Онда су се издвојили у страну и нешто погледали. Најзад смо разумели да они наш папирни новац неће да приме.

Вратили смо се у бивак и благајник пука даде нам две хиљаде сребрних динара. Нових и сјајних, још неупотребљаваних. Стависмо новац у ћебе, један војник дохвати крајеве и као врећу пребаци преко рамена.

Отишли смо код пласта сена и ту је настала погодба.

— Ови или немају појма о вредности новца, или нас уцењују... Али док ми само смркне пред очима — говорио је кроз стиснуте зубе поручник Коста „Турчин“.

Погодисмо се ипак. Тада Арнаути разапеше ћилим, где смо бацали динаре. Ми смо бројали на српском, док су сви Арнаути у један глас на арнаутском, посматрајући сребро ужагреним очима. После сваке одбројане стотине узимали су новац, а број стотина обележавали штаповима, које су ређали на земљи један поред другог.

И тако осамнаест пута. Укупно хиљаду осам стотина сребрних динара за пластић буђавог сена.

Коњи непрестано падају. Ствари се претоварују на јаче коње, или се сандуци остављају покрај пута. Пешадијски официри натоварени су као и њихови војници. Њихова паћеничка лица се не разликују... идемо, идемо, тражећи спаса, као неки очајници.

Пред нама покрај пута сакупили се неки официри и брижно посматрају. Војници пролазе, ни главу не окрећу.

— Шта ли оно посматрају? — вели потпуковник Петар. — Сигурно не гледају војника који умире. На то смо већ навикли.

Приближисмо се и чусмо детињи плач.

— Мамо... мамо! — чујемо узвике.

Као да смлати нешто људе. Та и они имају децу на коју су готово и заборавили, придављени ужасима живота. Али они им не могу помоћи сада, ни себи, па ни овом детету. И као да би хтели да заглуше савест своју, њихово лице се грчи, они убрзавају ход, не би ли избегли страشان приказ, пред којим су немоћни. Потпуковник Петар са влада себе и застаде. Беше ту и један командант пешачког пука.

Између људи угледасмо где лежи на земљи једна жена, а покрај не је седело дете од четири до пет година и плакало. Кроз пустош разлегао се гласић:

— Мамице, што седиш?

Лежала је на леђима. Њене су очи готово потамнеле, уста отворена. Мртвачко бледило расуло се по лицу. Дах је замирао.

Људи занемели. Иако готово на сваком кораку виде понеког мртвог војника, стоје сада скрушени и збуњени. Жао им мајке, а не знају ни шта да раде са дететом.

Командант пешачког пука окрете се потпуковнику Петру и проговори полако:

— Страшно... Кажу ми она два војника да је она супруга једнога мајора, команданта батаљона. Бежала је пред навалом. Тамо негде око Призрена нађе мужа и придружи се њему. Али уз пут их нападну Арнаути. Муж погине, и више од пола батаљона. Њу ране. Остатак батаљона се једва спасе. Од свих рањених изнесу само ову жену са дететом. Носили су је догде и, ето...

— Наредићу да је носе моји војници — рече одлучно потпуковник Петар.

— Доцкан... Ето, задржао сам свога пуковског лекара, и он каже: нема јој спаса.

Два војника у исцепаним шињелима плакали су.

Потпуковник Петар приђе детету и помилова га. Оно застрашено окрете главу и притрча мајци. Њене усне као да се померише, очни капци затрепташе, а из угаснутих

дупља као да сину једна искрица. Ваљда је то био последњи одблесак свести... Мајчине очи лагано се склопише, а на устима замре последњи дах.

— Свршено је! — рече лекар и спусти женину руку, која млитаво паде поред тела.

Командант пешачког пука обрати се оној двојници војника:

— Пошто сте вас двојица дошли са овом женом, то узмите дете и од сада ћете ићи са мојим пуком. — Онда приђе детету: — Како се зовеш, мали?

Дете је ћутало и држало мајку за хаљину. Један од војника обриса рукавом очи, па ће рећи: — Звали су га Мића.

— Хајде, понесите га! — нареди командант. Војници подигоше дете. Оно врисну, управи руке ка својој мајци и викну:

— Мамице моја...

Измучена и препланула лица старих ратника се згрчише. Потпуковник Петар заплака се...

Гомила поче да се разилази. Остадоше само још неколико војника са свештеником пука, који навуче епитрахил.

— Како се звала покојница?

Људи слеглоше раменима. Она два војника одмицала су журно носећи дете, које је кроз врисак дозивало:

— Мамо... Мамо...

— Благословен Бог наш, всегда ниње и присно и во вјеки вјеков...

Небо је било облачно, а са планина је пиркао оштар ветар. Дрвета оголела, те цела природа изгледа најежена.

— Јешче молимсја о упокојенији душе усопше рабе Божје... и јеже просити јој свакоје прегрешеније волноје и неволноје...

Из даљине допре јецај детета, као последњи вапај за мајком.

Људи корачају, сагибајући се од убода грања и шиљастих ивица. Неки заостају и увијају рањене ноге крпама... Наиђосмо опет на мочвару.

Пешаци ћутећи секу гране и стабла, и бацају на пут. Општа невоља као да је придавила људе, који су занемели и тмурни као ово сиво небо.

ЖИВЕ ЛЕШИНЕ ОСТАЈУ

К

ажу да људи увек боље памте тужне догађаје у своме животу, него

радосне доживљаје. Ваљда и зато што човек избегава тегобна збивања, те су она ређа, а стога и упечатљивија. Али ми сада у њима стално живимо. И као по некој поступности, наш живот сваким даном постаје све тежи и мучнији... Тешко је присетити се и јучерашњег дана. Али је једно осећање јасно: горе бити не може. Брда, планине, урвине, кршеви, литице, мочвари, а уз то најтежа и најстрашнија неман — глад.

Упалих образа, сувих полуотворених усана, а ужагрена погледа, вуку се људи као авети. Тело малаксава, готово је на издисају. Али су још очи сијале... Сви унутрашњи нагони и свесни подстицаји усредсређени су у једној само мисли: хлеба!... и као рефлекс унутрашњег нагона за последњим дахом, очи су пламтеле, и блудећи тражиле ма један залогај само, ма и меса оне мрцине што лежи покрај пута. Били су то последњи трзаји многих. Јер се све чешће наилазило на одрану кожу и изуђено месо са мртвих коња. Кажу да су видели неке помрачена ума, како једу месо ових мрцина.

Почетком јануара, неког дана пред сумрак, заустависмо се на обали реке Маће. Набујала и широка, сатански је шумела прљава и мутна река Маћа. На обали не беше ни чамца, ни моста.

Командант нареди да десет ордонанса повежу коње, и да наиђу на воду све један до другога, да би се испитала дубина. Са обале оценисмо да је човеку таман до гуше. Онда се нареди прелаз.

Јахали смо и ми један поред другога, да бисмо се задржали за суседа, ако би се који коњ саплео. Коњ фркће и подрхтава у хладној води. Погибању његовом осећам како се напреже да извуче ноге из речног глиба. Већ седим на води. Коњ дигао високо главу и само стриже ушима. На средини реке вода заковитла, учини ми се као да се ми окрећемо у месту, те затворих очи, али се занесох те спустих ноге и једва се задржах. Срећом, ускоро и коњи живље кретоше и нагло истрчаше на обалу.

Ноге су ми мокре и језа ме подузима. Окретох се. Река се црнела. Војници су у масама прелазили, јахали су преко товара, а на јачим коњима било их је и по двојица. Мали коњи су се очајно упињали, тонули, пропињали са теретом, неки су и падали и вода их односила са товаром. Тако је пао с коња и један војник, неколико пута је очајнички махнуо руком и нестало га.

Наилазила је пешадија. Војници су се свлачили голи, па су одело и спрему везивали о врат, а они, загрљени по двадесеторица, наилазили су у хладну воду. На другој обали журно су се облачили, цвокоћући зубима од зиме. Мале растом преносили су већи другови на леђима.

Неки су покушавали да наложе ватре, да би се загрејали. Али гране су биле влажне од кише, а из дрвета се истезао модрикасто жућкаст дим, који нас је гушио. Људи су дрхтали. Хлеба нико није имао, ни чаја, ни шећера, ни сламе, ни хране за стоку... Неки би трчали, не би ли се мало загрејали. Али нису имали снаге за такав напор. Шаторска крила била су поцепана, те војници нису ни покушавали да их разапну. Стављали су их на влажну земљу, па су онда легали под отвореним небом месеца јануара.

Око поноћи поче и хладна киша. Многи који су лежали придигше се, и ставише шаторска крила преко главе. Хладноћа прожима згрчено тело, а душа као да је замрзла. Мрачна и пуста ноћ као уклетата коб протегла се у вечност, а река Маћа сатански жубори. Згурени људи као посечени пањеве седе поред димљивих ватри, велики у својој издржљивости, а страшни у својој ћутљивости. У понеког тек клоне уморна глава на колено... И тако — до зоре.

Војници су сутрадан устајали са великим напором. Ћутљиви и мрзовољни, товарили су ствари.

Дежурни официр рапортирао је команданту да су у току ноћи четири војника умрла и десет коња липсало... Говоре да у пешачким пуковима има много више умрлих.

Људи су се са великим напором дизали. Дежурни је остао са неколико војника да закопају мртве.

Мој коњ једва је мицао. Сјахао сам и повео га. Али он се тако споро кретао да смо га морали вући. На једној узбрдици сасвим стаде. Ноге су му дрхтале. Само што не падне.

— Не вреди!... — прошапута сеиз. И не питајући ме, откачи колан и скиде седло.

— Заведи га са стране пута, да га не згазе — рекох пригушено. Дође ми да му обавијем руке око врата.

Ишао сам пешке.

У једној шумици поред пута лежао је војник. Очи су његове биле мутне, а груди су се са напором надимале. Оставили су га ту, на миру да умре... Мало даље лежао је изнемогао коњ...

А живи једва одмичу. Отупели су, бескрајно равнодушни и свеједно им је да ли виде мртвог човека или животињу. Газимо по неким мочварним пиринчаним пољима, ноге западају у глиб. А онај подметнуо торбу испред себе и седи малаксало у води, са

главом клонулом на груди. На свима странама леже малаксали људи и коњи, од глади и умора, као скрхана, трула дрвета.

Зашли смо у право беспуће. Идемо преко неких стаза. А аероплани нас у стопу прате и гађају полумртве војнике из митраљеза, или бацају одозго бомбе, како им се кад свиди. — То је мародерство! — вели огорчено потпу

ковник Петар.

— Ама то је благо речено... То је „шинтерај“, господине потпуковниче! — добацује потпоручник Живадин.

За њих не би требало да важе ратни зако— ни. Чим је бацио бомбу над небрањеном позадином и ако случајно падне и остане жив, или ако се ухвати доцније, треба га сматрати као разбојника. Одмах за колац — љути се поручник Протић.

— Не за колац! Таква смрт је за џентлмене. Него мотка. Па убити као џукелу. Кипислцауф!

Пролазили смо баш тада поред једне групе војника који су носили другове рањене од бомби. Али и здрави су малаксавали. Вуку ове јаднике до првога села, а ту ће их оставити да их Арнаути побију.

Мало даље наилазимо и на једнога мртвога. Сигурно је умро од глади. Неко му је прекрстио руке на грудима и између прстију стоји му упаљена свећа. Само што није догорела.

— Милојко — окрете се потпуковник Петар своје посилноме — угаси ону свећу, да му се не запали одело.

Промичемо тако поред мртвих и нико им не одаје почаст.

Не прекидамо чак ни започети разговор. Јер и онај мали пешак пред нама, који се поштапа и једва иде, умреће колико сутра... Сигурно. Маса војника иде прозобла, са запаљењем плућа од прелаза реке Маће, а уз то су и гладни. Спаса им нема. Па зашто им још за живота не бих смео одати посмртну почаст... А мртви су ослобођени мука.

Остају живе лешине за нама и никад стићи неће.

Сутрадан западосмо опет у глибовиту долину. Сада су нам људски лешеве служили као путоказ. Покрај многих леже и њихове пушке. Вукли су их до последњег даха...

На једном оцеднијем простору беше неки забран. По ватри која је још тињала види се да је ту била нека трупа на преноћишту. Покрај једног пустог згаришта, на којем се још пушио последњи угарак, лежала су три мртва војника. у једнога глава мало изокренута, а очи полуотворене и стакласте, управљене на колону... А код суседног огњишта један је умирао. Другови су му подметнули торбу испод главе и

оставили га тако да умре. Поднаредник Груја рече да је већ у агонији и не зна ништа за себе.

После сваког преноћишта војници пред зору копају раке, да сахране мртве. Лежали су заједно у шатору, па нису ни приметили кад је умро. Сасвим нечујно, без ропца, без жеље, без јаука. И нико се зачудио није. Дохватили су лешину за руке и ноге и спустили у земљу. Свештеник је у пролазу проговорио: „Вјечнаја памјат“, и онда овлаш затрпали. Над готово заравњеном хумком укрстили су два прута, колико да мимопролазећа војска зна да ту почива хришћанин. А његово име?... Чин... звање, јединица?... Па то би била неправда према оним јадницима који остају полумртви на путу и које нико неће споменути. А пред суђеним часом сви су равни: и знани, и незнани.

Пред Драчом сретосмо неку италијанску војску. Ухрањени и одевени, гледали су охоло гладну риту. Мисле, можда, да се војска цени по сјајном оружју и светлим дугметима, а не по срцу јуначком!... Али та напудрована војска бежала је као обезглављена при појави аероплана, док је рита улазила смело у њихове логоре и купила све одреда. Кажу да су се Италијани жалили, а наши су им кратко одговарали: „А где је била ваша стража?“

У Драчу су опет издвајали болесне и сасвим изнемогле, да их укрцају на лађу. Сада већ знамо да ћемо се искрцати на Крфу.

Нама, који преостасмо, дадоше по три конзерве и неколико пексимита, и наредише да идемо до Валоне. Ту ћемо се, кажу, укрцати.

— Ту је још мало и Крф. Онда ће нам тамо дати по један појас за спасавање, и рећи: хајд сад на море! — љути се Лука.

— Побратиме, заборавио си да кажеш „кипислцауф“ — дира га капетан Душан „резервни адвокат“. — Молим те, немој други пут то да заборавиш.

— Није, молим те... као да је то преко пута, још десет дана марша и онда има да нас нестане.

— Кип... — заусти Душан.

— Јест, кипислцауф!... Али, вала, ја ћу издржати, а ти ћеш липсати на путу! — вели јетко Лука, већ љут што га задиркују.

— Извини, побратиме, не могу да ти се смејем, боли ме зуб.

— А-ха... Е, сад је кипислцауф! — смеје се Лука.

И кренусмо...

Али трећег дана опет понестеде хране. Наређено је да војници штеде.

— Ама како да штедим, кад се поводим од глади! — јада се један.

— Ја лакше подносим глад кад знам да немам ништа, него кад осећам ову конзерву, на коју стално мислим — објашњава ордонанс Груја.

Опет беспуће, и опет заостају изнемогли, лежећи на путу.

Стигли смо пред вече у један крај обрастао ситном шумом. Овде ћемо преноћити. Батерије наилазе. Један војник из шесте батерије поведе се и паде. Приђоше неки да виде шта му би...

Мало после рекоше: умро је...

Поп Момчило извуче из бисага епитрахилъ.

— Слушај — добаци му потпоручник Живадин — промени, попе, ту своју молитву и одсад певај: вјечнаја памјат и живима и мртвима...

СМЕЈАЛИ СМО СЕ ГЛАДНИ...

С едимо замишљено око ватре и ћутимо. Све што смо имали, рекли смо...

Пексимита је понестало, конзерви више нема. А не вреди ни јадиковати, још мање бунити се.

— Је ли, попе, ти данас не отпрати онога војника до гроба? — запита благајник пука, колико да се нешто говори.

— Шта ћу... опевао сам га овде... А Бог је свуда и на сваком месту.

— Ипак, ипак, требало би — упаде ветеринар пука. — Такав је пропис. Видиш, ишао је официр, ишли су војници, а тамо није имао ко да му прелије гроб.

— Разумем када умру на маршу... али овако... — отпоче опет благајник. Капетан Душан га прекиде:

— Ви то говорите о оном војнику који је данас умро?... А, попе, ту ћеш се зло провести.

— Море, хајд не причај...

— Уверавам те... Командант је видео спровод и питао где је свештеник. — Душан намигну, али то свештеник не опази.

— Није могуће! — чуде се остали.

— Здравља ми. Баш сам био код ађутанта, кад командант изиђе из шатора и рече: „То је срамота. Казнићу најстрожом казном свештеника.“

— Хоће он, хоће — додаје Лука. — Он не види крупну ствар, али за ситну...

— Ама, побратиме, то није ситна ствар...

— То би исто било као кад би неко од нас пошао на осматрачницу, и остао у некој кафани — објашњава потпоручник Војин.

Свештеник нас је збуњено гледао. А та забуна његова распаљивала је нашу машту.

— То су изузетне прилике! — муцао је поп Момчило.

— Наравно! — додаје поручник Протић, који се већ сажалио на свештеника. — Ко ће сада још од тога да прави питање. Оставите, молим вас...

Душан га значајно погледа. Бојећи се да не ослаби расположење, отпоче темпераментно:

— Не био ја командант... Ја бих га пред целом војском деградирао и везаног терао. — Душан тада неприметно гурну Протића: — Зар ти мученици оставили земљу, прешли хиљадама километара, па их поред живог попа закопати као мрцине...

— Ама, то јест, али...

— Молим те, извини, зави ме стомак. Запамти где си стао — и Душан оде журно, држећи се за трбух.

Опет поче благајник.

— Знаш, Момчило, требало је ипак... због војника.

— А после, ни гробље није далеко... Стотину метара одавде — допуњава ветеринар.

— Море да је и пет километара! — распаљује Лука.

— Људи божји, није да нисам хтео, већ ме убила чизма — обрати нам се свештеник Момчило готово плачним гласом.

— И мени су отеале ноге, а ипак сам морао да идем са војницима шест километара да купујем сено — жести се потпоручник Живадин. — Замисли, да ја нисам ишао... Коњи би сутра полипсали...

— Ех, то није исто. Коњи би нам заиста полипсали. Али ако поп Момчило не прелије гроб онога војника, ми нећемо због тога помрети, нити би од те његове шетње били сити — брани Протић свештеника.

— Е, извините, господине поручниче — љути се сад озбиљно потпоручник Живадин. — Нека изгубимо још и тај морални ослонац, онда немамо више ни војске ни људи.

— Бре, бре, бре, ал одосмо далеко... Штуцне Лука пред командантом, пропала дисциплина. Не оде Живадин по сено, на један мах полипсаше коњи. А поп Момчило упропасти морал.

Тада се и Душан врати.

Поручник Протић се уозбиљи: — Баш данас, када нас глад сатире, људи умиру на сваком кораку, данас треба да смо великодушни и да не терамо мак на конач.

— Ова будала поквариће нам све — шапну нам Душан. Онда се обрати Протићу: — Добро, нека је све тако.

— Али није тако! — упаде Живадин ратоборно.

— Чекај, молим те... Дакле, нека је баш тако. Тако мислиш ти, тако и ја и сви остали. Сви ми волимо Момчило... Али ако тако не мисли командант?

— Како!... Бесан је био! — разграђава причу Лука.

Уто се појави ађутант пука. Ми заћутасмо.

Он стаде испред свештеника.

— Господине попо, зове вас командант.

— Шта кажете?! — запита Момчило згранут.

— Кажем ја, а ти мени ово, оно! — говори Душан.

— Људи, ја све мислим, ви терате шалу...

— Богами, и ја сам то мислио — рече Протић.

Поп Момчило се диже.

— Да нећеш ти такав да идеш? — запита Лука.

— Ја шта ћу...

— Немој сад да навучеш и другу кривицу — упаде Душан. Он те зове на рапорт... Када би мене звао, ја бих морао да припашем сабљу и ешарпу. Пошто ти то не носиш, онда твоје службено одело и ону твоју поповску капицу, како је ти зовеш... митра... чита.

— Јест, јест! — одобравају остали.

— Море, идите с милим богом, људи, шта се ово ради са мном!

— Слушај, да је командант хтео с тобом приватно да разговара он би те звао преко посилнога. А видео си да је дошао ађутант.

— Наравно...

— Пусту га, побратиме — вели Душан усиљено равнодушним гласом — нека ради по својој глави, шта се нас тиче. Посилни, баца које дрво на ватру!

Лука приђе Момчилу и поверљиво му рече:

— Озбиљно ти кажем, узми... нема смисла да идеш у шињелу и шајкачи. Уосталом, не кошта те ништа.

— У сандуку ми је...

— Па шта је с тим... Трајко! — викну ревносно Лука посиљнога попа Момчила.

— Нека, нека, ја ћу ићи сам — и он пође своме шатору.

— Е, нема смисла — вели кроза смех поручник Протић. — Претерали сте...

— Ах, сунце му поповско, одавно он мени „јади пилиће“ — вели Душан. — Ама само да га видим са читом на глави.

— Добро, молим те, откуда се појави ађутант?

— Онда када ти рекох да ме боли стомак, ја отрчим до ађутанта и замолим га да дође код Момчила и да му само каже како га зове командант.

Дебели ветеринар заценуо се од смеха.

— Не смејте се, чуће — вели благајник пука. — А када дође овде, објаснићемо му да је ово само шала...

— Ено га! — рече неко.

Према светлости ватре угледасмо попа Момчила са читом на глави и у црном капуту. Ишао је к нама. Али као да се предомисли, окрете надесно и оде у правцу шатора команданта пука.

— Ја, богати, он оде...

— Није ваљда луд.

— Их, шта ћемо сад!

— Побратиме, молим те, трчи и кажи му да је све ово била шала — обрати се Душан Луки. — Е, људи, баш је чудан човек.

Лука се диже и оде.

— Е ћеф ми је што га насамарисмо. Али неће смети сада да дође овде...

— Наљутиће се...

— Е, баш ме брига. Памтим ја кад је он мени у Пећи ставио јаје у кревет, па ми после изнео... те ово, те оно. Е, то му је сада.

Али задуго се не врати Лука, а ни поп Момчило. Питамо се, шта ли урадише.

— Да није збила отишао? — пита мало узнемирен благајник.

— Сумњам... стигао га је Лука — вели Живадин. — Него се он љути и прети.

Најзад угледасмо Луку где се журно враћа.

— Код команданта је још...

— Није могуће...

— Јест. Ја ишао заобилазно, а он ударио преким путем кроз шумарак, сигурно да га не виде... И ја чујем кроз шатор како командант љутито виче: „Ко је тај који злоупотребљава моје име?“

— Ух, богати...

— Баш тако?

— Тако, богами. Онда се склоним код ађутанта да ме ко не би видео да прислушкујем.

Заћутасмо...

— Шта ћемо сад? — упита ветеринар.

— Што „ми“?... Душан је то удесио — правда се благајник.

Је л’?... А сад, браћо!... Душан крив, а ви ми сви калаузи...

— Ја сам до последњег момента веровао да ти и Лука говорите истину — вели ветеринар.

— А-ха!... Кипислцауф!... А ко је први покренуо?

— Ја имам права да као друг замерим, а што ти после удешаваш адвокатски, за то сносиш одговорност ти, и овај твој побратим.

Према одблеску ватре видимо како нам се приближава поп Момчило у црном капуту и са читом на глави.

— Ниси ваљда ишао код команданта? — пожуре да га запита благајник.

— Не знам... видећете и чућете — одговори поп Момчило, па седе на трупац, налакти се на колена и укрсти прсте.

— А лепо му стоји ова капа! — заусти Душан, али преко срца.

— Чућеш и видећеш — понавља поп Момчило, гледајући у ватру.

— Човече, зар ниси видео да је све то била шала? — кори га ветеринар — Ето...

— Не знам... Сада није време за шалу.

А у Пећи је било време, кад ти подметну — мени оно јајце...

— Нисам ја... Они су тражили јаје од мене...

Посилни командантов појави се са неким ковертима. Један пружи ветеринару, други благајнику, а трећи капетану Душану.

Гледали смо их са нестрпљењем. Благајник извуче наочаре и прочита полугласно:

— „Строго пов.“... — он се диже и пође своме шатору, а за њим оде одмах и ветеринар.

Душан отвори коверат и поче полугласно мрмљати:

— Резервном кап... и тако даље. Пристао ми је вечерас свештеник пука Господин... како сам га звао на рапорт. Рекао ми је, како сте ви користили моје име... Нека ми резервни капетан... одговори: прво, шта му је дало повода, да злоупотреби моје име и службено звање. Друго, зашто је изложио подсмеху једно свештено лице, које је на служби при овоме пуку. И треће, чиме правда овакав свој поступак. Нека ми одговори... у року од два часа... На!... Не гутам ја, попе, главић од машине... А-ја!

— Не знам ја ништа. То је твоја ствар.

— Па мораш да одговориш! — добаци неко.

— Боже сачувај... Управо одговорићу али не на прво, друго, треће... Већ просто: пошто три дана нисам ништа јео, пошто сам уморан и малаксао, пошто немам ни материјал за писање, то молим команданта за извињење што ми је овом приликом немогућно дати одговор...

— Добро, а на чему ћеш то да напишеш?

— На једноме исцепаном листићу из „Правила службе“... А то ћу исто казати оној двојици. — И Душан се диже.

— Чекај! — задржи га Лука. — Молим те, пусти нека они напишу...

— А што? — и Душан га значајно погледа. — Дакле... требало је да прогутамо? — и засмеја се.

— Зорт, бато! — вели поп Момчило. — А-ха...

— Али ја теби набих камилавку... А за ово сада, ја сам осетио...

И почеше обојица да се смеју.

— Знао сам ја да ћемо тебе тешко преварити. Али она двојица су пали у замку.

— А ко овако потписа команданта?

— Ја — вели Лука. — Кад сам рекао Момчилу да је све шала, а он мени: „Чекај да ми њима сада подвалимо.“ И ја потпишем онда „бланко“ команданта, а ађутант напише оно остало.

— Знате шта? — рече Душан. — Сад ћу ја да идем код њих па ћу да се правим забринут... Дошао сам, као санћим да се договоримо.

Пођосмо сви. Видимо како благајник и ветеринар седе у шатору при запаљеној свећи и пишу. Ми застадосмо, а Душан уђе.

— А, ево га!... Што нам направи овај малер? — пита благајник.

— И себи сам...

— Ништа ја не знам. Рећи ћу: преварен сам исто онако као господин свештеник пука! — вели љутито ветеринар.

— Пази га сад: „Господин свештеник!“ — шапну нам Лука.

— И веровао сам да је истина — додаје благајник.

— А што сте збијали шалу са свештеним лицем... Ко вас је на то навео?... Него, да се договоримо. Реците како сте чули да се командант љути, али да ви уважавате и цените Момчила и молите за извињење команданта. Ви тако, а ја ћу видети како ћу... До виђења!

После два часа Душан је у шатору ађутанта пука читао наглас следећи одговор ветеринаров:

На тражење команданта пука, част ми је поднети следећи одговор:

Прво. Ни једнога момента нисам покушавао да злоупотребим име и звање команданта пука. Као дугогодишњи службеник овога пука, однегован старим војничким традицијама, у команданту пука гледао сам одувек високог старешину, а сада у овим тешким данима народне трагедије и свога оца.

— Ово има да остане у архиви пука — прекиде читање Душан.

— Наш командант испаде: „родитељ Стојиљко“.

— Вреди ово више него један пексимит...

— Читај, бога ти, даље.

— Неко је у друштву рекао, да се — Душан поче гласније — „командант љути што свештеник овога пука није отпратио погреб умрлог војника до гроба...”

— Ово ставио под знаком навода...

... Веровао сам да је истина. Знајући праведност команданта пука...

— Пази, стока једна, ала подваљује!

... а као дисциплиновани војник, стао сам одмах на гледиште команданта пука...

Сви прснуше у смех.

— Сунце му његово, а горег башибозлука војска није могла да роди! — додаје Душан.

— Вечито раскопчан и мастан...

— Ах, да ли ће да сване сутрашњи дан!

... и осудио поступак свештеника овога пука.

— Ама, је ли баш то написао? — нагиње се поп Момчило.

— Јест, јест, твој најбољи пријатељ, с киме си у она срећна времена појео осам стотина четрдесет и седам ћулбастија — одговара Душан.

— Кипислцауф. А-ха!

Друго. Свештеника овога пука уважавам као духовно лице. По својим осећајима, ја сам побожан човек...

— Видео сам га на Велики петак да мрси...

— Море, никад у цркву није ишао...

... и у свештенику овога пука, нарочито у овим тешким данима нашега страдања, гледам једину утеху.

— Честитам! — пружи Живадин руку Момчилу.

— Стога сам слободан замолити команданта, да свештеника овога пука произведе у чин митрополита...

Заћутасмо...

— Е, то си додао!

— Слагао си!

— Сигурно је пошашавео од страха!

— Да видимо!

— Ама шта има да видите? — брани се Душан. — Он, како је почео, овако треба да заврши.

— Деде, прочитај још крај!

... Стога молим команданта, да уважи овај мој одговор. Ветеринар пука...

И тако после толико времена, иако гладни, насмејасмо се и ми овога вечера.

НА ИВИЦИ ЖИВОТА

М

утно и љигаво јутро. Пљштала је киша, земља је пиштала, а

вијугави поточићи роморили и разливали се у бескрајне баре... Тромо, лагано, са највећим напрезањем и људи и коња, кретала се испрекидана колона. Прскала је вода под ногама, прљава и жута као што је лице онога мртваца који је умро у води и само му штрчи укочена рука. Људи напрежу последњу снагу да стигну до једнога ћувика, који, као Нојев ковчег, стоји усамљен и пуст, у мору загађене воде. Један се ипак нагнуо и шакама захвата воду, те је пије. Објашњава да му је у грлу застао пексимит и замало да га угуши.

А на брежуљку, између мртвих, леже и живи костури, и чекају последњи час. Леже мокри на блатњавој земљи, усахнули, ископнели, и тек им се само повремено издигну мало груди. Безизразан мрачан поглед њихов као да допире из неког понора. И ћуте!... Умиру, свесно, као да им је угодно што се ослобађају мука. Изгледа као да подједнако жалимо једни друге.

Не знамо ни имена места, ни планина, ни целог овога краја. Ваљда су напред извиђачи који то знају. А и не занима нас, јер сваки иде погнуте главе и гледа испред себе. Вода, вода, вода... Онда блато, и као да вучемо ланце на ногама. Ноге су нам утрнуле, тело малаксало, осећања замрла, а поглед празан и туробан.

— Ово је провокација! — мрмља потпоручник Живадин гледајући коња једног вишег официра. — Тридесет коња у његовој команди морало је липсати, да би он исхранио ову цукелу... Па после ово-оно... Ама...

Нико ни сањао није да ћемо се обрети чак у трећој, туђој земљи, те зато и немамо географских карата. Доскора смо се служили једном, коју смо нашли у некој школи црногорској, у сразмери према неколико милиона. Па и она нам изгорела.

Очекујемо само вече те да приклонимо очи... Неки ће их занавек затворити. У нама као да је утрнуло осећање живота, пролазимо поред мртвих равнодушно, као поред оних гомила камења покрај пута. Или зато што смо на мртваце толико навикли, те су нам они постали већ обични. А право би чудо заиста било, када бисмо видели ухрањеног и дебелог човека.

Једног дана рече ми поручник Протић:

— Пази га, овај још није умро! — и показа ми на једног војника. — Три дана га посматрам и све мислим, сутрашњи дан неће дочекати.

Погледао сам га с леђа. Уши му се прозирале као крила у лептира, а вратне жиле једва носиле силуету лубање. Минусмо поред њега. Али ме нешто косну... Идем и непрестано мислим на њега. Видео сам их толико, и још у тежем стању, али овај је привукао моје мисли. Куда ће он! Али како би и да остане?... Већ је на ивици живота. Чини се ако легне само, више се дићи неће. Окретох се. Ишао је лагано, погнуте главе, вукући ноге.

Очни капци му отекли, трбух се прилепио за леђа, те иде погурен. Уосталом, сви гладни имају сличан изглед.

„Да ли има мајку?“ — паде ми изненада на памет. Наљутих се на самога себе што туђу бригу водим, кад ни мени није лако. Али ипак, ја сам вукао собом једно коморцијско кљусе. Па зашто не бих попео онога војника на њега. Застадох.

— Друзе, може ли се?

— Ето, полако — проговори шиштећи, и заста де да удахне ваздух. У грудима му нешто закркља. Дисао је отвореним устима и при сваком удисају глава се негова дизала, а потом спуштала.

— Јеси ли уморан? — оте ми се, али сам одмах увидео како сам бесмислено питање поставио.

— Па... — махну само главом, као да је хтео рећи: видиш и зашто ме питаш.

Онда се обратим Груји, да га попне на кона.

— Хајде, побратиме! — рече Груја.

— Ех, кад бих могао...

Приђе још један војник, и са великим напором га подигосмо. Предадох дизгин Груји, а ја продужих пешице.

На једном застанку приведе ми Груја кона. Запитах га, где је пешак.

— Водили смо га један час, али он малакса, и хтеде да падне. Ми га придржасмо, али нас он замоли да га спустимо на земљу. Каже, биће му лакше. Паде као врећа, те га склонисмо поред пута. Досад је већ умро...

Познато је већ да се биљке у тами очајно издужују, да би се дочепале светлости. Троше оне при том раду последње резерве енергије, да би постигле разрешење оног мучног стања. Нагон за одржавањем влада свуда у природи. А та тежња за животом, жилава и упорна, ставља у механички покрет и ону задњу ћелију организма, замара тело до умирања. Мртва машина све дотле ради, докле има горивог материјала. И тело

наше тражи хране, а већ је пексимита нестало. Тело се све више изнурава, душевни живот лагано замире, човек није свестан свога положаја, и седа на влажну земљу, леже у воду, да би се одморио... Машина чини још један обртај и нечујно стаје... Умиру тако људи без јаука. Нечујно и тихо гаси се њихов живот, као жижак у кандилу.

Око подне стигосмо пред једну набујалу реку. Рекоше да се зове Шкумба. Пред реком полегали пешаци и чекају да инжењерци заврше провизорни мост да би могли прећи. Брза и дубока, прљава река хучи и ваља неко дрвље и шљам. Прелаз је предвиђен само за пешаке, и сада се договарамо, како стоку да преведемо. Најзад је решено да се ствари пренесу преко моста, а коњи да се превуку конопцима. Зато су сакупљени сви конопци, колико је било у пуку, па су их војници надовезивали, колика је ширина реке.

Кад је мост завршен, војници су прешли, вукући собом и један крај конопца на супротну страну. Требало је прво извршити пробу. Везали су коњу један крај конопца око врата, а они на супротној обали држали су други крај. Затим је коњ приведен уз обалу. Животиња, као да предосећа опасност, поче да стриже ушима. Неко викну онима на супротној обали да повуку. Затегосе конопац. Коњ се одупре предњим ногама, па се пропе и покушава да се врати. Војници загаламише. Неки размахнуше штаповима. Преплашена животиња омаче се низ обалу и река је понесе. На оној обали привлачили су журно конопац од руке до руке, било их је преко двадесет, и конопац се затеже, те обрнуше коња уз воду.

— Хајд сад, вуци, вуци...

Коњ уздигао главу, исколачио очи, очајно се бори, али се примаче обали. Нагази на чврсту земљу, те журно истрча.

Сад је Војник опет пренео један крај конопца. Да се не би много задржавали, војници су везивали по четири коња. Напред је био најјачи. Њему је за реп везиван други и тако редом. После су се војници сврстали с једне и друге стране, па су размахивали штаповима, док су они на другој страни затезали конопац. Први коњ је повлачио остале. Неки су се превртали поребарке. Али челном коњу је била глава увек изнад воде и он је, уз припомоћ војника са обале, извлачио остале.

Потом су везивали по десет. Сада је вукло Преко четрдесет људи на смену. Једном приликом одвезаше се она два последња и вода их онако везане однесе.

— Ама, ја ћу једнога од вас да вежем оном последњем за реп, и други пут ћете пазити како везујете — љути се командир батерије.

За непуна два часа превучени су тако сви коњи, и онда кретосмо даље.

Покрај пута виђамо свеже хумке. На једној је само писало: „Српски војник, умро за отаџбину“.

— Из дана у дан топимо се — проговори потпоручник Драгиша. — Чуо сам данас да дивизија броји свега две хиљаде сто тридесет и шест људи. А на дан мобилизације, пре годину и по дана, било нас је двадесет и осам хиљада...

Људи иду туробни и ћутљиви. Главе су им клонуле од умора и сваки гледа преда се. А и о чему би разговарали... Прошлост њихова остала је са оним лешинама, садашњост је очајна, а будућност неизвесна...

Осећамо већ топли дах. Одмичемо све више југу и ваздух је топлији. Видимо и зелене ливаде, иако је још јануар месец.

На једном преноћишту затекосмо италијанске војнике. Наши се команданти нешто ужурбано договарају и преговарају са италијанским официрима. Најзад се пронесе глас, како ће нас Италијани спроводити даље.

Па, мајку му, овакви какви смо, у стању смо да их сатерамо у море — љути се потпоручник Живадин.

— Нисмо ми заробљеници! — каже поручник Протић.

— Знам, господо, делим потпуно ваше мишљење, али... шта ћете. Више команде су пристале на овакво решење. Можда су и оне биле принуђене — говорио је озлојеђен потпуковник Петар, обухватајући уснама своје црне бркове.

— Али, господине потпуковниче, то је понижење. Ми смо пошли на Голготу да нас не би спроводили Немци... А зар сада да допустимо Италијанима! — објашњава капетан Душан.

— Добро, зашто ви то мени говорите? — вели очајним гласом потпуковник Петар. — Мислите ли да сам равнодушно примио ово саопштење!... Али шта сад?... Да се потучемо?... Онда?

заћутасмо... Пошто је прошао онај први излив огорчења, запита неко да ли се бар зна разлог што Италијани овако поступају.

— Веле, наши војници су можда заражени. А пошто наилазимо у њихову зону, они сматрају како треба да нас држе као у неком карантину...

Објашњено нам је да од сутра морамо маршовати у колони и нико не сме да се издвоји изван колоне. Ако ли који војник падне од умора, морамо га носити до прве њихове станице.

— Како, чиме, на чему! — чуди се Живадин.

— На кркачама!... Или да их повежемо коњима за реп!... — Лука опсова нешто на рачун Италијана.

Сутрадан на челу колоне јахао је италијански официр, а за њим два њихова подофицира. Покрај колоне, а на одстојањима, јахали су такође италијански војници. На зачељу исто тако.

Надувени и напети, утегнути и ухрањени, на угојеним коњима јахали су Италијани, шепурећи се као ћурани. Гледајући босу и издрпану војску, у простоти својој поносили су се они својом новом униформом и сјајном опремом.

А победоносна и одрпана војска ишла је ћутећи и гледала, испод ока, улицкане стражаре. Она урођена инацијска црта народа српског почела се одмах испољавати. Сваког часа су излазили војници из колоне да сврше нужду. А за то време је италијански војник чекао... И сваки је користио своје право пуном мером. Па и сами Италијани су почели увиђати у какав су незгодан положај доведени.

Наиђосмо на једно мало место. Фијери се звало. Затекосмо велику множину италијанске војске. Испред вароши копали су ровове за одбрану.

— Јадна вам мајка, боље да копате саобраћајнице до мора! — добацују војници.

Ишли смо баш благом узбрдицом, када Душан приђе Луки.

— Побратиме, умеш ли да решаваш загонетке?

Не видим ни белу мачку сада, толико ме боле ноге...

— Али ово је лака... Пази! Перо има, тица није... Пушку носи, војник није... Плашљив јест, зец није... Шта је?

Лука нарамкује помало, па ће рећи:

— Ако то нису ови мајстори који нас спроводе, не знам онда шта би могло...

— Тако је, побратиме. Италијански берсаљер.

Загонетка иде од уста до уста, па се, и поред свих мука, смеју официри и војници на рачун својих спроводника...

КРАЈ МУКА...

Дан је сунчан и топал. Пењемо се полако уз једну косу, по којој маслине расту. Чуде се војници гледајући дрво па све мисле да их неко вара. Они сада први пут виде маслину, која их подсећа на врбу... Сунце нас још више замара. Тело омлитавело, ноге су рањаве. Војници се вуку између италијанских стражара као да су осуђеници. Коњи сваког часа падају, те људи товари ствари на себе или их просто бацају.

Са једне узвишице угледасмо наједном море, залив, огромне бродове, трговачке и ратне... Валонско пристаниште... Крај наших мука... Васкрсење. Нови живот. А пред морем огромна пешчана равница, по којој јуре аутомобили.

Војници оживеше. Ах, само да што пре стигнемо. Сури бродови, као огромна брда на води, дремају на пучини. Команданти одјашаше напред. Пронесе се глас да ће нас одмах укрцати. А тамо има хлеба, постеље.

Зачусмо хујање аеропланских мотора. Ама зар и овде, на последњем прагу, после толиких мука и патњи? На сваком другом месту гледали бисмо равнодушно. Али се чинило ужасно погинути сада. Људи страх обузе људе. Заклона нигде нема. Војници се уплахирили, лутају погледом по небу, и унезверено гледају око себе.

Припуцаше топови са бродова. Залепршаше бели букетићи према небу, око аероплана. А небо плаво као споменак, чисто као око девојачко, а бескрајно као мисао. Свечану тишину висине нарушава та грозна направа, као урлик побеснеле звери. Како бисмо радо желели да се стрмоглави у огњу и пламену. Ах, замало... Аероплан заокрену нагло и упути се у правцу оне маслинове горе. Тамо ће сручити бомбе. Али ми смо спасени. Срећни смо, весели и живахни.

Нагађамо, којој ли народности припадају они бродови. Типове не разликујемо, већ видимо само да су огромни и силни. Из кратког оцака једнога брода куља дим као из вулканског кратера. А ми смо тако малени, ситни и подрпани. Ипак, савезници су то наши. Ми смо горди, па у одушевљену нашем и не опажамо онај песак, одакле једва ноге извлачимо. Сада смо под окриљем оних огромних топовских цеви, које штрче снажне и велике. Први пут видимо овако огромне топове. Војници блену као на чудо.

Неосетно приђосмо пристаништу.

Маринци нас посматрају пуни саучешћа. Прилазе војницима и нуде дуваном, загледају их са свих страна, као да не верују очима својим. А ми, гледајући она обријана лица маринаца и њихова чиста одела, увиђамо још и више колико смо јадни и жалосни. Војници леже већ немоћни и тек подигну само главу кад наиђе неки камион, мислећи да у њему има хлеба.

Прилази обали луксузни моторни чамац и излазе марински официри. Сликају нас... За тај свет ми смо заиста чудо невиђено. Потпуковник Петар разговара са њима. Прилази и капетан Панта. Онда кретоше обали и официри марински одвезоше их на брод.

Лежали смо тако око два часа. Почињемо већ да се бунимо, јер нам се мути по глави од глади.

У неко доба појавише се и наши. Потпуковник Петар оде нешто да саопшти команданту пука, а капетан Панта се хвали чиме су их све служили. Нама навире вода на уста. Помиње неке хлебове, чајеве, млеко, затим меке постеље, све као у оним зачараним причама за децу. Већ смо нестрпљиви. Дође и потпуковник Петар, те нам рече да ће одмах отпочети и укрцавање.

Сунце је залазило и велика огњена кугла понирала је лагано у воду. Коси зраци су лепршаво треперили изнад малих таласа, остављајући дугачак засењујући траг. Са мора је допирао лаки ветар, а тала си су шуморили, запљускујући обалу... Војници су бленули. Сада ће се навести на пучину. И радовали се и стрепели. Али се тешили да им се ништа горе не може десити но што су већ преживели.

Прилазиле су огромне скеле, везане за моторне чамце. Морнари искочише на обалу. Наређено је да улазимо по четрдесеторица. Стајали су војници прибијени један уз другог, не мичући се. Као да су саливени. Скела крете... Пристиже и друга скела. Гледамо где ли ће нас. На пучини је огроман црн пароброд. На његовом прамцу пише: „Мирмидон“... Пловили смо у том правцу. Наша скела била је као љуска према ономе црном огромном цину. Лађа нам трупином својом заклони видик. Приведоше нас уз бок, покрај високих степеница. Таласи су плускали около, а под нама је зјапила модра дубина. Скела се нешто мало накрену, и уздах полете из наших груди. Ипак, ипак, земља је чврста...

— Побратиме, замисли сад... — Додирну Душан Луку по рамену.

— Марш! — одговори му преко рамена Лука, сав устрептао, и ваљда занесен једином мишљу да се само дохвати оних степеница.

Пођосмо један за другим. Неко иза мојих леђа броји степенике. На врху нас дочека потпуковник Петар са више маринских официра, и они нас упутише за неким морнарима.

Силазили смо као у неке лагуме. Наш вођа је отварао врата кабине, одбројавао нас и онда одмах затварао врата за нама. Беше нас четворица.

Сва она збивања везана за чврсту земљу, намах ишчезоше. Сад је наша судбина у рукама ових непознатих и страних људи. Наше око навикло је на широке просторе, а сада смо скучени, збијени у полумрачној кабини, те нам је необично. Али овде су кревети, топла ћебад, а и храну ће нам дати свакако.

Разместисмо наше ствари и легосмо одмах, колико да одморимо тело.

— Побратиме, шта мислиш кад би се овај кревет сручио на тебе — пита одозго Душан Луку, који је лежао под њиме.

— А побратиме, шта мислиш, када бих ја овако дигао ноге, па те избацио из твог кревета! И Лука подиже ногама душек, који је висио на каишима, а са њим и Душана.

— Немој да си луд! — завапи Душан, придржавајући се за супротан кревет.

— А-ха!... А сад, браћо... кипислцауф!... Дојади ми са тим твојим: шта би било ово, шта би било оно...

— Хоће ли, бре, давати вечеру ови Енглези? — запита Живадин.

— Јест, богати! — скочи Војин.

— Пази, шта је пуста Албанија направила од мене! — и Живадин поче да уврће чакшире око слабина.

— Јаој, људи, гладан сам! — завапи Лука.

— Хајдемо, да смо на лицу. Јер кад кидишу ови пешаци гладнице, за нас неће ништа остати — додаје Душан.

Из дубине брода допирао је потмули удар машине и свуда се осећао мирис уља. Пођосмо узаним ходником... Опет неке степенице. Сиђосмо још дубље и чусмо жагор војника. И они су пошли некуд, све један за другим.

- Куда ћете?

— Заоћало нам се, па не знамо где...

Други пошли по воду. Сада им се баш прижеднело, иако већ толико дана ништа не једу. Наиђосмо и на војнике из Душанове батерије, негде доле, као у некој јазбини.

— Слушајте ви, оца вам вашег, немојте нешто да дигнете са ове лађе. Није ово Албанија. При улазу претресаће све редом — скреће им пажњу Душан.

— Све је приковано, господине капетане...

— А ви сте пробали! Ђаво ће вас однети. Ако ли кога ухватим, тај има да лети у море.

У другоме ходнику затече Душан једнога свога војника.

— Где си ти био?

— Ишао сам да питам оће ли бити вечере.

— Кога ти можеш да питаш... и како да питаш ??

— Па... нашао сам кујну.

— Добро, молим те, како си питао?

— Видео сам велики казан на ватри. Кувају кромпир. Показао сам кувару на казан и рекао „Сербо“, а он климнуо главом.

Лука се насмеја.

— Ови би требало пре нас да воде, него ми њих.

Неки пешаци били су у „живом разговору“ са морнарима. Нису нас видели. Чујемо где један мали пешак, сав одрпан, вели Енглезу:

— Е... а имаш ли ти стрину?

Сви се смеју, па и Енглези.

Објасни нам један, како Енглез тражи од оног одрпаног пешака пушку. И новац му чак даје. А овај му оно одговара. Јер пре би пешак и одело скинуо са себе, него што би пушку дао.

— Шта мислите, ко ће коме пре да подвали? — пита Живадин.

— Зар још питаш!... То ћеш најбоље видети у идућем биваку, када почну ови наши да износе „успомене“ од Енглеза — одговори Душан.

Али сада не можемо да нађемо излаз, јер је ово велики прекоокеански пароброд, са читавим лабиринтом од ходника и низом неких подводних спратова. Чудимо се тада, како онај наш нађе баш кујну, коју ми нигде на пролазу не видесмо.

— Сигурно по мирису — рече Лука.

Чујемо звук неког звона... Сретосмо једног пешадијског потпоручника, који нам рече да је дат знак да официри иду на вечеру. Он нам показа и излаз.

Ишли смо у правцу одакле допире жагор, и наједном се нађосмо пред једном осветљеном салом. Лустери су блештали, а послуга обучена у бело одело носила је већ табле са јелом. Официри ужагреним очима прате сваки покрет послуге. Застадосмо збуњени. Неко нас зовну.

— Шта се снебивате? Не могу да вам сачувам место — говорио је поручник Бранко.

Седосмо у фотеље. Пред нама је бео чаршав и сјајно посуђе. А хлеба читаве гомиле. Несвесно дохватимо хлеб, као да се бојимо да нам га неко не одузме, и халапљиво гутамо велике залогаје. Главу нам заноси мирис печена меса. Као сан... До малопре смо разбијали пексимит каменом и крцкали штедљиво, колико да не помремо од глади. Онај пешачки потпоручник не могаде да издржи, већ дохвати таблу од келнера, па је спусти на сто и над чинијом се на један мах нађе десетину руку. Неки дохватио месо рукама. Други протестују на тај поступак, али чекају згодну прилику да и они то исто ураде. Марински официри гледају нас љубопитљиво, а и помало су изненађени. Они не знају шта је то глад, нити могу замислити да живи створ може месец дана издржати само, и једино, о пексimitу. А и тога је било понестало.

Онда донеше неко слатко, као пекмез, и најзад воће.

— Ови се, бре, шегаче са нама! — вели Душан.

— Ама да су нам само хлеба дали, били бисмо задовољни — додаје Живадин.

На улазу је чекала друга група официра. Када се ми дигосмо, они навалише, па се заглависмо. Потпуковник Петар викну, те се мало успостави ред.

Сишли смо у нашу кабину. Али нешто нас је гушило. Наша су се чула привикла на широке просторе, на хладан ваздух, на шуштање лишћа и лепршање ноћних птица, те нас сада мучи празна и пуста тишина ове тескобне кабине. Неко предложи да изиђемо на кров лађе.

Палуба је широка, могао би се батаљон постројити. Ту су лежали пешаци, за које доле није ни било места. Све један поред другог. Леже махом потрбушке, исто онако као и у стрељачком строју. Према светлости сијалица виде се њихови рањави табани. Црни таласи поигравали су око лађе. Копно

као да је потонуло у бездан. Кад не гледамо у воду, чини нам се да висимо над неким понором.

Око поноћи морнари се узмуваше. Чује се лупа и звекет ланаца. Лађа поче да се њише. Неко рече да ћемо сада поћи. Видимо како поред нас промиче црна силуэта великог ратног брода...

— Сад... шта нам Бог дâ! — зачух где неко говори.

Кратак и снажан урлик разлеже се са наше лађе. Наједном на оном другом крају палубе настаде нека ларма, вика и гласови војника:

— Удави се... помагај...

— У помоћ...

— Не дај...

— Људи, помозите!

Потрчасмо на ту страну, саплићући се о ноге оних који су лежали. Један рефлектор засењујући осветли лађу... Два морнара са ове вратоломне висине стремекнуше се у море. Војници се прибили и пресавили преко ограде.

— Ено га...

— Да ли је жив?...

Морнари журно спуштају чамац, који је висио на чекрку. Сви су занесени гледањем, те и не одговарају шта се то доле збива. Тек кад извукоше чамац, угледасмо у њему једнога пешачког потпоручника и поред њега она два морнара. Морнари са брода прихватише одмах нашега потпоручника и однеше журно у кабину. За њима оде и капетан Душан.

Мало после врати се. — Потпоручник Јовча — исприча нам он — из неког пешачког пука, онако уморан легао поред ограде и заспао. А лађа малопре кратким звуком објавила полазак. И Јовчи се у сну причинило као да је нешто пукло, и то баш поред њега... Али то није био пуцањ топа већ као да је експлодирало разорно хаубично зрно, причинило се у сну потпоручнику Јовчи. И он се дигао, да скочи у рупу где је експлодирала граната, јер он зна да топовско зрно никада не удара у исто место. Али, место у рупу, потпоручник Јовча скочио у море.

Неки потмули тутањ се разлеже бродом и ветар поче да пири около нас. Светлост се наједном угаси и утонусмо у непрозиран мрак...

Лађа је излазила на пучину...

САН ИЛИ ЈАВА

С

унце је одскочило увелико и као да нас милује својим топлим зрацима.

Људи се буде и, чисто чудећи се, посматрају око себе. Све им се чини као да је ово само један леп сан. Не верују себи, па трљају отечене очне капке и с неверицом посматрају морнаре у плавим униформама и онај сјајни месинг на свима странама. Онда се с напором дижу и тешком муком ослањају на рањаве ноге. Окружени овако плаветнилом мора и гледајући румене и снажне морнаре у чистим оделима, наши су се готово стидљиво и бојажљиво прибијали у крај. Лице им потамнело, очи упале и поднадуле, тело малаксало; одело изгорело, или се просто распало, обућа поцепана, а неки су били и боси. Имало их је који су јечали болесни, па су их другови носили и смештали у један ходник да их не би прескакали. На многе је неповољно утицала синоћна обилна храна, јер су им црева од нејела и дуготрајне глади ослабела. Морнари су кофама просипали воду по разним угловима брода, посматрајући ове јаднике очима пуним саучешћа.

А ваздух је био чист и небо бистро, бескрајно прозирно, светлоплаво, насмејано и радосно.

Пред нама се указа копно, бујно и зелено. Као да смо преспавали дугу зиму. Покрај обале виде се агаве са разметљиво раширеним листоликим органима својим, отворенозелене боје. Онда шибови олеандера и нара, а на брежуљцима горостасне зелене маслинове горе, смокве и наранџе. У средини тога зеленила је многољудан град од белих високих кућа. Покрај града стародревна тврђава.

Као у некој бајци...

Неко рече да се острво и град назива Крф.

По заливу је ројило од чамаца, моторних и на весла, и многи су журили ка нашој лађи. Они из чамаца нудили су своју робу, лимуне, поморанџе, десет, двадесет за динар, пуне котарице за багателу. Грци су се свађали међу собом, потискивали једни друге и добацивали нам ужета, да извлачимо што хоћемо и колико хоћемо.

Уз нашу лађу пристаде и луксузни моторни чамац, одакле пређоше неки марински официри. Приђе и једна лађица која је требало да нас превезе на обалу.

Наредили су да будемо код војника, па ћемо излазити када на кога дође ред. Војници су покупили своје ствари и настаде лагано померане. Срдачно су се здравили са морнарима као да су стари познаници, и разговарали су живом мимиком... Када

изиђосмо наново на палубу, запахну нас нека мешавина мириса морских риба и поморанџи. Неко рече да сва јужна пристаништа тако одишу. Пређосмо на лађицу, где нас сабише као сардине, и кретосмо одмах обали. Чујемо већ и сирене аутомобила и довикивања на разним језицима. Наиђосмо поред једнога морског џина. Рекоше да је дреднот. Гледамо задивљени у огромну масу челика, у ону катарку, у масивне куполе од гвожђа.

Ево и обале. Видимо сада и Французе, који нешто оштро наређују. Поред нас пројури један камион пун хлебова. Пролазе и неке чудне двоколице са огромним точковима.

— Их, колики су магарци овде! — рече неко од војника гледајући мазге, које су вукле кола.

— Атансион!... Варда! — викали су шофери. Збуњени, склањали смо се украј пута.

— Виде ли колики су хлебови! — говорили су војници међу собом.

Наиђоше наши официри и рекоше да ће нас водити у Ипсос, где је за нас одређен бивак. Чекали смо да се и остали искрцају... Онда људи натоварише на леђа торбе и сандуке, јер коња сада нисмо имали, и све по четири у реду кретосмо.

Али на првој завојници угледали смо жалостан и мучан приказ. Око десет мртвих наших војника лежало је поред пута.

Поређали су лешеве један поред другог. Било је ту и старих и младих лица, али сви као мумифицирани, издужених вратова и истакнутих костију. Мало подаље стајало је неколико војника, по изгледу сличних оним лешевима. Као да очекују да њих ставе у онај ред. Војници се распитују за оне мртве. Рекоше како су то помрли војници из околних логора. Они живи чекају ауто, који треба мртве некуд да однесе.

Ишли смо лагано. С десне стране видело се море, а са леве дизали се заобљени брежуљци, обрасли маслинама... Угледасмо и дрво поморанџе, украшено жутим плодовима. Нагађају војници, те јабука је, те крушка, а кад им објаснисмо, они застају, и са дивљењем и чуђењем посматрају. Јер они су јели поморанџе само као болесници и замишљали су ту земљу где лимуни и поморанџе расту као земаљски рај.

Али, појавише се наједном црни облаци, а море постаде тмурно и наборано. Ветар дуну и маслине зашумеше. Ми скретосмо лево, уз стрми брег, и мало затим застадосмо.

Командант рече да ће овде бити наш логор, између маслина. Крупне кишне капи оросише земљу, а затим се проли бујица из облака. Склонисмо се испод маслина, али вода се цедила кроз растресите гране. Зажалише војници тада за својим густим шумама.

— Ко се код нас склањао још испод врба! — говорили су јетко људи, гледајући искривљене гране маслина.

Киша намах престаде. Небо заплави и сунце грану. Са земље је одисала лака пара, као да се пуши, а сивозелени листови маслина постадоше опет сјајни и сва природа насмејана.

По старом обичају, војници дохватише секире да окрешу мало маслине, како би наложили ватру. Али загаламише неки Грци и испадоше пред команданта. Једва разабрасмо да траже одштету. Командант одмах издаде наређење да се маслине не секу, али постави и стражу око бивака, да спречи улазак Грцима мештанима.

Доле на пут пристигли су и аутомобили са хлебом, месом и осталим потребама. И дрва су чак довукли. Војници загледају калупе биљне масти и чуде се:

— То је, бре „миликерц“ — вели један, јер никако не верује да маст може бити у онако чврстом стању.

Док су се казани пушили, војници су уређивали бивак. Од подераних, старих шаторских крила подигоше некако шаторе који су личили на черге. Из оближњег села донеше сламу за простирку. Најзад, после толико времена, стали су у строј, да приме храну.

Небо се опет наоблачи и лину киша. Лежали смо сада испод шатора, али је вода локала са свих страна. Љигава и тешка измаглица провлачила се нечујно између маслина и некако непријатно јежила се од студени само једна страна тела. Око шатора су газили војници копајући ровове, да вода не продре испод нас. Али ускоро изведри се и између сивих облака видесмо чисто, плаво небо. Један зрак као извидница пређе преко нас, па се изгуби на пучини, која се преливала у разним бојама.

Упутисмо војнике на пут, да нам купе смокава и поморанци. Разделили смо их и њима.

После јела овладао је неки тежак умор људима. Једва су се кретали. Неки су се грчили од болова у стомаку и журно залазили у оближње шипраге. Враћајући се отуда ишли су погурени и малаксали, поднадулих очију и мрзовољна изгледа. Као да још не схватају где су, па застану, и онако отворених уста и мутна погледа, заблену се у пучину.

Командант је издао заповест да војници буду слободни, а од идућег дана настаће редован посао.

Сутрадан многи су лежали у шатору болесни од стомака и неке ватре. Наш пуковски лекар је објашњавао како њихова црева не могу да поднесу овако тешку храну.

— Па добро, докторе, требуј онда за њих млека! — добаци Лука.

Лекар се нађе увређен.

— Ја констатујем само узрок, господине „кипислцауф“!

— Тај узрок зна и баба Мудра и мој посилни Исак. Него лечи ти то, ако можеш.

— Ех... тхе... лек је прост: не треба им давати да једу толико.

— Да се вратимо онда у Албанију, на опорављање — додаје Лука.

Болнички аутомобили су свако јутро долазили и односили болесне војнике. Ако се затекне који мртав у шатору, снесу га само на пут. А киша свакога часа пада и сунце опет сија. Тако се мења и наше расположење.

После толико дана људи се сетише и својих породица. Тешка их носталгија мучи, а ова зелена и влажна природа изгледа им као оно шарено цвеће на гробовима. А кипариси се уздижу као надгробни споменици...

Жењени официри извукоше први из својих сандука сачувано одело и кретоше у варош да би заборавили тугу своју. Неожењени су седели по шаторима и играли карата.

Увече су причали ожењени о животу у вароши, О пансионима, чак су помињали и имена неких Маргерита и Пандора, док су их младићи гледали ужагреним очима и чежњиво слушали. Онда их обузе немир. Сутрадан тражили су одмах и они дозволу за варош. Ко није имао угледније одело, тај је позајмљивао од својих другова.

Пошли смо пешке друмом. Али нас стиже један енглески теретни аутомобил. Шофер сâм заустави и ми се попесмо. Пролазили смо поред цветних вртова богатих вила, родних и сочних поморанџи и широких смокава, док су агаве и опунције расле као жива ограда око имања... Испред вароши се скидосмо.

На улицама је врело од француских и енглеских морнара, наших војника, који су се сада обријали и мало утегли. На сваком кораку срећемо познанике из разних пукова, с којима се нисмо видели још од почетка рата. А на Еспланади свира маринска музика и даме шетају. С друге стране допире бесомучна ларма, јер је данас утакмица између енглеских и француских морнара у рагбију. Противници се бесомучно даве, потмуло ударају, саплићу и по десетак их се ваља на гомили, док околна маса урла.

Група војника посматра побеснеле играче и тад ће један рећи:

— Ја, оца им њиног, даве се ко ми с Бугарима...

— Вала, да су прешли Албанију, то им не би пало на памет.

— Бесни су и сити...

Застадосмо пред једном посластичарницом.

Гледали смо усхићени оне шарене фигуре од шећера и вода нам удара на уста. Улазили смо један за другим и јели колаче од свих врста. Сетисмо се тада како више од четири месеца нисмо видели колач, а већ месец дана како нисмо ставили парче шећера у уста. Било нам је пријатно. А келнерице служе. Коста „Турчин“ се сав нарогушио и прати их стално погледом. Тек се диже.

— Пустите ме, молим те, да седнем ту — рече Драгиши — ама да ме само додирне сукња. Јаој, људи, где нам младост прође! — чисто завапи Коста.

Одатле смо ушли у једну кафану, затим лутали улицама, застајкивали пред радњама, куповали разне ствари и распитивали се за пансионе.

На једноме углу угледах једнога енглеског војника, али је за Енглеза био исувише црн. Зачудо, познат ми је тај лик. Посматра и он мене, поздрави ме и као да се насмеја. Застадохмо.

— Зар ме не познајете?

Ја се сећам једнога таквога лица, али тај је... да, да, командир ми је причао да је Танасије погинуо. И ја сумњиво завртех главом.

— Ја сам Таса...

Нешто сам промуцао, јер чисто не верујем да је Танасије жив. Па још и у енглеској униформи. Јест, Танасије. Поздрависмо се срдечно. Смеје се и Таса, показујући своје беле зубе. Али ми никако не иде у главу, откуда он испаде енглески војник.

Поведох га и тада ми он исприча своје житије.

Тамо негде код Лесковца упадну Бугари у батерију. Он се тада са телефоном налазио на левом крилу батерије. У земуници је био случајно сам и, како је на ушима држао слушалице, није ни чуо ларму споља. Тек када је настао прасак пушака, Танасије се окрете и виде како један Бугарин протрча поред земунице. Схватио је одмах. Лупио је ногом у телефон, излетео и појурио низ падину у поток. Али док је он избезумљен трчао на леву страну сам, сви остали војници бежали су на десну и све се више разилазили. И нашао се тако Танасије усамљен. Али он се свије уз неке друге јединице и приликом општег повлачења и он је ишао са њима, не знајући где му је батерија. Када је дошао у Пећ, сазнао је да је његов пук отишао даље.

— Увек сам ишао с последњу јединицу, јер она купи „шњур“, и имао сам паре.

запитах га где је могао да купи „шњур“ кроз Албанију,

— Е, ту са једну команду осванем а с другу омркнем... Меркам тако уз пут, па која је више богата... И онда ми другари уделе. Док једнога дана не нагазим на једну воловску команду. А имали су и магариће. Знам ја да магаре не липсава тако лако, а

коњи сваки час. А после од коњи се нема фајде, а волови се једу. И спроћом ти волови, ми се лепо исхранисмо. Код Драча позајмим од неки пешаци неколико кила брашна.

— Како, како?

— Па... случајно, наиђем на одрешен џак — смеје се Таса — па умесим погаче...

— Добро ти нису нашли...

— Исечем ја на кришке, па испод копорана.

Тада су баш одабирали болесне војнике. Присети се Танасије да би се и он могао јавити. Али није имао ко да га пријави. Лутајући по пристаништу у Сан Ђованију, угледа он поворку болесних војника, баш кад су хтели да их укрцају. Умеша се и он међу њих. Али на своје запрепашћење примети како на пристаништу стоје официри и контролишу да ли само болесници улазе у чамац... Реши се Таса да „занемоћа“. И он се свесно занија, онда падне и почне да колута очима. Повичу војници. Ту се задесила и два морнара, који дотрче, дохвате Танасија, однесу га у чамац, а одатле на лађу.

— Унеше ме са све погаче...

— Па откуда сада испаде ти Енглеz?

А он прича како је са првим транспортом стигао на Крф. Дочекали су их свечано. Логор је био у близини вароши. Али како није имао своју команду, то је излазио кад је хтео. Новца није имао, страни говор није разумео, и онда је размишљао како би могао доћи до пара... Сети се он свога трика, на пристаништу у Сан Ђованију... Оценио је да су Енглези богати и реши се једнога дана да легне пред енглеском аутомобилском командом. Угледају га Енглези онако јадна и одрпана, однесу у своју команду и добро нахране. Ту је и спавао. Увидео је Танасије да му је овде много боље него у логору, и онда се направио вредан и почео да помаже Енглеzима око чишћења аутомобила. Енглези, видећи га онако исцепана, даду му једно ново одело и нов шатор. Али Танасије дигне сутрадан шатор, разбере се, и прода га неким нашим официрима. Као што је са Енглеzима говорио мимиком, тако се исто споразумевао и са српским официрима, и они су били у уверењу, прича Танасије, да је он „прави правцати Енглеz“. Онда се опет вратио код својих Енглеzа и објаснио им некако да је он сиромаш човек, да нема ни пребијене паре и да је морао...

— Душа ни иска! — вели Танасије да је рекао Енглеzима.

А и ти Енглези били неки сиромашни људи, а њихова Енглеска богата земља, те се један присетио како би добро било да се он уортачи са Танасијем. Енглеz да извучи из магацина, а Танасије да продаје. Посао је ишао не може бити боље. Нарочито су много тражена шаторска крила.

— Их, господин потпоручник... Немам пусто овде Енглеску, па целу да је продам...

Али једнога дана дознао је Танасије да је пристигао и његов пук. Напустио је одмах своје Енглеze и пошао да се пријави у батерију. Дочекали су га радосно. Чак је и командир пришао и пољубио га. Тек тада је Танасије дознао за судбину својих другова. А неки су и кроз Албанију помрли. Много му је било жао кад је чуо да је Крста возар умро од глади када су ишли преко пиринчаних пола. А каплар Вучко удавио се у реци Маћи. Јанкуља су убили Арнаути. Од сто тридесет, колико је било на почетку рата, у батерији је остало свега тридесет.

— Ех, шта ћете... Да нема тога и Никола Пашић би ишао у рат! — размишља Танасије.

Сажалио се Танасије на своје другове, који су седели на киши шћућурени испод маслина. И једнога дана је опет потражио Енглеze. Ушао је лепо у отворен магацин и узео тридесет и пет шаторских крила.

Гледам Танасија, па се и ја сам чудим. Читаву администрацију води држава са енглеском командом, пишући разна требовања, дајући реверсе, око чега је запослен штаб људи... Међутим Танасије Првуловић, из неке тамо Потркање, решава све то по кратком поступку. И сада војници његове батерије спавају испод нових шатора.

Рече ми још Танасије, да је сада дошао да набави један велики шатор за свога командира.

— Побогу, човече, ти ћеш на крају да заглавиш у апсу — додаде потпоручник Драгиша, који је за све време слушао причање Танасијево.

— Ја?... Господин потпоручник, па зашто смо прешли четири земље: Србију, Црну Гору, Албанију и Грчку... Ми смо сада као мачке. Бациш је овако, она се дочека на ноге, бациш је онако, она се опет дочека на ноге.

По сељачкој логици Танасија Првуловића, могућан спор између њега и Енглеза развијао би се на следећи начин:

Енглеz украде шаторско крило из свога магацина и уступи га Танасију, да прода. Али пошто Танасије не даје ништа написмено, то сматра да није дужан Енглезу чак ни новац да преда. Јер Енглеz је робу украо... А ваљда и та Енглеска, која толико троши и расипа, има неки закон за своје лопове. Сада, ако би га баш и тужио тај Енглеz, он је у стању да приведе својих тридесет другова, који ће потврдити да је Танасије платио шаторска крила.

Застадосмо на једноме углу. Пошто је Танасије испао неки одржач веза између Срба и Енглеза, то ми је обећао да ће једнога дана доћи и до мога пука. Онда поздрави и оде журно.

Већ смо се заморили. Опет свратисмо у кафану, затим у посластичарницу, прођосмо Еспланадом, покуповасмо још неке ствари. На изласку из вароши сачекасмо један теретни аутомобил, који нас одвезе до близу логора.

У бивак смо стигли када је већ пао мрак...

ОСТРВО СМРТИ

Д

ок киша једноставно и сањиво удара о шаторска крила, поручник Лука и потпоручник Војин се препиру, да ли се грчке цигарете зову: „Варка“ или „Бапка“.

На улазу се појави капетан Душан.

— Побратиме, направи ми места и поручи кафу. — Онда викну: — Исајло!

— Пази, бре, немој само да ми додирнеш кров, јер одмах добије кијавицу и почиње да капље — опомињао га Војин.

На улазу се појави посилни Исајло.

— Исак, скувај кафу! — рече Лука.

— Нема више, господин поручник.

- Хајде, пронађи!

— Разумем!

— Пази га, види га — обрати се нама Душан. — Јаој, јагуридо. Научио си га да каже: „Нема, господин поручник“.

— Па јест, ви замишљате да на овој мојој маслини рађа кафа... и као у кавану, хајд да навратимо. За десет дана потрошио сам килограм кафе.

— Благо теби, побратиме. Код мене у онај поток неће нико да наврати...

— И шта велиш... хајд да се помучимо узбрдо до Луке, добро, добро, постараћемо се, када ти је толико жао...

— Ама не мораш, побратиме. Одавде је лепши изглед...

Зачусмо опет неке кораке око шатора и неко тамо помену моје име. Душан заћута. Шаторско крило се размаче.

— Господине потпоручниче, зове вас хитно ађутант пука — рече ордонанс.

Не беше ми право што сад морам да газим блато. Али се ипак дигох.

— Благо теби! — дира ме Душан. — Види се, да те они из пука много уважавају.

Штаб пука налазио се на суседном брегу. Ишао сам уском стазом између агава, опунција и испод маслина, са којих је капала вода. Свуда наоколо видели се бедни шатори, у којима су седели згрчени војници. Прођох и поред кујне једне батерије: ватра, над њом гвоздени треножац, на којем се пуши казан. Изнад казана на четири узане мотке разапели шаторско крило. Мало подаље дрвљаник. Около, међу агавама, чуче сеоски пси.

Шатор ађутантов падао је у очи својим купастим обликом. У њему је становао ађутант и ту се обављала администрација целог пука. На земљи, у једном крају, била је прострта слама, преко ње пребачено ћебе, а на ћебету беше емаљиран тањир, у који је капала вода у правилним размацима времена, са неке рупе на шаторском крилу. Десно од улаза био је нахерени сто, за којим је седео ађутант на треножној столици.

Рече ми ађутант, како ме је командант одредио да спроведем сутра неку децу за Крф и предам комисији која је заседала на острву Виду.

— Приликом одступања — говорио ми је он — многи су родитељи повели и своју децу. А имало је и доста деце која су погубила родитеље, па су их поједини пукови водили собом до Крфа. Сада је наређено да се сва та деца доведу сутра на друм, испод нашег логора, а ви, као њихов вођа, треба да их спроведете до Крфа и предате тамо некој комисији на острву Виду.

Било их је двадесетак. Стајали су дечаци на путу, док је киша немилице лила. Носићи им помодрели од зиме. Сви су носили на глави неке старе шајкаче, сигурно од помрлих војника, да су им уши биле поклопљене. Једни су имали подеране капутиће, други војничке копоране, и шаке им се нису виделе. Један пешадијски наредник донесе неког малишана, који није имао више од пет година. Познадох га одмах. Био је то онај малишан коме је умрла мати покрај пута у Албанији. Дете се ваљда не сећа онога дана када су га отргли од мајке. Наредник ми рече да, уколико има података о деци, они су убележени у списку.

Стиже и теретни ауто. Деца загламише радосна што ће се возити. Ја седох поред шофера Енглеза и ставих дете на крило. Оно је унезверено гледало... Био је то сада румен малишан округлих црних очица и мало прћастог носа.

Запитах га за име, да бих га мало ослободио. Али он не одговори јер га је више занимало трескање прозора. На моје поновљено питање одговори расејано: „Мића“ — па се онда окрете и раширених очију погледа у Енглеза. Навикао је Мића да гледа униформу српског војника, а сада наједном види нешто сасвим друго. Енглез опажа његово љубопитство, па га једном руком помилова. Али Мића се намршти и приби се на моје груди. Ја га умирујем и кажем како је чика добар човек. Осетих неку топлину у души, што се ово нејако дете са поверењем предаје мени, па га помиловах. А он се

навали на моје груди и заби прст у нос. Склоних Му руку. Онда Мића дубоко удахну ваздух, шиштећи кроз нос. Узех своју мараму да га обришем, па се почех чудити оволикој нежности својој. Он ми се обрати шапатом:

— Ко је овај?

Рекао сам му да је тај чика добар човек, тако нешто.

— А зашто носи оно? — и показа на капу.

— Зашто?... — Лупам главу и покушавам да му објасним, али не доврших, а Мића наново запита:

— Зашто држи оно? — мислио је на волан.

— Ето... управља њиме...

— А зашто управља?

Да бих га прекинуо, јер нисам знао ни сâм како да му објасним што би му било схватљиво, запитао сам ја нега чији је он?

— Мамин.

— А где ти је мама?

— Отишла да дође...

— А тата?

— Отишао у рат — одговори расејано. Онда наједном постави питање: - А зашто овај нема пушку?

Објасних му некако да њему пушка не треба, јер он има аутомобил...

— А шта је то?

— Па то су ова кола — одговарам помало нервозним гласом.

— А што? — опет ће он.

Рекох му да буде миран и ћути, јер онај чика не може да тера кола.

— А где су коњи? — запита полако.

Мислим се, шта сада да му одговорим, па се реших да прећутим одговор. Али њега баш то занима. Уто шофер притисну на трубу, Мића се сав занесе и осетих како се мигољи на моме колену, хтео би да сиђе, те да и он дохвати за трубу.

Шофер успори брзину и Мића искористи прилику да дохвати за волан. Енглеz мораде да заустави и том приликом обрати се Мићи:

— Do you want to drive?¹

— Хоћу оно — и показа трубу.

— O, come along!²

Свирао је Мића до миле воље... Али смо већ улазили у Крф, те га наново ставих на колено и наскоро се заустависмо на пристаништу.

Небо оловно, киша је пљуштала, а море је било тамно и нарогушено. Деца покисла, те силазе мокра и најежена. Мићу једва одвојисмо од аутомобила.

Требало је прећи на острво Видо, али приста ниште је било пусто. Море се надимало, пенушави таласи се ваљали, и тек широким замахом ударили о камените степенице истерујући читав вихор воде. Деца су гледала престрашена и нема.

Наиће један од наших, али он заврте главом.

— Сумњам, богами, да ће лађа доћи. Таласи су прилични.

Запитах га шта да радим са децом.

— Није их требало ни водити по оваквом времену.

— Па јест, када би се ви питали! — избрецнух се без разлога на чиновника обвезничког реда... Он само махну главом, окрете ми леђа и оде.

Деца су ћутала и пратила сваки мој покрет. Једва се сетих да их склоним од кише, и они се као прокисли врапци шћућурише испод једне стрехе. Увиђала су деца да нешто није у реду, те су ћутала, бојећи се да ме не наљуте.

Рекох им да се не удаљују. А ја обиђох неколико канцеларија наших, распитујући се ко је надлежан да ме пребаци на острво Видо, где је заседавала та комисија. Сви су слегали раменима.

— Ја и не знам ко то нареди да комисија заседава тамо, код оволиких кућа у граду! — објашњава ми један капетан.

Осећам се нелагодно због деце. Размишљам већ где ли ћу наћи ауто да их вратим назад. Деца ћуте, јер мисле да овако све треба да буде. Рекох им да ћемо причекати још мало, па ћемо се онда вратити. Деца се зарадоваше што ће опет видети своје ратне другове.

У неко доба појави се један олупани тендер и пристаде уз обалу. Малишани потрчаше и почеше ускакати на брод. Али вођа тендера, неки француски подофицир,

рече ми да они не врше ту локалну службу. Ипак пристаде напоследку, чини ми се више због деце, да нас превезе. Нареди само да деца поседају, како се које не би преврнуло услед љуљања лађе. Ја Мићу ставих на своје колено.

Лађа се занија, потом као да се стресе кад прорадише мотори, и одмах заплочи. Таласи је дочепаше и као да је нечије руке дижу, спуштају, вуку у дубину, затим накрећу лево и десно. Један талас лупи и праменови воде сунуше преко крова. Мића се унезверено окреће, а доња му усна опуштена, готов да заплаче.

Посматрам острво Видо... Једна кућа на њему, онда неке бараке, шатори. На обали се беласа нека гомила... Али то као да није камење. А ко би сада го лежао на обали... Међутим, личе на људске прилике. Опет талас преко брода. Лађа брекће. А острво Видо нарасте и деца се наједном укочише од неког страха. Окретох се. Лешеви, голи људски лешеви, преко стотину мртвих људи набацано на обалу, на гомилу, разјапљених вилица, стакластог погледа, раскречених ногу и згрчених руку. Таласи сатански налећу, као да се радују толикоме плену, вода у широким млазевима цеди се низ укочена мртва тела... Па бар да нису голи... Ужаси дана и смртне глади огледају се на свакој кости. Као да су живе лобање изишле из морског дна на светлост дана.

— Oh-la-la... Quelle tragédie. Pauvres hommes, pauvres hommes! — Клима тужно главом вођа тендера.

Лађа одмах ту пристаде. Један морнар изнесе Мићу. На обали ухватих дете за руку.

— А зашто они спавају? — пита дете.

— Уморни су — одговорих расејано.

— А је л' им зима?

И они су били некад деца као мали Мића, насмејани, весели... Постали су дечаци и замишљали да је живот вечан. И тек закорачили у живот... Ах, ономе се цеди вода из отворених уста...

Опоменух децу да се не окрећу, већ да гледају куда иду. Уском стазом изиђосмо на узвишицу и нађосмо се пред оном кућом. Беше ту један трећепозивац.

— После подне почеће комисија рад... Сад је доцкан.

А деца гладна. Нема ничег да се купи. Замолих трећепозивца да бар негде нађе хлеба... Изделисмо деци по кришку и склонисмо их у заклон. Ја остадох са трећепозивцем.

— Е, мој господине, није ово острво Видо, већ острво смрти. Стотине дневно умиру... Кога овамо донесу, тај више не види бела дана. Сахрањивали су их прво овде. Али треба батаљон војске по цео дан да копа гробове, а после ни места не би имало. Сада их бацају на обалу, увече дође једна лађа, натовари их и онда ноћу баце у море.

Случајно звецнух мамузама, па ми наједном паде на памет како сам ја жив док свуда околу мене као да гамижу мртваци. Хучи море и пада киша. А живот је тако мио...

— Зађу ујутру по шаторима, али не да их прегледају, већ да виде ко је још жив, а ко мртав... Ено га, један сад умро.

Болничари су носили укочену људску прилику и замакоше под обалу.

Запитах га зашто их свлаче.

— Ваљда да лакше тону...

Заћугасмо... Гледам мало подаље једну подрпану и погурену људску сенку како једва вуче ноге... Краљевски војник, непобедива мртва стража славне српске војске...

— Отима се сиромах од смрти. Хтео би да бежи из овога пакла. Пронеће и њега сутра — говори трећепозивац.

Навикао сигурно на такве призоре, он је говорио равнодушно, као да није реч о живу човеку. Али ја не могу да се отргнем од једне мисли, која ми изазива страшну слику... да ће овај живи човек, који лута као авет по овоме ветру, који још говори, мисли, да ће и он сутра лежати искежених вилица. А трећепозивац као да хоће да појача ову мисао, наставља хладно:

— Ноћу се дигну у бунилу и ватри, па онако голи пођу и набасају на воду. Они најлакше сврше. А неки падну, те их сутра нађемо укочене на ледини.

И мени се невољно намећу представе чудне и грозне, јер су и утисци мучни и тешки. Гола тела лебдећи у води лагано тону, док морске немани незајажљиво витлају, и онда растржу. Стотинама свакога дана!... А сутра ће и онај. Као да чека на ред.

Зачух детињи плач, те се дигох. Мића се заценуо, а један му ставио пред уста кришку хлеба. Кад наиђох, овај као да се правда:

— Нисам, богами, хтео да му узмем. Само се нашалио...

Мића дугачким рукавом брише очи и још јеца. Око уста му се нахватале мрве хлеба.

Иако сам још прилично далеко од сентименталних родитељских осећања, обузима ме нека неизмерна туга према овом нејаком детету.

Од првих сазнања својих, ово је дете осетило горчину живота. Не зна оно ни за родитељску негу, ни за љубав мајчину, ни за детиње играчке. Место успаванке слушало је прасак пушака, место млека и топле хране задовољавало се корицама хлеба које су преостале од умрлих војника. На глави му нека прекројена шајкачица, која му и уши покрила, а преко нешто мало скраћенога копорана увијено је шалом, што је

можда још од његове мајке преостало. Пригрлио је помодрелим ручицама хлеб и, онако уплакан, набурено гледа испод ока онога дечака.

— Не волим! — вели љутито Мића и одречно махну руком према дечаку.

Ја га умирујем како ћу му купити чоколаде, а онога „маторога“ прекорех што дира ово дете.

Онда пођох у правцу војничких барака, вучен неком неодољивом унутрашњом потребом да видим. Не бих рекао да је то било само љубопитство, још мање задовољство, већ нешто болно и тешко.

Отворих бојажљиво врата једне бараке. За мном покуља хладан ваздух, а кад притворих врата, поклопи ме нека тешка полутама. Ветар је наваљивао за мном. Са обе стране видели су се густо прибијени кревети, а на њима још живи костури. Сви се притајили, само је ветар фијукао. Застао сам збуњен због своје снаге и здравља. Можда им због тога изгледам пркосан. Али у њима као да су утрнули осећања и сазнање. Једни су гледали тупо преда се, док су други лежали затворених очију, напорно дисали, отварајући уста при сваком удисају.

Један отресит младић, сигурно болничар или медицинар, приђе ми.

— Ви тражите, господине потпоручнике, некога?

Одговорих му нешто, затим га полако запитах, од чега болују ови војници.

— Од свачега... Општа исцрпеност и изнемоглост. Знате... Кад машина ислужи своје, онда се баца у старо гвожђе.

— Али организам се обнавља...

— Разуме се, кад има услова. Али услед сувишних напора ослабело је срце, од глади и нередовне исхране оболела су црева, услед многих назеба наступило је запаљење плућа. А кад је подлога рђава, онда не ваљају ни бубрези, ни јетра...

— Па чиме их лечите?

Медицинар слеже раменима, и насмеја се болно једним крајем усана. Уто се један од болесника придиже и, као да разговара са неким, поче да говори:

— А, оћеш, јес... Нећу ја, нећу... нећу да умрем Шта ћу ја тамо?... А, јок! — и он одречно махну главом.

— Шта му је? — запитах медицинара.

— Халуцинације... пред смрт.

Обузе ме неки немир, и учини ми се као да је и та смрт нешто видљиво, што лебди над главама свих нас и само чека тренутак... Нешто ме је гушило. Онај завика:

— Не дам... не дам се! — управи стакласте очи некуд горе, и руке подиже изнад главе као да се од нечега брани. Онда се завали на јастук, руке млитаво опусти, а уста му остадоше отворена.

Медицинар приђе да му опипа пулс. Онда затражи од једнога болничара шприц, узне неке жућкасте течности и иглу забодне у смежурану кожу. Затим се обрати полако мени:

— Тхе, колико да му продужимо живот за неколико часова.

Изиђох.

Дувао је ветар, па ми се чинило као да се смрт злокобно цери, те пожурих да сам што даље од ове жалосне бараке.

Дошла је и комисија, те по списку предадох децу.

Одмах затим стиже и лађа. Прођосмо опет поред оних мртвих и укрцасмо се на брод.

На једној страни је смрт прикупљала душе, док се на другој рађао нови живот и деца су весело ћеретала...

У ФРОНТ!

рошли су мочварни дани зиме. Наша животна способност могла би се

поредити са неким филтром који пропушта извесне растворе. У почетку течност тече у млазевима, онда убрзаним капима, док најзад не престане. Умирали су војници у масама, да им се ни имена нису могла побележити, потом све ређе, и кад је грануло пролеће, њихова лица била су помало румена, а очи сјајне.

Једнога дана преместили су нас на супротни крај острва. Овај су предео звали Мезонга.

Пристигоше и камиони са новим оделом и обућом. Командири су наредили да се војници прво добро окупају. Онда су им разделили чисто рубље и потпуно нове плаве униформе. И, једно преподне, логор се заплави. Војници загледају једни друге, затежу нове блузе, прсе се и заузимају став „мирно“, лупајући новим поткованим ципелама. Мило им и на лицима њиховим се огледа детињска радост. Као да је појам дисциплине у тесној вези с новим оделом. Али осећање реда је несумњиво.

И после толико времена, паде команда: „У фронт!“

Сваки пронађе своје место... Лица су обријана и светла, као да су преображена, командири их наново регруписавају, јер постоје шупљине, пошто су многи изгинули и помрли. Онда су им одржали говор. А одмах затим командоваше „мирно“ и „на парове разбројс!“

Пошто артиљерци нису имали ни топова, ни коња, изводили су пешачку обуку и маршовање. По цело преподне разлегале се команде: „У двојне редове, надесно!“ и „Налее-во у фронт! Од пешачких команди само смо то знали. А када би нама и војницима већ досадило, онда командујемо: „Напред марш!“ — обилазимо бивак и тада би одјекивао туп удар поткованих цокула: трап, труп, трап, труп...

После подне опет то исто, колико да се војници не улеже.

Када се обука заврши, обично идемо код Грка баракера на коњак или рум. Другога пића и није било. Тада постанемо говорљиви. Лукино лице се тада обично опусти, његове очи заводене, језик му одебља, он се враћа поводећи се у шатор, и зове свога посилнога Исајла. Затим почне тужним гласом:

— И-сак, бре, ш'о ме мрзиш?

— Не мрзим ве, очију ми — теши га Исајло и скида му чизме.

Лука опустио главу и гледа испод ока Исајла.

— Лажеш! — онда штуцне. — А ш'о сам те изударо?

— Па заслужио сам...

— Е... баш! — Лука се поведе, али га Исајло задржи. — Је ли... а... заш'о сам ја п-пијан?

— Зато што имате паре, госпо'н поручник. И ја бих, али немам.

— Е... кад је тако... на!

— Ама хвала, госпо'н поручник...

— Вар-варда¹... и февга². А... авриоз, да ме... пробудиш.

Увија га Исајло као мало дете и таман да пође, Лука се придиже.

— Исак...

— Извол'те, госпо'н поручник!

— Читај... за ме-мене... мо-молитву...

Исајло се онда прекрсти и најозбиљније почиње: „Оче наш...” — Лука се одупро рукама, главу опустио на груди и жмури. Када Исајло заћути, Лука се прене. Не отварајући очи пита:

— Је ли готово? — и свали се на кревет.

Опет га Исајло увија и тада жели своме поручнику лаку ноћ.

Сутрадан долази Исајло и пита:

— Господин поручник, је ли важи оно десет драхми, што ми дадосте синоћ.

— Шта, да не би хтео да ми вратиш?

— Па... како наредите.

— Хајд, маглу, док те нисам дохватио.

Исајло задовољно трља руке и сав срећан облеће око поручника.

Или после обуке изиђемо на обалу и посматрамо рибаре. Понеки пут им се и војници придруже и онда заједно вуку мрежу. Са нестрпљењем чекамо када ће се мрежа појавити. Већ мање рибице искачу из воде, која је уморна. У њој као да се нешто роји, рибари сада све брже повлаче ужета, неки притрчавају води и задижу крајеве мреже. Вода се наједном залепрша. Хиљадама морских животиња, необичних и чудних, гамижу сумануто, у страху од светлости и ваздуха. Једне се преврћу и скачу, друге се заглавиле у мрежи. Има их већ угушених, изврнуле се и трбушна страна им се беласа. Рибари ваде журно нека чудовишта па их трескају о земљу. Или извлаче некакву блатњаву гужву, састављену из сраслих лоптастих облика, као јаја, онда их поре и халапљиво једу неку жуту, масну и љигаву материју. Гледамо их са отужним изразом лица. Они нуде и војницима. Али војници се нећкају. Једном само приђе поднаредник Груја, колико да проба. Али одмах испљува, мљаскајући устима као да се гади.

— Пих, славу му, смрди на карбол...

Рибари подсмешљиво гледају војнике, и чуде се како не знају шта је слат.

— Е, мој брајко — прича посиљни Исајло — не знају они ни шта је крменадла, ни печено прасенце, ни ћурка, већ знају само за ову смрдљиву „манџу“, па мисле — ништа лепше.

и онда почињу приче о гозбама и заветинама... Притиснути личном невољом, дуго се нису сећали својих кућа и старих обичаја. Ово им је сећање сада драго. Али говоре само о пријатним доживљајима. Јер они још увек подсећају на оне тешке болеснике који се лагано опорављају после неке мучне болести. Срећни су што су остали живи, а за патње и муке не воле да чују.

Слушамо већ увече и трубаче из неког пешадијског пука, како свирају повечерје. Војници радо слушају овај трубни знак, пошто их подсећа на она стара времена, у кадру. У почетку су се трубачи мучили и повечерје је личило на неку тугованку. Али сад су се већ извежбали.

— Но — рече једно вече потпоручник Драгиша — истераше једва до краја.

А месец велики, сребрнасто сјајан, помаља се иза брежуљака, и блага светлост разлила се преко лимунових и наранџиних поља и маслинових гора. Осећа се однекуда и дах лимуновог цвета... Са мора допире лаки шум таласа. У даљини цвиле шакали. Агаве вечито укочене и треме. И међу њима стражар из неког шумадијског села.

— Лепа је ово земља, али некако једнолика и тужна...

Навикло је наше око на разноврсност, а ово стално зеленило замара.

— А и људи су некако чудни... Иако је природа раскошна, свет је убог. Задовољава се са дветри маслинке и печеном рибицом.

— Јест, богати, гледам их ономад, кад навалише на она „јајца“ што их повадише из мора. Ја хтедох да повратим, гледајући их само — каже потпоручник Живадин.

Море да сте их видели кад су јели шкољке... А онај зејтин смрди, да се угушиш. Један још узео љуштину шкољке и срце оно смрдљиво уље... Пих! и капетан Војко пљуну.

— Ама, бре, какве су ово џукеле што по целе ноћи штекћу? — пита капетан Вела.
— Једне ноћи чујем, па помислих, откуда ова деца ноћас...

— То су шакали.

— Пази, богати!

— А да ли су колики? — пита потпоручник Средоје.

— Па... отприлике као коњ — упаде капетан Душан. — Шта мислиш, побратиме, и ти си их видео? — обрати се Душан Луки.

— Тако... можда нешто мало већи. Али дају се лако дресирати. Ја сам их видео у Крфу како вуку кола.

— Је ли могуће, људи! — чуди се Средоје.

— Јест, богати. Енглези их запрегну у топове. Вуку као але! — причао је Душан. Уто се Живадин гласно насмеја. — Пази га, он не верује — и Душан муну Луку: — А ми смо прошли поред њихових штала.

— А где су? — пита љубопитљиво Средоје.

— Близу... нема четири километра одавде.

Живадин се пригушено смеје. Почесмо и ми остали.

— Е, знаш шта је, претерасте! — вели, смејући се, капетан Веља. — Хајд што рекосте да је шакал као коњ. То је још и могао да прогута. Али, мајку му, где вам пада на памет да шакал вуче кола, па још и топове!

— Море, прогутао би он и то, да се овај амза није смејао вели готово љутито Лука.

— Ко веровао? — брани се сада Средоје. — Видео сам ја одмах.

— Море, батали, ишао би ти сутра четири километра да тражиш шталу шакала — додаје Душан, док се остали смеју. Онда се обрати Живадину: — Како си то, бре, неозбиљан, па мораш да се смејеш! Ти си нам још једном тако покварио план. Њега, побратиме, морамо да искључимо.

— Па враг би вас знао кад говорите истину, а кад лажете. Ви увек имате исту мину на лицу.

Такви су се разговори све чешће водили. И поред све опрезности, ипак су многи поверовали извесним причама и онда им се сутра смејао цео пук. То нам је била једина разонода. Причали смо, разговарали смо се и, ако не бисмо измишљали, онда бисмо ћутали, или бисмо падали у носталгичан занос. Јер у свима нама тињала је скривена туга за кућом и породицом. Плашили смо се да то јавно изразимо. Старији официри, који су били издвојени у мањим командама, подавали су се мислима и често их је обузимало песимистичко расположење. Они су стално јадиковали и претурали ствари по сандуку, тражећи тако понеку драгу успомену.

А ми смо пили и смејали се...

ТАМО ДАЛЕКО

Г

орело је хиљадама свећица, као трепераве звезде, у мрачној ноћи.

Поворка људи, жена, деце и војника ишла је лагано певајући побожне песме. У даљини негде, звоно је стално одјекивало, док су таласи на обали шумели. Војници су ишли гологлави, погнуте главе, шапућући молитву и сећајући се оних срећних дана када су Ускрс дочекивали код својих кућа. Ишла је поворка кроз села и маслинове горе, пролазила кроз логоре, остављајући за собом опојни мирис тамјана... На данашњи дан је страдао Он. Људи осећају душевно распеће и, јаче него икад, саучествују у патњама Његовим. Они верују у Њега, очекујући од Њега свој спас. Били су и они на Голготи, били су распињани, па ваљда ће сачекати и Васкрс свој... Шапућу војници молитву, а звоно и даље дрхтаво јечи. Дах пролећне ноћи испуњен је мирисом тамјана и измирне.

Војници напустише логор и одоше за поворком у цркву. Без дозволе. А нико им не би ни забранио.

Нека се моле, и нека се надају...

На сам дан Ускрса били су људи постројени и старешине су им честитале празник са жељом да идуће године дочекају тај исти светли празник у слободној домовини. Сваком је војнику дато обојено јаје, а као предовољство добили су и вино.

И, после толико времена, разлеже се песма:

Вишњицица род родила...

Од рода се саломила...

Већ по Ускрсу почело се говорити о нашем скором покрету за Солун. Иако су људи знали да их онамо очекују нове борбе, радовали су се ипак, јер ће тамо бити ближе својој домовини. Осетиће бар ваздух са својих планина и видеће небо над својом земљом. А хоће и мало ширине и ваздуха. На овоме острву су скучени. Гледају непрестано у оне једнолике маслине и бодљикаве кактусе, и у последње време све више тугују за својом кућом.

Извршена је и реорганизација војске. Придошли су нам нови официри и војници. Успостављено је ново формацијско стање.

Сасвим изненада, једног јутра, рано, одазвани су команданти у штаб дивизије. Видимо, пристижу и команданти из пешадијских пукова. Предосећамо да се нешто важно решава. Али њихове одлуке не занимају нас много, јер нисмо на фронту да бисмо очекивали напад.

Када се команданти вратише, саопштише да се шатори одмах дижу и ствари пакују. Потпуковник Петар нам рече да ће после подне отпочети укрцавање.

— Побратиме, јеси ли ти научио да пливаш? — пита Душан Луку.

— Ја јок... Шта ће ми, кад је мој Исајло одрастао поред Мораве! Ако треба, узјахаћу ја њега...

— И онда, побратиме, уобразиш да си парна лађа.

— Кипислцауф!

— Ја, богати, кажу... три дана и три ноћи — већ се забринуо Душан.

У логорима је узаврело. Војници дижу шаторе, пале заосталу сламу, пакују. Около се искупили Грци и тужно нас посматрају. Понеки прилазе својим познаницима и поздрављају се.

Око подне поче да пролази пешадија. Дугачка поворка плавих униформи отегла се поред морске обале и замиче за један рт, који је заишао у море. За њима кретосмо и ми полако, застајемо, опет ногу пред ногу. За нама остадоше пусти маслињаци.

Сунце је већ било далеко поодмакло, када стигосмо на онај рт, и тада угледасмо множину лађа, ратних, путничких и теретних. Велики број сплавова и малих бродова преносио је војнике. Досад је већ хиљадама укрцано. Из једног брода покуља црн, густ дим, док из оцака других бродова бије трептава јара. Са огромних дреднота и крстарица зјапе топовске цеви... Нашу пажњу привлаче велики шарени бродови на чијем су трупу насликани неки троугли, правоугаоници или кругови, обојени блештећим бојама. Неко објашњава да су бродови обојени на тај начин зато да би код сумарена изазвали оптичку варку, и да ови не би могли да одмере због тога тачно одстојање. Људи са стрепњом помишљају на ту неман, која нас може лако пресрести... Сунце залази, а таласи шуморе, као да нас маме.

Пришли смо уз обалу. Нагађамо на коју ли ће лађу нас однети, пошто су пешаке разносили на две лађе. Мало подаље лежала је на води још једна сива и огромна, са два оцака, безброј прозора и више спратова... И баш пред њом заустави се наш мали бродић. Искакали су сада војници, вешто и хитро се пели уза степенице.

— Чудан ти је овај наш свет — размишља потпоручник Драгиша. — Брзо се свикне на сваку ситуацију. Пре три месеца први пут видели су море и бленули као на чудо. Пази их сада... као да су „репоње“ на броду одрасле.

Војници су размештени по доњим просторијама, куда се силазило као у неке катакомбе, а официри су смештени у кабине овога прекоокеанског брода.

Када је завршено укрцавање, онда је командант дозвоа официре да им саопшти где је њихов рејон за спасавање, у случају торпиљавања брода. Била је то лађа на три спрата. У висини свакога спрата висили су један до другог чамци и сплавови. Сваком официру су додељена по два чамца и један сплав, који су могли да приме укупно око тридесет војника. А официр је морао да обавести своје војнике о месту и положају чамаца и сплава.

Морнари су почели раздавати појасе за спасавање. Било је двојакних појасева. Једни су били састављени од комада плуте, и када се привежу око груди, руке су онда одмакнуте од тела, те изгледа као да су се ови људи спремили за тучу. Други су били од гуме, са кратком цеви на предњој страни, у коју се дува и гумени појас се надима као она доња аутомобилска гума.

Војници су већ пронашли забаву са овим појасевима. Надимају их што могу више и, уместо да заврну завртањ они оставе цев отворену, онда притисну мишицама, а цев завуку у недра, и тако се хладе. Мало после настаде неко пиштање на броду, као да неко дува у оне дечје трубе. Направили су војници неке клинове као пискове, па их завукли у цев, и када притисну рукама о надувени појас, онда се чује звук...

Командант наиђе.

— Господо, то није за смејање. Они ће тако покварити појасеве... А после, шта ће мислити ови Французи о нама? Наредите одмах да престану са тим.

Силазећи у доње просторије брода, Живадин гунђа:

— Ја, шта ће мислити о нама Французи... Дала им се прилика да науче како се од појасева могу направити гајде.

Око девет часова почеше извлачити сидра и наскоро се зачу шум воде. Изгледа нам да се и оне друге лађе крећу. Тамна силуэта обале истопа се у мрачној ноћи. Негде у даљини засветлеше фарови аутомобила, али одмах их нестаде. Светлост се на броду наједном угаси. У почетку на прежемо вид, да бисмо се свикли на помрчину. Звезде сада јаче засијаше. Ветар на крову поче да дува. У даљини угледамо безброј треперавих искрица и сетисмо се да је то варош Крф. На супротној страни, тамо преко Санти Каранта, на албанској обали, жмиркаво је треперила једна искра... Светлост на Крфу као да се постепено гасила. Заилазимо сада за једно острво, које нам најзад заклони варош Крф и ми утонусмо у потпун мрак.

Запловисмо пучином...

Тек сутрадан видели смо да нас прате два торпиљера. Једно време иду за нама, онда пројуре покрај нас, одмакну далеко напред, па се у широком луку, лево и десно, враћају назад. Ова патролна служба торпиљера занимала нас је. Војници су пронашли и скривене топове на нашем путничком броду. Налазили су се на предњој и задњој

страни брода, покривени цирадама. Покрај њих су стајала по два осматрача, који су дубринима осматрали леву и десну страну. А на врху катарке висила су још два морнара са догледима. По навици, а и из дуга времена, пресамићени преко оgrade, осматрали смо и ми пучину.

Пред нама су пловиле оне друге две лађе, на извесном растојању једна од друге, док је наша била позади, отприлике на средини између њих. Војници су их по цео дан гледали, па су им и име дали. Једну су називали „Зекуша“, пошто је у оним њеним шарама преовлађивао зелени тон, а другу „Шаруља“. Оне су стално пловиле у цикцак, а по траговима у води уочисмо да и наша лађа исто тако кривуда. Кажу, мања је вероватноћа поготка од стране сумарена када лађа непрестано мења правац кретања.

Сви су људи у стању ишчекивања, јер нам опасност непрекидно лебди над главом. Сви би желели да су у близини оних чамаца у случају опасности. Већина носи стално појасеве за спасавање.

— Ко носи, не проси — вели потпоручник Драгиша. — А после, када су нам људи дали, зашто да се ја правим Краљевић Марко према сумарену.

Војници по цео дан тумарају по броду. Иду као гуске — један за другим. Хтели би све да виде и свуда да провуку главу. Артиљерци се сакупљају око оних топова и већ упознали њихов механизам. Други, сакупљени у групама, причају о прошлим тешким данима... На броду има и пешака и артиљераца и разних комора, укупно око две хиљаде три стотине војника.

Тек кад је сунце зашло, онда се смирише и сваки нађе своје лежиште. Многи су поскидали и појасе, јер, веле, сумарен тешко ноћу осматра.

Сутрадан пронесе се глас, како сада наилазимо на опасну зону. Пролазимо око јужног дела Грчке, где се налази велики број ситних острва, затона, куда се сумарени скривају и где лађе највише страдају. Али она два торпиљера су стекла наше поверење и, зачудо, ми се данас не плашимо много. Кад помену торпиљере, војници веле: „два побратима“, и кад онако дугачки и витки пројуре поред наших лађа, дижући читава брда од воде, војници им тапшу и машу рукама. Данас је чак и поручник Протић скинуо појас, и вели:

— Док су поред нас она „два побратима“, немам чега да се плашим.

Али у једно време наши „побратими“ изгубише се према пучини и сви се људи наједном уозбиљише. Један стари капетан из неке коморе протестује:

— О, брате, брате... Ови мало воде рачуна о нама. Ето, сад смо потпуно сами. А онај свакога часа може да искочи из воде.

Живадин ме гурну.

— Види ћемераша!... Једном ногом у гробу, а нико се није више уплашио од њега.

— Капларске паре тај има — додаје Коста „Турчин“.

у неко доба тек угледасмо у даљини силуете наших торпиљера. Опет сви оживеше. У правцу у којем смо се кретали видимо димове, и ускоро распознајемо читаву ескадру ратних бродова. Одоше некуд десно. Однекуда наиђе један мали бродић, онда још један торпиљер... У даљини с леве стране назиремо обалу застрвену сивкастом измаглицом дана. Нагађамо да ли смо већ заокренули око јужног дела Грчке.

— По чему знате? — пита један стари поручник из коморе.

— Па ево — поче Душан да објашњава — ми сада идемо доле, наниже, ка Грчкој. Чим лађа заокрене горе ка Солуну онда настаје узбрдо, и онда већ теже плови. Је л' тако, побратиме?

Ми се пригушено смејемо и окрећемо главу.

— Ех, једва једном пронађоше жртву! — вели смејући се Драгиша.

Дан је спаран, а сунце као да пали. Онај досадни одблесак сунчев одвраћа нам од погледа читаву једну страну пучине. Хладовита места су поседнута, а у кабинама је запара. Људима је скренута пажња да штеде воду, али ми смо по цео дан жедни. Војници непрестано промичу са чутурицама.

Ручак и вечера дели се тачно у одређено време. Обично по вечери силазимо у кабине. Наша је кабина дубоко у утроби брода, и чујемо јасно сваки удар машине. Док не заспимо хладимо се помоћу наших појасева.

Сутрадан нам рекоше да сада наилазимо у Солунски залив. Опасности више нема. Морнари прикупљају већ појасеве за спасавање. Једна пешачка музика поче да свира. Сви смо били на крову... у даљини видимо велики број лађа и кроз дим од ратних бродова назиремо варош. Наиђосмо на огроман низ лимених буради, испод којих је висила мрежа, која треба да спречи прилаз сумаренима у пристаниште. Једна шалупа разврати извешан број, и ми прођосмо као кроз капију. За нама се мрежа опет затвори.

Сада смо тек сигурни, и људи одахнуше.

Налазили смо се пред Солуном.

У даљини, пред нама, назиру се кроз плавкасту измаглицу дана Могленске планине. Тамо далеко... Тамо је земља наша, живот наш...

КАПИЈА СЛОБОДЕ

СОЛУН

Сунце је притисло својим врелим дахом, а сива успарина измешана са

прашином испунила ваздух. Хука аутомобилских мотора и јека сирена сливали се у једноставан устрептали шум и замах великог ратног пристаништа. Огромне парне дизалице, као каква шума кипариса, шкрипале, померале се, спуштале и дизале се, извлачећи из утробе бродова сандуке са муницијом, топове, каре, коње и разноврсну другу убојну спрему. Стотинама тешких аутомобила чекало је на обали и развлачило материјал на све стране... Солунско пристаниште подсећало је на огромну чељуст, која незајажљиво гута предмете убациване из свих крајева света. Виделе се и бараке, читаве насеобине дрвених кућа, а зидале се и нове зграде, као да се ту припремало неко боравилиште за вечита времена.

Људи различитих узраста и чудних израза, сви препланули, унезверени и ужурбани, промицали су у разним правцима и довикивали на много језика. Били су ту мали Анамити, са округлим шеширима и ситним подругљивим очима. Високи Енглези са колонијалним каскама на глави и вечитом лулом. Здепасти, али окретни, Французи, расположени увек за препирку и песму. Снажни Индуси, са чалмом око главе. Шкотланђани, у шареним и кратким сукњицама. Сенегалци са лицем црним као ноћ. Неке колонијалне трупе са широким чакширама, а још уз њих и разне протуге грчке, које, задивљене и забезекнуте, посматрају земаљску силу. Било је чак и заробљених Бугара и Немаца. Ево сада и нас Срба!... Као да је овде зборно место нација, па су сви запели убрзаним темпом да изграде нови свет.

Такав је био Солун априла месеца хиљаду деветсто шеснаесте године.

Лађе су прилазиле са свих страна да нас прихвате. Како смо ступили на обалу, запахнуо нас топал талас. Французи нас очекивали и по групама водили у купатило, које одједном може да прими две стотине војника.

На друму, после купања, образовала се дугачка колона. Около нас су ковитлали облаци прашине, а сунце је жарило у теме. Нигде дрвета, нигде заклона.

Ишли смо улицама Солуна гледајући задивљено у виле са спуштеним капцима, које су скривале притајени хлад. Трамваји су застајали. Грци нас посматрали радознало, и помало чудећи се, као да не верују да смо ми она иста војска чији су изгладнели и подрпани делови дошли у Солун пре неколико месеци. Војници су

маршовали у колони двојних редова и оштар удар поткованих цокула одјекивао је сложно. Тек изван вароши пошли смо „вољним“ кораком.

Ваздух се притајио. Из земље дрхће трептава јара. На људима пуна ратна спрема, и са њих капљу грашке зноја. Многе од њих жуље цокуле, те нарамкују... Некад смо завидели Немцима на њиховој спреми, док су наши ишли у исцепаним опанцима и боси. А сада имају све то, и још више. Али на овој врућини прилепио им се ранац за леђа, као зажарена црепуља. Од замора и несносне топлоте свима се лице некако отегло, а очи постале избечене, као у риба избачених на врео песак. Пешаци већ лакше иду. Али артиљерци набадају земљу, као да газе по блату.

Дуго смо маршовали. Тек пред вече стигосмо у једно мало село, покривено дебелим слојем прашине. Са леве стране пута издизала се блага, широка падина и пукови су окретали на ту страну.

Нађосмо и ми своје место. И до мрака људи подигоше шаторе.

Опет је почео логорски живот, али под врелим зрацима сунца. Како се оно појави иза брега, затрепери јара, а облаци прашине иза тешких аутомобила разастуру се на све стране.

Команданти су измишљали којекакве послове у биваку. Али бадава, било је све то досадно. Војници никако нису могли да схвате зашто их сада терамо да превијају тело напред и назад.

Капетан Душан бунио се једнога дана:

— Молим те, остави... Онај мој Милисав целога рата дизао лафет од двеста кила, па сад треба да млатра рукама.

— Кипислцауф!... Сад смо гимнастичко друштво — вели Лука.

Потпоручник Топлица, који је сад први пут дошао у наш пук, наже се према Драгиши и тихо запита:

— Реци ми, молим те, шта му то значи оно „Кипи-сцлауф“?

Драгиша се насмеја.

— Једва смо и ми дознали. Док смо били још у Србији, заробе пешаци једнога дана неколико Немаца. Доведу их у нашу близину. Међу Немце умеша се и његов посиљни Исајло, који по темпераменту личи много на свога газду. Исајло, или како га Лука зове из милоште: Исак, Иса, забио шајкачу на потиљак, а руке ставио на леђа, зинуо и важно клима главом, као да разуме оно што му Немци говоре. Када су заробљенике одвели, питамо га у шали, о чему су разговарали. А Исак важно одговори: „Кажу кипислцауф“. Нико од нас није умео да растумачи ту реч, те почесмо да му се смејемо, и да га дирамо. Лука нарочито. Отада кад год Исак нешто погреша,

Лука му добаци: Е, мој кипислцауф“. Или: деде ти, „кипислцауф“, док му то није прешло у навику, и постало узречица.

У подне је жега неиздржљива.

— Из мене не излази више ни зној — жали се потпоручник Војин. — Дође ми да зинем, па да дахћем као пас.

— Море, врућину ћу још и да поднесем... Али, чини ми се полудећу од ових мува — вели Лука, машући непрестано рукама око лица.

Не чујемо вести ни с које стране. Новине не примамо. Коморџије се у новој средини нису још снашле. Температура у хладу износи 45° Целзијусових. Около нас као да је све спржено. Свему се овоме нисмо надали, и зажалисмо за оним маслинама на Крфу.

Излежавамо се беспослени, као гуштери на сунцу. Услед недостатка важнијих вести, преувеличавамо ситне догађаје из бивака, да бисмо бар нечим забавили свој дух.

Једно преподне седимо испод шатора, на којем смо задигли крила са стране, кад Луки приђе један од посилних и предаде му парче хартије. Нагосмо се да видимо. Нечитким рукописом писало је:

Господин поручник

Молим ве ки Бога, да ме смените од посилну службу и упутите где год било само да нисам више посилни.

Исајло Аранђеловић

редов артиљерац

Насмејасмо се грохотом. Лука, чисто збуњен, окрете хартију на другу страну.

— Слушај, побратиме — вели шеретски Душан ја мислим, то је први случај откад војска на свету постоји, да један посилни подноси писмену оставку своје официриу.

— Ах, оца му његовог! — промрмља Лука. Онда викну: — Где је он?

Из шатора помоли се Исајло.

Лука затресе оном хартијом и погледа строго Исајла, као да га пита: шта је ово.

Исајло је очекивао питање и приправан одговори:

— Господине поручниче, молим вас да ме смените и упутите где било.

— А што, роде мој? — пита јетко Лука.

— Богами, господин поручник. Искочише ми очи на овој жеравици кувајући каву по цео дан.

— А... то ли је. Е, кад је тако, Исо, репоњо из Лапова, онда иди да ми скуваш још једну каву. Али добро да је укуваш, иначе ћеш наново.

По биваку се пронео глас о писменој оставци посилнога поручника Луке. И сви сад долазе да дирну Луку. А он наручује каве, да би тако казнио свога посилног.

Али следећег јутра, Исајла нестало из бивака. Траже га на све стране. Њега нигде нема. По подне, неки војници, враћајући се из Солуна, рекоше да су видели Исајла у вароши где седи пред једном гостионицом, заваљен на столици, и пије каву.

Да би избегао задиркивање, Лука отишао у трупну комору. Пронашли су га и тамо.

— А ти, побратиме, дошао си овде на „мајалос“? — пита га Душан.

— Кипислцауф! — одговара мрзовољно Лука.

— Штета!... А ми пошли код тебе на каву.

— Због велике врућине престао је да пије каву — добаци Живадин.

Тек пред вече угледасмо Исајла, где се враћа из вароши, сав знојав и прашњав. Кад га угледа, Лука као ударен електричном струјом, подскочи.

— Овам'! — ману му прстом.

Исајло приђе погнуте главе и натмурен.

— Господин посилни био је у вароши?

— Јесам, господине поручниче.

— А јеси ли имао дозволу?

— Нисам...

— А јеси ли питао кога? — и Лука му се приближи.

— Господине поручниче, питао сам своју стражњицу...

— Шта кажеш? — грмну Лука.

— Питао сам стражњицу да ли може да издржи двајест пет батина. Она ми казала да може. И ја одо...

Шамар пуче преко његовог лица, да се Исајло занесе.

— А сад марш тамо, па ми скувај каву.

Браћа се мало после Исајло са шољицом, коју стави на сточић пред Луком.

— Ња... Хоће човек у Солун... Женске...

— Не пада ми то на памет, очију ми. Него, господин поручник, како дођосмо овде, и видо оне планине, е, нешто ме стеже овденак — он показа на груди и готово се загрцну.

Лука га погледа испитивачки и ублаженим тоном запита:

— А шта си видео у Солуну?

— Видео сам... видео, на станици, наше машине, и вагоне, где пише: „Српска државна железница“ — и из очију му потекоше сузе.

И Луки се очи овлажише. Он шмркну и брзо запали цигарету.

— А-ха... Овај... други пут немој тако да радиш — саветује га благо. — Зашто као несрећник неки идеш без пара? Питај... Даћу ти новац, па да кренеш као човек. Хајд' сад, иди!...

ХИЛИ

Солун је прилично далеко, те нам је већ досадно у биваку.

Једнога дана унесе мало свежине у наш монотони живот Енглескиње из једне канадске болнице, које су навратиле да посете наш пук.

Од нас нико није говорио енглески, а Енглези су натуцали нешто мало француски. Поручник Протић се смешка и вели:

— Они се изражавају француски као човек који је рањен у главу, па се после толико времена присећа и поставља накарadne појмове.

Потпоручник Драгиша додаје:

— Француски језик је мелодичан. Ако бисмо хтели да некако и материјално изложимо, француски је као лепо украшена торта. Али кад Енглеz почне да говори француски, е то је као кад би неко стао забадати прсте у ону торту.

— Јаој, макар и то. Погледај, молим те, ону плавушу! — дрхти потпоручник Живадин. — Не дајте ми, браћо, да приђем уз њу... Заборавићу се.

И наших двадесет и неколико година, сирових и уздржљивих, пратило је чежњиво сваки покрет младе Енглескиње.

— Це херез! — објашњава она — парс к џ си.. џ... си — и она показује прстом у земљу, хотећи да каже, како је срећна што је овде, међу нама.

Види јој зубе, види зубе! — вели Живадин. — Бре, Драгиша, ништа не знаш. Она ме подсећа на сан летње ноћи, па макар забадала прсте у ону твоју торту.

Она нас гледа упитно, јер види како се ми дискретно смешкамо. Драгиша јој објашњава, да би нас извукао.

— Monsieur dit, s'il était malade, il serait heureux d'être soigné par vous.

— О Но... но... malade — и она одречно маше руком. — Гран... гранд... бун santé.

Живадин се прави усиљено озбиљан, па вели:

— Шта ти мене правиш болесним. Видиш, женска жели да сам здрав. — Онда поче он да натуца француски:

— Je suis en bonne santé et... et... „fest“.

— О јес, о јес...

Посилни на великим послужавницима приносе расхлађено вино. Куцамо се чашама.

— A la votre santé! — запе Живадин и накрену чашу.

Енглескиња испи до пола чаше. Потпоручник Топлица заценуо се од смеха на Живадиново знање француског језика.

— Ала се „риташ“ француски! — додацује му Топлица.

— Excusez — поче Драгиша. — Comment vous appelez vous?

— О јес — и она изговори нешто, да смо ми разумели „Хили“.

— Хили! — понавља Живадин као у заносу.

— Трепни мало и уједи се за усницу — дира га Топлица — нека то види женска.

— Бојим се да не будеш љубоморан...

— Море, људи будите озбиљни! — нервира се Драгиша.

— Шта она зна о чему ми говоримо! — одговара озбиљно Топлица. Она само види да је Живадину одебљао језик.

Наиђе баш тада потпуковник Петар, донесе колача у тањиру и стави их пред Енглескињу.

— Merci, merci — захваљује она.

— Quand les messieurs ne se soucient pas de vous — дира нас потпуковник Петар.

— О јес, о јес! — одговара Хили, не разумевајући очигледно смисао његових речи.

— Пазите, џивдани, немојте се брукати! — добаци нам потпуковник Петар и оде.

Их, ништа од тебе! обрати се Топлица Живадину. — Трепћеш као сврака, а не умеш да послужиш даму, него мора командант да дође.

— Колачи су били иза мојих леђа, те их нисам видео. А где ти бленеш? — одговара сасвим озбиљно Живадин.

Музика засвира једно коло. Међу наше умешали се Енглези и Енглескиње.

— S'il vous plait? — клања се Живадин пред Хили.

Драгиша ухвати другу руку Енглескиње.

— Држ' десно! — додацује Топлица.

Али у игри Енглескиња иде на једну страну, а Живадин на другу.

Топлица говори да би Живадин чуо:

— Ама женска лепо игра него он пијан и квари.

Живадин се у игри занесе и узвикну:

— Прими! — и намерно згази Топлицу на ногу.

— Ах, стоко, платићеш ми за ово.

После игре Живадин прича како Енглескиња има меку и топлу руку. Моли Драгишу да јој на неки начин достави, колико му се она допада.

Бре, што си чудан!... Зар не видиш колико је и он ужагрио очима као мачор — вели Топлица Живадину. — Није ваљда луд. Него ти си пијан, те не видиш.

Да би избегао овај неугодан разговор, Драгиша се обрати Енглескињи:

— Est ce qu'il y a longtemps, que vous êtes ici?

— Oh, yes... trois... moen...

Енглези се неки напили, и почели своју песму:

Итс е лонг веј ту Типерери...

И музика засвира. Лука стао иза бубња па удара из све снаге. Капетан Бора диригује. Капетан Војко се зацрвенео у лицу, смеје се гласно и испија наискап са једним Енглезом. А мајор Панта окупио око себе четири старије Енглескиње и нешто им објашњава. Коста „Турчин“ већ пијан, али је још толико свестан да су ту команданти и клати се сам у једном углу.

Онда пуковски свештеник и нови ветеринар пука запеваше.

Та зар је морала доћ

та тужна несрећна ноћ!...

Мајор Панта преводи Енглезима, који пазе да не пропусте ниједну реч. Неки чак и бележе. Онда траже да се песма још једном понови. Као да је пуштен са неке опруге, залете се Коста и раздра се из свег гласа:

Тамо, тамо далеко...

Командант га само строго погледа и као да га пресече. Коста наједном умукну.

Топлица се смеје и вели:

— Е не да му се. А он хтеде мало одушке! — па се обрати Кости: — Друзе, ходи овамо!

— Ама шта ће ти, зар не видиш да је пијан! — љути се Драгиша.

— Њихови су пијани још више...

Коста прилази полако, натмурен. Хили га са интересовањем посматра и смеје се, показујући своје беле зубе.

— Представи се, представи — тера га Топлица.

— Не гутам... ја... овај. Јок! — и Коста забаци капу на теме, завали главу, зажмире, а рукама се одупре о сто. Онда запева промуклим гласом, али тихо, да га не чује командант.

Мила мајко подигни ме малко...

Заћута за тренутак, и опусти главу. Затим наједном диже руке увис и поче из свег гласа:

Да ја видим Јовине сватове...

— А до врага! — лупи се Драгиша по потиљку. — Јесам ли ти казао? — обрати се Топлици.

— То му је све што има од живота. Пусти га!

— Тгèс жантил — додаје Хили и нетремице посматра Косту.

Али Коста заћута и загледа се негде кроз грање. Затим се диже и тетуралујући се изиђе из вењака. Онда пође позади и тек тада угледасмо и ми једног Енглеза где повраћа.

— Ох, мистер Џим! — узвикну Хили и поче гласно да се смеје и плеска рукама.

Тај мистер Џим није нас занимао толико колико младалачко усхићење сочне Енглескиње. Живадин је пратио сваки покрет њен и занесен њеном лепотом као магнетом привучен, приближи јој се.

Опет се умеша Драгиша.

— Si vous vouliez voir notre bivouac?

Trés... très... — говорила је кроза стиснуте зубе мучећи се да погоди реч „радо“. Диге се, па и не гледајући Живадину пође са Драгишом.

— Овај баш ревносно изиграва нашу савест! — љутну се Топлица.

— Посилни! — викну Живадин. — Дај вино.

Топлица га као теши, и помало подбада:

— Е, није вајде, имаш укуса...

Живадин попи наискап чашу. Његове плаве ОЧИ су готово побелеле а лице се о пустило. Гледа шкиљавим очима за Енглескињом и вели:

— Е сунце јој њено, као да су је два бога правили, а трећи наджиравао! — и лупи песницом о сто.

Пред вече су стигли аутомобили да врате Енглеze. Пијане смо унели у један ауто. Музика је трештала. Дуго су нам Енглескиње махале рукама.

Остадосмо опет сами на оној прљуши.

Лука се окрете своме посилноме:

— Исо, скувај ми једну горчу каву!

САД СМО ОПЕТ ВОЈСКА

Н

аше шале прекуратило је наређење да се сви морамо пелцовати неким серумом, који штити од разних болести.

Дошли лекари. Пук постројен и онда смо прилазили редом. Лекари су забадали доста дубоко иглу у леву мишицу. Реакција се одмах осећала. На месту убода јављао се црвен круг. Болови су постајали све јачи. Рука људи бивала је сва дрвена и као да је парализована, нису се могли њом служити. У току ноћи код многих је скочила и температура. Неки су добили и несвестицу.

Сутрадан било је најтеже. Сунце припекло. У неких се температура попела до 40 степени. Има их који јаучу наглас и из шатора се разлегало: „Јаој, докторе, где си да те сад видим!“

Трећег дана осетили смо се боље.

Лекар је дошао да нас обиђе.

— Докторе, било је сад и никад више! Ако вас видим још који пут са иглом, вадим револвер — каже Коста „Турчин“.

— Мало нам је жеравице споља, него још и ви дођосте да потпаљујете ватру изнутра! — додајује Војин.

Они који се враћају из Солуна говоре да пристижу топови и коњи за нашу артиљерију. Иако ће нам све то задати више посла, ипак бисмо желели да се једнога дана осетимо као права војска. Истина, наша скорашња прошлост је толико болна и мучна да нам више и не пада на памет да ћемо под борбом улазити у своју земљу. За војнике би ти топови били више као неке играчке, које треба да их подсети на некадашње дане славе и туге. А коњи су били потребни да одмене војнике у ношењу терета, а нама официрима као разонода, да не идемо пешке.

Изненадили смо се једнога дана када стиже наређење из пука. У рубрици под „занимањем“ писало је:

„Обука на топовима — теорно и практично.“

— Је ли, Вељо? — пита капетан Војко командира шесте батерије. — Хоћеш ли ти сутра да позајмиш ону твоју саку, да нам „изиграва“ топ?

— И ја сам се чудио. Али питао сам доле у пуку, и они ми рекоше да ће сутра доћи једна француска пољска батерија.

Рано изјутра у наш бивак уђе та батерија. Кони снажни, велики. Топови нови, сјајни. Војници се окупили и посматрају. Као да сваки гледа себе на месту неког возара или послужиоца.

— Хајде, шта се купите! — наређује дежурни официр.

— Господине поручниче, доста су и нас посматрали, па да видимо и ми мало друге.

Обука је почела по батеријама, на новом француском топу модел 1912.

Војници су одмах схватили склоп и функцију новог топа. Пола часа доцније, они су брзо радили механизмом његовим и нишанским справама као да су поред тих оруђа били од почетка рата. Обично после часа остајали су сами код топова, са којих су скидали поједине делове, опет их намештали, расклапали затварач, онда га поново склапали. Увидели су одмах разлику између новог и оног старог топа.

Француски официр, који је требало да буде као неки инструктор нашим војницима, не може да се начуди како то они брзо разумеју, кад су иначе сељаци. Пошто наши објашњавају на српском, а он наш језик не разуме, њему се све чини да та објашњења нису довољно стручна, кад их и прости редови као од шале схватају. Пришао је потпуковнику Петру и замолио га да на једном топу раде француски, а на другом наши војници. Он ће командовати на француском а један од наших официра преводиће његову команду на српски, за наше војнике.

— Пазите, да нас не обрукате! — саветује своје војнике капетан Војко.

Војницима је показана нишанска тачка. Онда је назначен циљ. После добивених осталих елемената, оба топа, као под конац, била су управљена у правцу циља. Измењено је још неколико команди. Наши ни за секунд нису изостали иза Француза.

— То је интересантно! — вели француски официр. — Нисам знао да ваш народ има толико смисла за тако прецизну технику. А то је знак његове високе, природне интелигенције.

После топовске обуке скидамо блузе, јер је немогућно више издржати. Наша тела су увек влажна. Једнога дана хтедосмо да изгоримо. Од ватре на којој се кувао ручак, потпали се сува трава и букну као барут. Војници су морали да копају ровове, да би оградили ватру, или да газе чизмама, не би ли је угасили. На свима странама виделе су се црне мрље од изгореле траве.

Са заласком сунца топлота нешто мало попушта. Али са спуштањем ноћи, настају нове невоље. Ројеви неких ситних једва видљивих комараца налећу на нас, те су нам и лице и руке покривени црвеним пегама, као да болујемо од богиња.

Једнога дана јуна месеца стиже наређење да се упуте војници за пријем стоке. Бивак је наједном оживео. Стигли су већ и аутомобили, којима се превлачи храна. Командири издвајају возаре који затежу дебео конопац — „пољску коњушницу“, где ће привезати коње.

Рано изјутра кретосмо. Дођосмо у близину Солуна на једно огромно поље које се црнело од множине коња, као на неком предратном вашару. Дочекали нас Французи. По неким списковима пронађоше наш пук, где је забележено бројно стање стоке за сваки штаб, за сваку батерију. Коњи су већ били издвојени, а сада су их само одбројавали, војници одмах одвезивали и изводили на пут. Све по кратком поступку.

— Треба ли шта да потпишемо? — питамо Француза.

— Ништа, ваша држава потписала је „бланко“ унапред.

На друму се отегла дугачка колона.

Кренули смо одмах у бивак. Војници већ појахали голе коње. Вели ми Лука:

— Пази, ала се ућустечили, као да је сваки од њих Наполеон!

— Вала, господине поручниче, не жалим да тимарим, само да не идем пешке — каже један возар.

Војници из околних логора истрчавају на пут да виде. И они се радују. Сви су као препорођени.

У биваку прилазе послужиоци и тапшу коње. Не осећају се више потиштени, јер увиђају да ми сада постајемо организовани, и да има неког ко се стара и о нама.

— Ех, да хоће још само овако да „ни презентирају земљу“ — каже један послужилац.

Зачу се опет онај стари узвик:

— Прими!... Код коња!

— Ама они само „вранцуски“ говоре! — додају послужιοци.

На другом крају њачу мазге брдског пука. Војници их са извесним неповерењем гледају, јер сада први пут управљају њима. Све им се чини да су унижени, јер оне много подсећају на магарце. И зато брђани љубоморно погледају на пољски дивизион, где ржу коњи. Загледају мазге и разговарају:

— Пази, славу јој њену, прави „кинез“.

— Али откуда им ’волики магарци!

— А кажу носи ка мечка.

— Види молим те, одостраг као коњ, а однапред као магарац!...

Мазговоци никако да се помире са својом новом улогом. Погледају мрко мазге, а ако нека дигне главу и почне да њаче, мазговодац је лупи песницом по њушци, и псовка му из срца излети.

Аутомобилом су довели јахаћи и запрежни прибор. После неколико дана наређено је да се упуте

запреге за пријем топова.

И затакараше наново топови и каре. Послужиоци су разгледали механизам топова и нишанских справа, зналачки и стручно.

— Сад смо опет војска! — говорио је поносно један послужилац.

Поље је оживело од рада. На једној страни се изводила обука јахања, на другој мазговоци брдског пука маневровали, послуга радила на топовима... Кола одлазила и враћала се натоварена храном.

Сва она расплинута осећања, која су досад људе чинила равнодушним као да су каналисана овим оштрим командама. Војници су постали окретнији, хитрији.

Говори се већ и о фронту. Нагађа се дан поласка. Али нико нема јасну представу о будућим положајима, нити има какву идеју о предстојећим догађајима. Жеља за кућом је снажна. Али сваки радије замишља миран повратак, те су зато људи радосни када се каже да ћемо ускоро кренути.

Из дана у дан осећамо како се ближи одсутан час.

— Ови се баш не шале! — шапну ми Војин, када смо ишли да посматрамо гађање једне рововске батерије.

Мали, неугледни, са кратком цеви, која се пуни с предње стране, ти су топови пре личили на некакве прангије. Неки су се официри почели шалити на њихов рачун.

Али кад су завукли чеп од бомбе у цев и топ потпалили, огромна бомба излете, изви се у висину и, њихајући се полете прво брзо па онда све спорије, док се не изокрену и вратоломном брзином крете наниже. Страховита експлозија се проломи. Црни облак дима покуља, клупчајући се, а потом се развуче у тамну, непрозирну црну масу, која обави цео један брег.

Посматрали смо занемели. У нашој свести појави се визија бојишта, мртвих, рањених. И једна мисао, која је дотле подсвесно тињала, под утицајем овога пуцња излете са наших усана као крик: зар опет!...

ПОКРЕТ

Б

ило је то јула месеца, хиљаду деветсто шеснаесте године, када је стигла

заповест за покрет. Наређено је да кренемо у четири часа после подне, да би се избегла велика топлота која је просто пржила.

Војници су већ дизали шаторе, сламу су палили. Ордонанси су јурили на све стране. Са лица уморних људи капао је зној. А на војницима пуна ратна спрема. Однекуд навалили и ројеви мува... Возари приводили запреге. Оседлани коњи чекали.

У суседном логору пешадијска труба засвира „збор“. Густе колоне пешака постројавају се. Негде њачу мазге и бруји жагор.

Команданти су појахали. Разлеже се команда „мирно“. Људи занемеше. Чуо се само топот коња. Командант се заустави према средини пука. Укочена бронзана лица људи су одударала према сивим топовима. Шлемови на главама светлуцали.

Командант рече:

— Војници!... Баш онда, када је непријатељ веровао да је уништена српска војска, рађа се нова, још снажнија и силнија армија... И нека кроз шуме и дубраве одјекне наш поклич, и нека задрхти царевина под нашим налетом... Војници!... Не заборавите да вас зову деца ваша, да вапију ваше жене и сестре, да вас преклињу за помоћ изнурени родитељи ваши... Ми крећемо на далеки пут за своју земљу. И нека то буде пут наше славе, који ће украсити историју славним делима вашим...

— Здесна у топовску колону.

И поче да се одмотава дугачка поворка...

По некој чудној случајности, кренули смо исто овако пре две године, јула месеца.

Гледајући маршевски поредак, чија ће слика сигурно остати незаборавна, пред нашим су се очима ређали догађаји из недавне прошлости. Опет је почињала стара историја са новим почетком. Дуги маршеви, спавање на коњу, у блату, на киши и снегу, често неспавање по неколико дана. Глад, жеђ, зима, опасности борбе,

грмљавина топова. Све се то већ једном збило у пуној страхоти, и оставило неизгладиву и тешку успомену.

На војницима се опажа уздржаност. Уместо да се радују што се приближују својој земљи, били су неми и хладни. Ратно искуство их је томе научило. Они су на себи осетили превртљивост ратне среће. Знају добро како у рату врло лако и брзо све пропада, чак и онда када се најбоље замислило, када се најбоље спремило. Зато се сада не чује ни песма, ни шала. Али на лицима њиховим не види се ни траг од каквог страха. Иду стегнута срца, прибрани.

Пред вече смо стигли у Солун. Била је недеља. Негде напред закрчен пут, те застадосмо на сред главне улице. Пословни свет је промицао и не гледајући нас. Беспосличари су зијали тупо у коње и топове. Млади парови су весело ћеретали. Сваки по свом послу. Ми у смрт, они на весеље.

Потпоручник Драгиша љути се на Грке, и вели:

— Ама бити Грк, то већ није нација, него уносна про-фесија.

Тешка прашина обавила земљу, као да смо у некој пушници. Од некоје стране допире мирис печених семенки. Пред Белом кулом свира музика и све живо испија пиво. Саобраћај закрчен и публика нас с негодовањем посматра што смо за пречили пут. Застадосмо опет, и сад баш пред главним хотелом. Сијалице су упаљене и наша тешка ратна спрема чини супротност према деколтованим хаљинама дама и оним утегнутим грчким официрима, који седе за столовима. Са стола се диже један енглески официр и принесе ми чашу пива.

— Camarade, pour bon voyage.

Захвалио сам се и срдечно се поздрависмо.

Пришли су још неки наши официри на коњима и звали момка да им принесе пиво. Овај мој Енглеz узе из момкових руку таблу са неколико пуних чаша, и поче служити све редом. То су урадили и француски официри, служећи пивом и војнике. Али негде напред одјекну тутањ топова. Наскоро смо кренули и ми, и замакли у неке мрачне улице, одакле изиђосмо на отворено поле.

Покрај пута назиремо шаторе и војнике. Али нису наши. Затим неке баракe, магацине, болнице... Из једног логора допиру звуци музике. Још једна светиљка украј пута и онда закорачисмо у пусто и мрачно поље. Прашина штима за очи и лице. Нова седла шкрипе под нама.

Јахало је нас неколико официра у групи. Ваљда што је ноћ па не видимо околину, а и што нам је време дуго, те се причају успомене из Солуна.

— Море да видите шта се мени десило! — причао је Коста „Турчин“. — Баш сад, у прошлу недељу, дођем ја у Солун. Пред Беас-кулом сретнем једног мог познаника, пешака, и питам га, има ли шта „онако“...

— Шта увијаш, „онако“, „овако“. Кажи: питао си за женске! — дира га Живадин.

— Немој да ме прекидаш. Ја причам верно како сам разговарао са човеком... Знаш, а он мени каже: „Ама баш и ја то тражим.“ Врло добро! И тако ти пођемо заједно.

Лутали смо дуго, док једва пронађосмо ту улицу, за коју су ми рекли да се у њој налази тај „пансион“. На самом почетку те улице испаде пред нас један Грк: „Монсије... боно... цисто!“ Аха... ту смо. На правом смо путу. Он напред, ми за њим. Беше то нека кућа на спрату, са навученим капцима, сва мрачна. Ни у ходнику чак не беше осветљена. Креснем електричну лампу и успесмо се горе.

Кроз затворена врата чујем неки жагор. Грк зазвони... Кад смо улазили угледах неке индивидуе. Онај ми пешак добаци: „Буди опрезан!“ Ја се насмејах. Ко нама шта може. Горих разбојника и апаша од нас нема. Могу само они нас да се плаше, а не ми њих.

Било је ту Француза, Енглеца, црнаца, па чак и један наш потпоручник пијан, а нека женска му седи на крилу.

Одмах нам приђоше две... „Капеле“... „Гробље!“

„Калисперос“ — рече једна.

„Типота“ — вели онај мој друг, пешак.

— Аврио! — добацих, не би ли им ставио до знања да иду.

Оне су разумеле. Погледаше нас само преко рамена и одоше. Баш добро, помислих.

Обазрео сам се да видим има ли још која слободна. Баш се тада појави иза провизорнога келнераја једна плавуша. По моме укусу. Насмејах се на њу, и креснух јој оком. Неко је позва, чини ми се, пре мене, она хтеде да ме мимоиђе, и у пролазу ме чупну за косу. Ја је дохватих за руку:

— Стани, женска, где си запела! — рекох јој.

Она хоп, седе ми на колено, и поче нешто да говори.

— На који бре језик говори? — питао сам онога пешака.

— Море, гледај си посла, води је у собу, па ћете се лако разумети.

Дао сам јој очима знак и дигосмо се одмах. Кад, она ме дохвати за руку и приведе каси. Сетих се тада како су ми причали за једнога старога поручника из коморе, да је од „теткице“ на каси тражио признаницу. Када су то причали смејао сам се. Али мало после сам увидео, да је то исто требало и ја да урадим.

Платио сам и пођосмо. Уведе ме у једну собу. Ја је одмах загрлих. Она откопча једно дугме на својој хаљини...

— Тај твој коњ, Драгиша, нешто много каска — додацује Лука.

— Узбуђује се, кад слуша овакве приче.

Коста настави:

— Смрче ми се пред очима. Дохватио сам је и спустио на кревет.

Али она се наједном трже, скочи и показа ми на чизме. Онда одречно махну руком, као да је хтела рећи, како са чизмама не могу на чист кревет. Јест, бато, али чизме треба скинути!... А ја посиљнога не могу да водим са собом. Их, сунце му, ко би још и на то мислио!

Сам да скинем не могу! Сео сам на кревет и опружио ногу, молећи је да ми помогне. Али она поче да говори нешто, што ја нисам разумео, али увиђам да се љути. Устао сам. У мени је нешто навирало... Она као да опази, јер познаје добро људе. Онда скочи хитро са кревета и дохвати хаљину. Ја за њом, али она истрча из собе.

Остао сам сâм, па ме, људи, спопаде неки бес. Сав сам цептао. Погледах на кревет, а тада ми паде на памет, да покушам некако сам да скинем чизме. Брзо легем, пребацим једну ногу преко доњег креветског крила, где одупрем мамузом, а другом ногом притиснем о врхове. Руком обухватим испод колена и запнем... Кревет поче да крцка. Нога се извуче из стопала чизме, још само да је извучем из саре. Запнем што Могу јаче и тада... Ах, богаму, то нећу заборавити. Нешто пуче пода мном. Доње крило кревета се преклопи и цео кревет се са треском сручи на гомилу.

А-ух!... Шта ћу сад?... Неко отвори врата и одмах их затвори. А моја се нога заглавила у сари чизме, па ме ухвати грч, и ја, седећи на рушевинама кревета покушавам да навучем чизму.

Уто улете „теткица“ и поче нешто да виче. За њом уђоше још два Грка, апаша, стисла уста и наострешили се. Али, и мени је већ било дошло до гуше. Ставио сам брзо руку у џеп од блузе, где напилах револвер. Е, сад ми је лако.

Један од оне двојице као да опази моју намеру, и стиснутих песница као за бокс, полете на мене. Нећеш, синко мајчин! Дочекао сам га приправан и слободном руком ударих га по лицу. Онај други шчепа ме за гушу. Тада ја извадих револвер и опалих у таваницу.

Јаој, мајко, кад пуче!... Кад оне женске заврискаше кад заглавише врата... А она двојица одскочише у страну и као по команди дигоше руке увис, И један, и други имали су поглед пуњене птице.

— Напред! — викнем ја и покажем им руком на врата. Они узмичу све натрашке и тако их натерам у онај бифе, где угледах свога друга пешака.

Французи завикаше: „Браво, Сербо, браво!“ — и тапшу рукама.

Она два апаша изгубише се иза келнераја...

— И ништа? — пита Лука.

— Изишао сам чист као „Генофефа“... Ни куснуо, ни лизнуо...

На једноме застанку, када се мало слеже прашина, налетели су на нас читави ројеви комараца. Неко рече да се налазимо у близини делте Вардара, где има много баруштина. Поведо се реч о маларији, и тада дознамо да је око девет стотина војника из једног пешачког пука оболело од ове болести. Свему томе ипак нисмо придавали велику важност, јер смо веровали да се маларија лако и брзо преболи.

Целе те ноћи маршовали смо, и тек сутрадан, око седам часова, застали смо на једној пољани.

Мислили смо да ћемо следеће ноћи кренути даље, те смо цео тај дан преспавали. Али идуће ноћи остали смо на истом месту. Комарци нам нису дали ока склопити. Читаво тело је било у пликовима.

У неко доба ноћи Лука се диже, обуче се, и главу уви марамом. Тек је тада заспао. Обукао сам се и ја али нисам могао издржати са увијеном главом од врућине. Лице и коса били су влажни од зноја као да сам главу завукао у воду. Тек пред зору смирио сам се. Али мало сам спавао. Морали смо устати, јер је био наређен покрет.

Пред подне стигли смо у Топчин, у једно мало македонско село, које као да је буктало од трептаве јаре.

МОГЛЕНСКЕ ПЛАНИНЕ

Челе ноћи ишли смо по прашљивој равници и тек пред зору зауставили су нас у неким дудињацима. Говорило се да се налазимо у близини непријатеља.

Да ли од замора или мучног ишчекивања онога што сада треба да настане, људи су били ћутљиви и замишљени. Изгледало је као да у свима нама тиња једна иста мисао: остало нас је мало. Да ли ћемо и ми изнети читаве главе? Са противником се познајемо. Тешко ће бити... Онако неинтелигентан и жилав, надахнут јарошћу примитиваца, пре ће лудо погинути но што ће узмакнути. А и наши ће изгинути. И то на прагу своје куће.

— Ах, на страну уверења да ће на крају свеопшти мир победити — размишља потпоручник Љубиша — тешко је ипак при помисли, да нас више неће бити...

Мрачно звездано небо ћути. Страховита тишина лебди над земљом. Све нам се чини да и природа узмиче пред страшним призором, који ће настати са освитком дана.

Када смо се ујутро пробудили, пред нашим очима издизале су се огромне планине, као неки бедеми. Узели смо карту и осматрали.

Пред нама је Суботско поље. У почетном делу широко, а потом се све више сужава и као језик увлачи у Могленске планине. Засађено је дудињацима, изобразано и разривено врлетним потоцима, који хучно јуре са оних планина, ваљајући у долину стење и камење. А засеоци местимично, овде, онде, и нахерене куће виरे тужно из оних дудињака, као красте на болесној кожи. Понегде украј пута издиже се високо дрво са гранама засутим прашином, а лишће се тремо опустило. У даљини негде видимо како се бели кречна земља и блешти на врелом сунцу. Све те трошне куће и тужни, спарушени дудињаци, и цела ова разривена долина, све скупа, подсећа на дно неке разлупане шерпење.

А трептава јара подрхтава са земље...

Онда се нагло дижу планине и висином својом заклањају небо. Преплићу се, укрштају, надвишавају, као изгужвана гомила, испресецају поворима и амбисима.

Могленске планине.

Десно се извија купасти Кожух, обрастао ситним шибљем и ретком шумом, разривен јаругама и попречним увалама. Лево од њега опружио се дугачки, питоми Преслап, што степеничasto нараста, а према хоризонту је раван као греда. По нему се зелене пуне ливаде као оазе, и овде, онде, издиже се по неко китњасто дрво. Напред се испречио Кукуруз, грбав и чворноват, обрастао трњем и вињагом, а над њим се натквесило Голо Било, суво, мршаво, пуно трошног стења, што одилази у дубодолину као каква река... Онде Ветреник. Искосио се, и својим стеновитим боковима одупро у околне планине. А при врху је испресецао као тестера, или се на његовој грбини оклембесиле стене, као слонове уши. Леви крај Преслапа губи се у врлетима и кршевима. На једноме месту ближе предњем крају, искочила гола стена, испуцала по површини као храстова кора, а на врху је шиљата као зуб раздирач у тигра, и небо пара. По боковима Ветреника између шуме од кестена нагучило се стење, чворновато као стиснута песница, и као да некоме прети... Ко ме?... Сигурно људима, који су дошли да поремете исконску тишину.

Још више лево је кочоперни Катунац, који се из равнице нагло извија и подсећа на неки огроман пласт сена. Негде је позади Гривица... Само једна дубока јаруга, па се напоредо пење Пожарска Коса, крива као леђа у једногрбе камиле. У једноме куту ове косе, међу стенама и кршевима назире се село Горњи Пожар.

Цео овај масив укршта се, збија, увале пониру. Онда лево избија Котка. А над свима овим планинама, тамо у даљини, огроман планински масив Добро Поље, обавијен облацима, који се лагано дижу и спуштају.

Пред овим природним бедемом зауставила се српска војска. После две године рата, тешког прелаза преко Албаније и мора, огромних мука и патњи, стајали су војници као изгнаници пред вратима своје земље... Тамо иза оних планина налазило се њихово огњиште. Све оне мисли, које су услед тешких и дугих напора биле замрле, васкрсавале су постепено пред овим плавим небом које је лебдело над њиховом домовином.

Негде на обронцима ових планина налазила се граница отаџбине. Узалуд гледају војници. Жеља им је да је виде само. Јер оне врхове посматрају и наши, са оне стране, и људи упечатљиво гледају не би ли се некако преко оних врхова спојиле њихове мисли.

Извиђачи се враћају. Кажу да се Бугари налазе у подножју ових планина. Према њима су Французи. Али пушка се не чује. Као да су они међу собом успоставили прећутно примирје. Тако се месецима гледају. Бугари неће да злоупотребе неутралност грчке територије, док су Французи исувише слаби за напад. А мештани снабдевају намирницама и једне и друге, и моле бога да овакво стање што дуже потраје.

Преко дана остали смо скривени међу шумарцима. Сунце је сагоревало. Чежњиво смо посматрали хладовите падине планина, где су се сада Бугари одмарали. А они нису ни слутили шта их чека.

Осматрамо дурбинима... Ретко се ко видео. Уочисмо једну путањицу и, пратећи њено вијугање, угледасмо и једну групу војника. Силазили су лагано и безбрижно. Одоздо су ишли неки коњаници. Срели су се. Сви су застали... Онда опет пођоше, сваки на своју страну. Видимо опет другу групу, где промиче између дрвећа. Ту је и нека тамна пруга... сигурно је ров. Али у њему никога нема. Вероватно је нека прихватница. Близу подножја опажамо неко кретање. Иду сасвим комотно. Можда је негде ту, у близини њиховој, главни ров, али ми га не видимо због дрвећа. Бугарски војници поскидали блузе и кошуље им се беласају. Нешто мало више горе сакупило се доста њих и... као да секу дрво.

— Ах, да ми је да их пошкропим једним шрапнелом, кô мачке би се разбежали — вели поручник Протић не скидајући дурбин са очију.

— Море немој они нас да угледају одозго! — заврте главом капетан Веља.

ОСВЕТА

У

први сумрак почели су војници да се припремају. У ваздуху се осећао

шум покрета од хиљаде људи, разне стоке, од кретања топова и кола. Пешачки пукови у колони по четири промицали су. Војници су ћутали, пуне фишеклије клопарале. На извесном одстојању за њима кренуле су брдске батерије и изгубиле се у ноћи. Последње су пошле пољске батерије.

Ишло се лагано и обазриво. Онда се застало. Стајали смо доста дуго. Када смо кренули, прошли смо кроз неки заселак. Видимо неке кошаре, трошне куће, али нигде живог створа. Чак ни пас да лане.

Према звезданом небу назиремо контуре високих планина и по свежем даху осећамо њихову близину. А негде при врху светлуца ватра, час слабије, па јаче.

Из наше позадине чујемо гласове: „Чувај... држи десно“, те се склонисмо мало покрај пута. Поред нас је пројахао један виши командант са својим штабом.

Опет смо застали. Војници поседали поред пута. Неко припали цигарету, те привикаше на њега да угаси. Тако је наређено. Људи су доста заморени, а и спрема им је прилично тешка. Чак и мазге се притајиле и опустиле вратове. Чује се само, некипут, како ланац поводника зазвечи.

— Боже, ако зањачу... одаће нас као оне гуске на Капитолу! — каже потпуковник Петар.

Највише брига су нам задавале те мазге. Циљ је овог ноћног кретања да се што више приближимо Бугарима, нечујно, тихо. Мазговцима је било речено да су приправни, и чим мазга зине, да је тога часа шчепају за њушку.

У даљини крекећу жабе. Са стране у трави зричак зриче. А ноћ топла и пуна звезда. Изгледа нам да код нас звезде не светле овако јасно. Или се то нама само чини, што је ноћ без искре светлости на земљи. Не видимо више ни оне ватре на планини. Сигурно Бугари спавају... А шта ли ће сутра бити?... Не сутра. Поноћ је прошла... Где ли је пешадија? Њима је тешко, много тешко, јер они данас својим грудима треба да пронађу непријатеља. А биће много мртвих! Многи од њихгледају ово звездано небо и мисле како сада те исте звезде посматрају и њихове породице. Неки од њих и не слуте

да ће сутра у ово доба лежати под земљом. Причају да су многи уочи борбе предвидели своју смрт. Па су ипак јуришали...

Батерије се већ разилазе на разне стране, да би још у току ноћи поселе положаје. Ми се заустависмо на једној њиви, испред неке живе оgrade, и војници одмах почеше да копају заклон. Радили су ћутећи.

Тек што се није појавио дан. Преморени већ, дремали смо наслоњени на избачену земљу. Заносио нас је њен свежи мирис. Неко кресну жижицу. Командант је гледао у часовник. Чуо сам кад рече: „Два и по... још пола часа.“ Подигао сам се, али ми глава клону на груди. Онда запалих цигарету. Понудио сам и Луки.

Он узео цигарету, принесе је устима, затим је одмаче, погледа мрзовољно и врати ми је...

— Извини, молим те. Пушио сам целе претпрошле ноћи, јуче цео дан, па ову целу ноћ. Сад осећам како ми мускули дрхте и повраћа ми се.

Телефонисте су везивале жице и неко од њих упорно је понављао: „Ало... ало... ало! Чујеш ли ме?... Ало, па што се не одазиваш?“

Ноћ је бледела. Звезде ишчезавају губећи се у далеком тамном своду. На истоку, изнад врхова планинских, појави се беличаста трака. Црне и непомичне планине посташе плавичасте, као да су копреном обавијене.

Светлило поче нагло да осваја. Наместо многобројних трептавих звезда као да се расу плава небесна пучина. На истоку изби пурпурни ореол. По луговима се разлеже цвркул птица, а кроз ваздух се шири дах зреле траве. По врховима планинским појавише се наједном ружичасти сунчеви зраци, а из дубоких понора и јаруга избише млазеви магле.

Пуче негде пушка...

— На живот и на здравље! — рече Лука.

Сви смо се подигли и гледали у правцу одакле допире пуцањ. Нигде се није видео човек... Опет два пуцња један за другим.

— Извиднице — рече неко.

Дрхтава језа прожима луде. Настаде мучна тишина. Командант спусти дурбин низ врат, подбочио се рукама, обухватио зубима доњу усну и напрегнуто ишчекује. Чује се глас:

— Ало, шеста?... Је л' ме добро чујеш? Па немô, бре, да дремаш!... Ето, командујемо...

Командант погледа строго телефонисту:

— Доста са тим разговорима!

Као да одјекну негде плотун, а одмах затим неколико убрзаних, појединачних пуцњева.

Командант позва преко телефона командире. Скренуо им је пажњу да осматрају десно од високих јабланова, одакле допиру пуцњи.

— Чим шта приметите, отворите одмах ватру!

Дурбинима претресамо шуму. Као да је пуста. А међутим, пушке наново запрашташе. На врху Ветреника, иза једне стене, појавише се неколицина и застадоше. Као да се Бугари чуде откуда овај прасак у долини када су они већ толико времена били мирни и спокојни.

— Сигурно су осматрачи артиљеријски — рече командант. — Запамтите правац.

Прасак топа одјекну... други, трећи, четврти... Сви смо у напону ишчекивања и осматрамо.

— Ено! — викну Лука.

При самом подножју угледасмо беличасте димове, према тамнозеленој позадини. А нешто мало изнад тих облачића од димова, осмотрисмо непријатељске ровове, као неку жућкасту пругу.

— Јави командиру да је подбацио! — наређује командант.

Пуцњи пушака су све чешћи... Тамо сигурно гину.

Отпоче дејство и једна батерија десно од нас. А и у даљини, негде лево, чује се топовска паљба. Батерије су гађале плотунима. У висини над нама лепршале су птице. Из оних села у подножју планине видимо мештане како беже... Одјекнуше два пушчана плотуна један за другим, а потом, наједном, осу се брза пушчана паљба, без предаха. Ваздух се усталаса.

Над нашим главама нешто заошину и тресну позади нас. Ми увукосмо главе у рамена. Сунце као да потамне. Наши се нерви растржу између осматрања и ишчекивања непријатељских граната. Одвикли смо се већ. Чује се... Људи узимају лагано дах, дисање нам застаде, граната звизну изнад наших глава и ми одахнусмо. Постали смо унезверени. У равници нигде заклона, а онај нас гледа у теме. Са висине као да се сручи олујина, али сада је гађао негде лево. Сигурно траже батерију. Нама је лакше. А напред митраљез као да пара, и чује се крклање пушака. Изнад непријатељских ровова дигла се прашина од праска пушака, те се цела линија јасно оцртавала. Наши су већ подишли.

Командант пешадијског пука тражи да артиљерија отвори бржу ватру. Телефони се повезали и чује се страховита ларма.

— Ало шеста, шеста... Господине капетане, митраљез нас туче... Прва брдска повећај за двадесет пет!... Ало, ало!... По три разорном гранатом... Друга пољска, поправник... Господине капетане, зрна падају у батерију... Подбацило, повећај месни угао!... Ало, ало, ало!... Жица са осматрачницом прекинута... Лево, пет хиљадитих... По три, коси!... Рањен водник!... Разорном гранатом!...

Борба се развија и њена жестина се повећава, из часа у час, јер су људи пришли на домет. И онда што брже, што жешће. А и непријатељска артиљерија засипа другу пољску, да се она готово и не види од дима и прашине. И лево, и десно од нас, почиње да ври. Ама на један мах, чим смо се угледали.

Под врелим зрацима сунца, у устрепталој јари, водила се страшна моглеска битка. Шуме су гореле, ливаде пламсале упаљене од разорних зрна и облаци дима ковитлали су над зажареним разбојиштем. Кроз дим и ватру јуришали су батаљони, пукови, освајајући стопу по стопу земље, натопљене људском крвљу. Као да је дошао смак света. А планине високе, избраздане јаругама. Огромно стење као да је из земље израсло. А у међупросторима густа шума. Требало је освајати сваки камен, свако дрво...

И последње резерве уведене су у борбу. Непријатељу даноноћно пристижу нова појачања. Борба је све мучнија и упорнија. Са оне стране фронта разнела се поражавајућа вест, српска армија васкрсла. Са северног фронта пристижу немачки пукови... Али тамо, иза оних врхова је наша земља, насилно отета. Наша... Људе је обузео фанатичан занос да се дочепају оних врхова, одакле се виде плава брда њихове домовине. Са том жељом гинули су. Стотинама, свакога дана.

Са гребена планинских куљали су Бугари као бујица. Наше чете и батаљоне пребацивали су с једнога краја на други, да би се зауставила њихова навала. Батерије су дељене и дејствовале по водовима. Пристизали су журно француски и енглески тешки топови. Планине су трештале од експлозија, јуришних усклика и јаука рањеника.

Ишли смо узбрдо лагано, а сигурно.

Али освануо је четврти август.

Тога дана застао нам је дах у грудима од ужасне стрепње. Изгледало је да је и нама дошао суђени час. Бугари су се решили да нас сатерају у Солунски залив.

Дан је био ведар, сунчан. Од стране Катунца и Пожарске Косе допирала је убрзана пушчана и митраљеска паљба. Преко телефона јављали су да Бугари врше јуриш са огромним снагама... Командант пешачког пука са Пожарске Косе тражио је у помоћ хитно једну брдску батерију.

— Одакле да ти дам, кад су ми све батерије уведене у борбу? — говорио је потпуковник Петар.

Али са оне стране жице није упућивана ни молба, ни заповест, већ вапај.

— Ситуација је очајна. Бугари су узели прву линију ровова. Браним се на последњој. Ако и овде попустим, До Солуна се нећемо зауставити.

— Упутићу ти одмах један вод. — Онда се окрете Луки: — Издај телефонско наређење да се крајњи вод са левога крила стави на расположење команданту пука на Пожарској Коси. Али да иде најхитније.

Командант је зубима гризао бркове. Његове густе, црне обрве биле су састављене. Гледао је замишљено преда се. На Катунцу и Пожарској Коси крклао је.

— Саопштио сам — извештава Лука.

— Чији је то вод?

— Потпоручника Војина...

— Ух, богаму! — учини потпуковник Петар. — Он се једва опоравио од рана... Око још није залечио. — Хтеде још нешто рећи, али позвахе га на телефон.

Враћајући се викну:

— Нека се хитно доведу коњи. — Он нам приђе. — Морамо сви тамо. Ситуација је тешка.

Јахали смо журно. Уз пут сретосмо колону рањеника на мазгама и колима. Село ТурманМахала као да је спржено. Прљава деца и убрађене буле провирују кроз решетке на прозорима. Неки мештани беже, склањајући се с пута. Одатле смо сишли у исушено корито неке реке, где су нам се коњи сваки час саплитали. Пуцње пушака чујемо све јасније. Изборане планинске падине указују нам се све изразитије у својој дивљини, као да су шугаве. У једном дудињаку склонила се мунициона колона. Сви су ужурбани. Мазговоци долазе са празним сандуцима и враћају се натоварени журно.

Иза једне шумице гађала је нека пољска батерија. На уском путу сударисмо се готово са њеним предњацима, који су јурили за попуну муниције.

Сустигосмо и један батаљон пешадије, који је такође пошао у помоћ загроженом положају. Војници су у шлемовима, на леђима носе ранчеве, а на ногама жуте ципеле. Са њихових лица капљу грашке зноја. Њихов је поглед замишљен, а лице укочено. Ишли су журно. На челу батаљона јахао је командант.

— Здраво друже! — обрати му се потпуковник Петар. — Зар и ти?

— Шта ћеш!... Немамо среће да се видимо на слави, или некој свадби, већ овако...

— Како ти изгледа?

— Гадна ствар... Ено је линија рова! — он показа руком у једном правцу. — Видиш ли оно усамљено дрво... Е, испред њега.

— Јест...

— Ако ли нас отерају и одатле, онда... — он махну главом, као да је хтео рећи: биће зло. Затим настави забринуто: — Све што смо заузели до сад на осталим деловима ових планина, морали бисмо да напустимо.

— Заиста, не би било добро! — климао је главом наш командант. — Ја морам да пожурим. Хајд' здраво! — потпуковник Петар рукова се са командантом батаљона и потера касом.

Прилазили смо положају Пожарске Косе, где се налазило село Доњи Пожар. Село пусто. Неке су куће порушене од артиљеријских зрна. У једном дворишту испред разгранатог ораха било је превијалиште, где су лежали рањени војници са крвавим и отвореним ранама. Лица су била потамнела од преживљених мука. Изнад завојашта сретосмо војнике, који су носили мртво тело једног официра. По еполетама видимо да је капетан. На његове груди ставили су пробушени шлем. Глава у леша била је крвава. Принесемо руку шлему у знак поздрава и потерасмо коње даље.

Коњи су грцали од умора и са њихових вратова капао је зној. Топлота је била несносна. Откопчали смо јаке блуза. Али око груди спутани смо каишевима торбе за секције и дурбина, те изгледа као да нам груди сагоревају. Луки пробио зној кроз дебелу блузу на местима где налажу каишеви, и на његовим леђима оцртавају се две тамне, укрштене бразде.

Иза једнога заклона од камења угледасмо војнике, артиљерце, који су држали нечије оседлане коње.

— Која је то команда? — запита потпуковник Петар.

— Штаб дивизиона, господине потпуковниче.

— Води ме тамо! — обрати се једноме војнику.

Овај предаде своје другу коње које је држао, и пође журно испред нас. Недалеко војник застаде.

— Морате сјახати. Нема пута, а и види се одозго.

Наши ордонанси прихватише коње. Пођосмо пешице преко заобљених стена, са којих је сукљала топлиота као из загрејане пећи.

— А, да ли ћемо се дочепати оних наших шума — јадикuje поднаредник Груја.

Над нашим главама звизне понеки залутали куршум. А тек како мора бити очајно тешко онима у рову, где паљба не престаје. Наиђосмо на један поточић, поред којег је седео рањеник и прао већ усирену крв са ране.

Он нас и не погледа. Ваљда му је доста и његових мука. Лука при прелазу потока скиде шлем са главе и замочи га у воду, па га онако мокрог стави на главу. Са стране нешто шушну, и преплашена змија замаче међу камење.

Наш вођа застаде.

— Ево, овде су.

Међу стењем, а заклоњени сасеченим грањем од погледа непријатељског, налазили су се један виши артиљеријски официр и два подофицира. Официр је сигурно командант дивизиона. Он је дурбином осматрао положаје. Када нас угледа, чисто се обрадова.

— Но, хвала богу! — рече када угледа потпуковника Петра. — Водите ли батерију?

— Наређено ми је да се јавим команданту пешачкога пука. Мој један вод отишао је горе и ваљда је стигао. Дајте ми везу са командантом пука, да се упознам са ситуацијом.

Нека бугарска батерија поче баш тада да гађа село Доњи Пожар. Гранате су са цијуком заошијавале и праскале међу камењем позади нас.

— Аух — учини неко.

— Одакле гађа? — запита Лука.

— Просто не знам. Досад није гађала — одговара брижно командант дивизиона. — Њихове батерије тешко је уопште пронаћи, јер су повучене позади планине, док они нас гледају одозго као на длану.

— За нама иде батаљон пешадије. Сигурно су их опазили и сада њих гађају — објашњава Лука.

Пуцњи топова разлегали су се целом дужином фронта...

— Рећи ћу му — чуо се глас потпуковника Петра. — Ра-зумем... разумем... Ево, сад одмах! — он се обрати команданту дивизиона: — Зове вас командант пешачкога пука.

Потпуковник Петар приђе нам:

— Не ваља. Непријатељска пешадија пришла до жица. Војин почео да дејствује, али је заћутао. Или је запао у пешадијску ватру, па су изгинули, или га је нашла

непријатељска артиљерија. Командант хитно тражи помоћ артиљерије. Не знам сад... Ако не буде могао да да коју батерију, мораћемо да извучемо нашу четврту. Али шта ће онда остати тамо! — потпуковник Петар се подбочио и замишљено климну главом.

Преко камењара чуо се ужурбани бат поткованих цокула. Пешаци су грабили узбрдо. Непријатељска батерија пратила их је у стопу. Изнад наших глава треснуше шрапнели и ми се несвесно повисмо и полетесмо у заклон.

— Склоните се, господине потпуковниче! — скретали смо пажњу потпуковнику Петру.

Он сиђе у заклон, али изгледа више због нас, но себе ради.

—... Разумем. Ево сад одмах! — командант дивизиона приђе журно. — Молим вас, дајте ми једног од ових ваших младића — он показа на Луку и мене — да оде журно до моје пете батерије и доведе је најхитније овамо.

Потпуковник Петар погледа брижно једног, па другог, и његов поглед се заустави на мени. Знао сам да му је Лука потребнији, и заузех приправан став.

— Молим вас — обрати ми се командант дивизиона — пожурите што можете брже. Батерија се налази... Ето га Катунца. Е, са оне стране Катунца је село Струпино, па источно од њега. За то време ја ћу извести командира телефоном.

— Има ли пута тамо?

— Не знам... нађите. Батерију доведите испод села Доњег Пожара. Ту ћу да сачекам, са помоћником команданта пешачког пука, који ће сад стићи

— Разумем! — поздравио сам и појахао коња.

— Најхитније! — довикнуше за мном.

Нити сам знао где је батерија, нити сам познавао пут до ње. Када бих имао да јој предам неко саопштење јурио бих право у том правцу, преко ограда од камења, макар ишао и пешке. Али пошто ми је издато наређење да батерију доведем, то сам морао отворати добро очи, да ли је тај пут проходан и за топове.

Јурио сам галопом. Пут ме је водио све даље уназад. Мајко моја!... Они ће горе изгинути док ја пронађем ту батерију. Од овог мог лутања зависи можда опстанак пешадије, фронт и, на крају, могу још да будем крив за неуспех. Молио сам Бога да ми створи макар неку путању с леве стране, куда бих се упутио ка оној батерији. Пут скрете мало налево, али као за пакост, преда мном се указа нека ограда од наслаганог камења, и због тога пут је готово под правим углом био савијен надесно. Зауставих коња. Са висине видим свуда унаоколо само кратке њиве оивичене високом каменом оградом, понеко кржљаво дрво и шипражје. Назад ипак не могу. Онда напред! Ускоро сам наишао на једну раскрсницу. Скretoх левим путем, који је, на радост моју, био управљен у правцу Катунца.

Коњ је бректао. Под другим приликама зажалио бих, али сад му још јаче зарих мамузе. Његов врат се белео од пене. Чуло се уједначено ударање копита о тврду земљу. Топал ваздух ме је заплускивао по лицу. На видику се указаше неке куће. Добро је. То је село Струпино. Потерао сам коња још брже. Куће су кривињаре, облепљене блатом. Украј зидова белели се шатори неке позадинске команде. Разапели су их иза кућа, да би се заклонили од оних са положаја.

Код првих кућа зауставих коња. Он издужи врат, да бих му опустио дизгине. Иза зида једне куће угледах једнога коморцију који је о дрво обесио заклано јагње и дере га.

— Је ли ово село Струпино?

— Не. Ово је Бица-Махала.

— А село Струпино?

Он равнодушно слеже раменима, стави нож у уста, па поче да вуче затегнуту јагњећу кожу.

Опсовао сам га, гадно, као да ми је он нешто крив и потерао даље. Подилазим под Катунца. Случајно подигох главу, па ми се учини да његовој висини нема краја. Коњ је заморен па као да галопира једном ногом. И сам се напрежем, хтео бих да му унеколико олакшам терет, што ме још више замара. Шлем се на мојој глави готово усијао.

Испред себе чујем где грувају нечији топови. Тамо је сигурно та батерија. Преда мном се неочекивано указаше низови јабланова, између којих су провиривале неке куће. Село је прилепљено уз подножје Катунца као гнездо... Али то што чујем као да није пуцањ топа, већ су то експлозије разорних зрна. Како ћу сад тамо с коњем. Просто човек да позавиди овим коморцијама. Налетео сам на прве куће.

— Како се зове ово село? — запитах једнога војника.

— Струпино.

— Има ли где у близини која батерија?

Ево је испред села.

Ободох коња. Он махну неколико пута главом и једва крете. Сретох кола са избеглицама. Пред једном кућом на шареници лежао је мештанин бледа лица. Можда болује од маларије, те му и није стало до живота.

Неко митраљеско одељење одмарало се испод једног дрвета. При крају села, у последњим двориштима кућа, угледах склоњене предњаке батерије. Војници су запрезали коње.

— Која је то батерија?

— Пета тимочка.

— Пета! — разрогачих очи. Моја бивша батерија. Али војници ми непознати. Нисам имао времена за разговор, већ запитах: — Где је батерија?

Преда ме истрча један војник у шлему, препланула лица, који ме ослови с детињском радошћу:

— Добар дан, господине потпоручниче. Ја сам Милојко.

— Здраво, Милојко? Где је батерија?

— Овим путем право, па на десној страни. Идемо и ми.

Ови се спремају. Батерија је, дакле, примила наређење преко телефона. Стигао сам на време. Али испред мене грмеле су експлозије разорних зрна. Вероватно туку батерију. Како ли ће се извући!... А још кад наиђу предњаци... Успорио сам коњу брзину, гледајући унезверено у правцу одакле су допирале експлозије. Зауставио сам нагло коња.

Низ једну пољану са благим нагибом војници су гурали топове и каре рукама, растурени на све стране. Око њих су падала разорна зрна. Оруђа су личила на корњаче, које су се размилеле без реда. Два војника вуку рањеног, или мртвог друга. Командир, капетан Лазар, трчао је по пољани и издавао наређења. Било је немогућно прићи на коњу. Сјахао сам, завео коња украј пута и потрчао у правцу батерије. При свакој експлозији трзао сам се. Али ноге су одмицале напред, без моје воље, гоњене неким подсвесним осећањем дужности. Изгледа ми да је тога момента у мени замрло све вољно и свесно, и ја сам извршавао туђе наредбе по цени живота, као аутомат. Дисао сам брзо. Командир ме угледа и потрча мени у сусрет, мислећи да носим неку заповест.

Рекао сам задихано да сам упућен као вођа.

— Где тебе нађоше из друге дивизије? — његов поглед био је оштар, а лице устрептало, као у човека коме свакога часа лебди смрт над главом.

— Ето... тако — изговорио сам речи грцајући.

— Грррр-у!... Грррр-у!

— Бежи одавде и чекај доле на путу. Ето, иду и предњаци. Ти јаши на челу... Не чекај мене! — говорио је брзо и окрете се војницима.

Потрчао сам низ падину. А путем, као да је витлао оркан, јуриле су шесторне запреге највећим трком. Тутањ се разлегао, предњаци топова и кара су одскакали, возари су махали бичевима, а около је ковитлао облак прашине. Налетеше поред

мене. Коса ми се диже. Били су у страховитом напону, и онако захуктали, замагљени, изгледали су као нека побеснела гомила.

На улазу у пољану запреге се распршташе, јурећи својим топовима и карама.

Грррр-у!

— Стој! — викнух једноме војнику, који је јахао и водио још једног оседланог коња.

Он се тренутно збуни и успори. Дохватио сам слободног коња за узду.

То је водников коњ!

Ја завукох ногу у узенгију.

Покушао је да поведе коња, али ја сам већ био у седлу, и једва истргох дизгине из руку војника. Коњи се беху узнемирили и готово да згазе један другог.

Твог коња подај воднику, а ти после јаши мога! — и показах му руком.

Војник одјури... Отуда је у најжешћем трку јурила једна запрега. За њом одмах друга. Прикупио сам дизгине. Имао сам утисак као да ће налетети на мене и сав се најезих. Окренуо сам коња и, полуокренут на седлу, довикнуо возару:

— За мном!

Потерао сам трком. Иза мене ваљали су се вратоломном брзином топови и каре. Кроз село смо пролетели. Чуо сам како се разлеже топот коњских копита и тресак топова. Прва запрега као да ми је најахала за врат па ме не пушта ни стопу даље. Мој се коњ саплете. Једва га уздржах. Хладан зној ме проби. Ниједна кост ми не би остала читава. Услед задржавања коња, прва запрега приближи ми се. Ободох коња мамузама држећи сад чврсто дизгине. Окренуо сам се мало, и угледах командира на његовом високом алату.

Извукосмо се — добаци ми.

Он се готово изравна са мном. Видим пенушава уста његовога коња, закрвављене очи, уши забачене уназад, и разбарушену гриву. Командир је лежао, а руке прислонио на врат коњу.

— Где ме водиш?

— Доњи Пожар.

Пред нама се указа село Биџа-Махала.

— Туку ли овај простор?

— Не знам... можда.

— Зауставићемо се иза села рече ми.

Неки коњовоци склањали су се журно крај пута, гледајући нас запрепашћено. Налетесмо на раскрсницу два пута. Неко остављено псето затрча се на мога коња, скочи и дохвати ме зубима за блузу. Збуњен овим неочекиваним нападом, а и да бих га се отресао, готово несвесно кренух десним путем и тада, пред изненадним призором, пустих дизгине и ухватих се за главу.

Шта је ово? — викну командир.

Пут се слепо завршавао. Пред нама је била камена ограда.

Батерија сто-ој! Батерија сто-ој! — командовао је капетан Лазар.

Возари нас сатераше уза сам зид. Отуда су налетали нови возови, не видећи препреку, и направи се незамислива гужва.

Господа му милог! — удари се командир по челу, да му се шлем обеси о врат. — Видиш ли шта си урадио.

Очајан и збуњен сјахао сам и стајао погнуте главе. Толики мој труд и напор и напослетку да се све тако жалосно заврши. Проклето псето! Обузет срамом и очајањем у немоћном бесу, лупио сам песницама што могу јаче о камени зид.

Боље би било да си то главом учинио! — добаци ми полако капетан Лазар. Онда изда наређење да послужиоци на рукама окрену возове уназад, све је било готово за неколико минута.

За све то време стајао сам ослоњен о зид, оборене главе.

Командир ми пребаци руку преко рамена и благо ме ослови:

Хајде!... Све је готово и немој да се секираш.

Нисам смео у очи да га погледам. Појахали смо наново, и дођосмо на зачеле батерије. Ја потерах коња.

Чекај!... Где си запео?

Погледао сам га зачуђено.

Још два минута да се коњи издувају. Јурили смо читава три километра. — Капетан Лазар гледао ме је значајно и смешио се. — А ти тако... у ћорсокак?... Свеца ли ти детињег. Замисли да смо били под артиљеријском ватром?

Охрабрен његовим тоном, а и сазнањем да би командир зауставио батерију да се коњи издувају, и ван овог непријатног догађаја, почео сам да се правдам.

А-ха! Хоће то, хоће. Сва је срећа што је између возова било велико одстојање, те су возари могли благовремено да се зауставе. Иначе би у историју ушло како је битка изгубљена због једног кучета. — Он погледа у часовник. — Сад можемо.

Потерасмо касом. Уз пут сам објаснио капетању Лазару ситуацију онолико колико сам и ја то чуо од других.

Батерија је за собом остављала облак прашине. Бугари нас сигурно виде одозго, али смо несумњиво ван домета њихових топова. Али шта ће бити кад наиђемо на село Доњи Пожар, које је под артиљеријском ватром. Од треска топова не чују се пукњи пушака.

На једном савијутку командир се окрете да види иду ли сви возови. Задњаци су одскакали и главе војника су трескале. Возари се издизали са седла, као да су седели на опрузи. Негде на зачељу подигла се велика прашина. Сигурно је топ закачио за ограду од камења.

Сретосмо рањенике који замичу за ограду. Пред нама се указаше коњовоци.

С пута — викну командир.

Они оптрчаше око коња, приведоше их уз ограду и телима својим налегоше на њихове сапи, да их топови не закаче.

Још из даљине угледасмо како нам жури у сусрет неки официр. Познадох Луку. Командант дивизиона махао је руком и показивао на једну страну, куда треба да скрену топови. Била је ту нека њива. Командир утера коња и руком даде знак возарима. Возари су скретали нагло. На трећој кари угледах Танасија, који је седео на предњаку између два послужиоца. На леђима му телефон, а на груди пригрлио једно одрано јагње. Призор необичан и смешан.

Батерија је била постављена у борни положај за трен ока. Возари су се склонили.

Командиру приђе један пешадијски потпуковник. После поздрава и представљања, он рече:

— Господине капетане, да вас упознам са ситуацијом. Непријатељ надире великим снагама са Пожарске Косе. Пред нашим рововима и жицама налази се сада бугарски двадесет девети пук.

— Како, како — узвикну чисто пренеражен капетан Лазар.

— Да. Одбили смо два јуриша...

— Двадесет девети пук! — чудио се командир.

— Да. Двадесет девети. Чему се чудите?

— Како да се не чудимо, кад ми је двадесет девети пук код Лесковца заробио батерију и побио војнике.

— Ево вам сада прилике да се осветите, и у исто време прославите. Молим вас...

Где је линија рова, покажите ми? — питао је нестрпљиво капетан Лазар.

— Видите! — потпуковник стави једну руку на раме капетана Лазара, а другу опружи. — Видите ли ону црвену земљу... Испред ње је једно гумастро дрво...

— Видим...

— А испред тога дрвета мало напред ону жуту пругу.

— Добро.

— То су наши ровови...

— А они мало даље, паралелни са нашим, јесу бугарски — упаде командир.

Тако је. Сад знате. Изволте, молим вас.

Капетан Лазар принесе дурбин очима. Осматрао је кратко време, онда поздрави потпуковника.

Хвала лепо! — и одмах извади карту, на којој је једном сламком мерио одстојање.

За то време водници су контролисали постављене топове.

Командиру приђе Танасије носећи под мишком јагње.

— Господине капетане, хоћемо ли да поставимо телефон?

— Нећемо. Командоваћу из батерије — говорио је гледајући у карту. Али наједном се обрати Таси: — Шта ти је то?

— Јагње, господине капетане.

— Откуд?

— Кад се оно заглависмо у оно село, дадоше ни једни коморције. Могу д'идем да га испечем?

Командиру се развуче један крај усана у осмех. Али био је заузет и само махну руком. Онда се обрати мени:

Увек исти...

Танасије приђе да се поздрави са мном. Тада сам се сетио да сам уз пут видео једнога војника кад је драо заклано јагње, и показах очима Танасију на јагње.

Он се насмеја враголасто.

У оно село, док су возари и послужιοци окретали, ја сам обишао мало...

Занемоћао си?

— Јест — и он се насмеја. — Коморџије се окачиле на плот и сеире, а оставили јагње о дрво. А таман га били очистили к што треба. Чекај, велим, пресешће вам. Приђох законито и скинем сирото да се не мучи.

— И нико те није видео?

— Мене да виде! — он зажмири значајно на једно око. — Али када смо потерали даље, ја сам им га поштено показао. — Танасије узе обема рукама јагње и одмаче га од себе. — Донећу вам једну плећку. Збогом, господин потпоручник.

— Пст! — учини на Танасија поднаредник топовођа. Онда му показа један прст, а потом додирну прса, као да је хтео рећи: и мени једна порција.

— Зна се. Поделићемо братски — и Танасије замаче за ограду.

Било је подне. Ваздух врео, да је тешко било и дисати.

Две хиљаде осам стотина! — зачу се команда.

Топовске цевии као да прогуташе гранате и затварач шкљоцну.

Ваздух као да плану. Топал талас нас запахну. Четири пута узастопно. Шрапнели су звиждали кроз ваздух. Тамо око црвене земље појавише се четири димљиве лопте.

Добро је! — викну пешадијски потпуковник.

Избачен је још један контролни плотун. Онда разорном гранатом. На положајима, око бугарских ровова куљну дим и прашина.

По пет разорном!... По пет разорном!... По три с кошењем.

Из ровова непријатељских као да је сукљао пламен. Сви ми који смо преживљавали такве моменте, знали смо како тамо мора сада бити ужасно, и уживали

смо у самртним мукама непријатеља. Такав је рат. Људи су постали бездушни. Лице капетана Лазара је устрептало, очи успламтеле. Као да му још увек лебди пред очима визија када су ови исти непријатељски војници каспили његове људе. И сад је дошао час.

— По пет разорном!

— Ох! посред рова! — заклика задовољан пешадијски потпуковник.

Сад лете распарчана тела, а кроз онај дим разлеже се јаук. — Удрите још жешће!
— виче крволочно пе

шак.

— По десет разорном, кошењем лево и десно.

Војници потамнели од ужасне јаре, која је трептала над топовским цевима.

Са врхова планинских почеше да гађају бугарске батерије. Неке подбацују, друге пребацују. По ужурбаној паљби њиховој види се да им наша пета задаје много јада. Решене су да утамане побеснелу неман, која хоће да им уништи њихов двадесет девети пук.

Када је опаљена и пет стотина тридесета граната, остаци двадесет деветога бугарскога пука дигосе се из ровова и нагоше бежати. За њима полетеше наши пешаци у плавим униформама.

Напад Бугара је потпуно сломљен.

Освета је потпуна.

Пожарска Коса је спасена.

Командант армије захтевао је да му се прати име командира пете батерије.

У том часу, Танасије је улазио у батерију са печеним јагњетом на рамену.

У скорој прошлости, још се памти, планине су биле беспутне. Величанствени мир и тишина владали су свуда унаоколо. у подножју планине, између питомих кестенова, чобани су напасали своја стада. А дубље по шумама, између четинара, кретале су се звери, вриштали шакали, гроктале дивље свиње, а над свима у висини, шестарили су орлови. За све је било места, јер су се животиње склањале с пута једна другој.

Дошли су сада људи... Планине су почеле стењати под силним теретом. Људи су земљу разрили. Столетна дрвета су пала. Стене су почеле прскати. Ваздух се проламао од хуке. Понори су јекнули. Звериње се разбегло, а јаруге се почеле пунити људским лешинама.

Из дана у дан чете и пукови јуришали су, одбијали нападе, затим су људи налетали на бајонете, док су артиљерије обострано тукле у масу и гранате раскидале телеса. Једни су са легендарном храброшћу гинули, освајајући стопу по стопу, док су други безумном упорношћу бранили сваки педаљ освојене земље.

Кржави таласи су запљускивали падине Могленских планина...

Огромна колона крстача као да је ницала из земље. Дуга поворка тешких рањеника промицала је свакодневно. Јаук се разлегао са носила углављених на леђима мазги.

По завојштима и код трупних комора лежали војници бледа и испијена лица од маларије. А кад би спала температура, у размаку између маларичних напада, упућивали су их на положаје као попуну. Неки су и сами бежали из равнице на планину, па ма и у стрељачку линију, у нади да се спасу од тешке болести. Људи су се тако топили између две немани: маларије и куршума. Ако избегну једну опасност, друга их неће мимоићи.

Увидело се, најзад, да су они све од себе дали. У њима даха више није било. А резерве нису пристизале. Бугари су исто тако попустили. После неуспелог напада на Катунац и Пожарску Косу, малаксали су.

И стало се напоследку.

Са напором титана, наши су сатерали непријатеља из равнице на врхове планинске. Ту су им подишли и под стенама ископали ровове. Између ровова, под заклоном ноћи и облака, набацали су и једни и други читаве сплетове бодљикавих жица. И где се ко затекао на фронту Могленских планина године хиљаду деветсто шеснаесте, ту је остао све до хиљаду деветсто осамнаесте.

НА ДНУ ПАКЛА

Н

апад Бугара на Катунца и Пожарску Косу сломљен је. Непријатељ је оставио своје мртве, огроман материјал и повукао се на врхове Могленских планина.

Али негде лево бубњало је дан и ноћ од артиљеријске ватре. У нашу радост због победе на овом делу фронта увлачила се нека злокобна слутња. То стање трајало је читавих шест дана непрекидно. Једнога дана наређено је да се изврши притисак на нашем делу фронта.

— Нашима не иде добро — вели забринута потпуковник Петар.

Проносе се коморцијске вести да Бугари надиру великом снагом. Наредник Продановић, који се вратио из Солуна, донесе вест да су Бугари пробили наш фронт, тамо око неке Банице, заузеле Лерин и наступају према Островском језеру.

Отворили смо одмах карте. Островско језеро било је лево од нас, али прилично позади. Погледали смо се значајно. Нико ни речи не проговори. Али су сви и нехотице били управили поглед у нашу позадину, да би уочили правце одступања.

Званични извештаји не стижу.

— Био сам данас у дивизији. Прилично су закопчани. Један ми пријатељ рече да је ситуација критична... Разуме се! — потпуковник Петар принесе прст устима, као знак: ником ни речи.

— О, наравно! — одобрава Лука.

Топлота је још увек неподношљива. Преко ноћи нам досађују комарци. Једва чекамо да изиђемо на осматрачницу, која се утврђује на висини преко хиљаду метара, на Катунцу.

Престала је најзад и она паљба која се чула са наше леве стране. Стигао је и званични извештај у којем се говорило о надирању Бугара и где су их наши зауставили. Коморцијске вести су се обистиниле.

Али после једно месец дана опет је загрмело лево од нас. Ми смо поново вршили „притисак“ на непријатеље. Овом приликом је тутњава трајала дуже времена. Кажу да се тада водила кајмакчаланска битка.

Једно вече одазваше команданта на телефон. Отуда се он врати сав озарен. Причао нам да су му из дивизије јавили како је освојен Кајмакчалан, који се диже у висину две хиљаде пет стотина двадесет и пет метара. Наши су закорачили у своју земљу. Пут за отаџбину био је отворен. Вест се муњевитом брзином пренела целим фронтом. На секцијама тражили смо тај Кајмакчалан и његову коту.

— Нема бога Саваота, Бугари морају да беже и са нашег фронта — говорио је раздрагано Лука.

— Чекај, побратиме, да видим који је правац нашег наступања... Ух, мајку му, опасне су урвине пред нама.

— Шта има! — објашњава стручно Лука. — Ако ови наши само продуже, заћи ће Бугарима иза леђа. Они онда треба да се чисте пред нама.

И већ смо замишљали како се крећемо напред. До зиме бићемо вероватно код својих кућа. Потпуковник Петар нареди да се отворе флаше вина „кијанти“. Лука изнесе свој вермут. Пило се до неко доба ноћи.

Са нестрпљењем смо очекивали новине.

Говорило се о славној победи Дринаца. Али готово у исто време, као неки тајанствени шапат, пронесе се глас да су наши изгубили највишу коту. Преко телефона нико нам није могао дати тачна обавештења. Пуцањ топова допирао је наново. Сад још жешће.

Измучени неизвесношћу, заморени од нестрпљивости што не можемо кренути напред, имали смо утисак као да нас звучни талас, којим се преноси шум пуцња, удара у главу.

Новине су сутрадан заћутале. Вест се обистинила. Разни гласови струјали. Коморџијске вести имале важност званичног коминикеа. Ми се постепено уживљавамо у ситуацију и спокојни смо што нас нико не узнемирава.

Маларија коси људе. Свакодневно пролазе поворке измучених војника и официра, чије тело изгледа као да је исцеђено од силне ватре. Неки су у бунилу. Потпуковник Петар позива трупног лекара и пита: које су превентивне мере да би се зауставила страшна болест.

— Једино хинин...

— Или рат комарцима — додаје Лука.

— У томе случају ти да преузмеш команду — дира га командант.

— А, не. Мој Исајло живео је поред Мораве, па ће боље умети — правда се Лука.

— Добро, докторе. Онда требају што више хинина.

— Изгледа ми да је и санитет изгубио главу. Откада су дошле нове трупе из Индокине... враг би их знао одакле, болест је узела сразмере епидемије.

Свакога дана гутали смо хинин. Али ордонанси рекоше да послани поручника Луке, Исајло, неће да узима, већ баца хинин.

— Дај га овамо! — нареди Лука. — Што ти бацаш хинин?

— Господин поручник, не могу да прогутам.

— Како не можеш?! Хајд', узми преда мном.

Исајло стави пастилу у уста и узме гутљај воде. Затим поче да мрда грлом као да га припрема, стисну вилице и зажмуре. Онда отвори уста и исплази језик, на којем је и дале стајала пастила.

— Наново.

— Ама шта ће ми, господин поручник. Кажу да од ову манџу жене побацују. — Па си се уплашио за себе? — дира га Лука.

— Него, гутај то!

Ордонанси се сакупили и смеју се Исајлу. А њему криво, па се сав зацрвенео од љутине. Пастила му се растворила у устима, он осећа горчину и сав се наругушио. — Ки покисо пацов! — додају му неко од

војника.

Потпуковник Петар посматра и приђе.

— Немој га терати на силу — вели Луки. — Можда је то код њега неки рефлексни покрет, који му затвара грло. Него нека раствори у води. — Са црњиша на гориша! — шапћу војници — и трљају задовољно руке, јер ће Исајло тек сада да осети шта је горчина.

— Запуши нос и у једном гутљају прогутај! — саветује га потпуковник Петар. — Ето видиш...

— А-ух! — тресао се Исајло. — Сад знам зашто жене... — али мисао не доврши, јер је пред њим стајао командант.

После десет дана поново стиже вест да су наши заузели Кајмакчалан. Из армије су нам послали и званичан извештај. Али тога дана баш Бугари су отворили

страховиту артиљеријску ватру на наше положаје, те и не стигосмо да се одушевљено зарадујемо тој вести.

Био сам на осматрачници, кад ми војник донесе једно велико писмо. Окретао сам га са свих страна размишљајући ко ли ми то пише тако дугачко писмо. Отворио сам коверат и нестрпљиво Окренуо последњу страну писма... „Твој Драгослав“.

Ах, обрадовао сам се. Пошто се било смркло, затворио сам прорез где је био смештен дурбин и упалио батеријски фењер. Задовољан као дечак који чита љубавни роман, сео сам на пољску столицу и почео читати.

1. августа 1916.

Драги и једини друже,

Много времена протекло је од онога дана када нас је живот извукао из наше студентске собе и као нека центрифуга разбацао по беломе свету. На почетку нашег младалаштва увучени смо у ратни вртлог, где су се у крви утопили наши снови, идеали, љубавне чежње. Не питам се зашто је све то било потребно. Али утврђујем чињеницу, тако је било, и тако се још увек догађа.

Били смо дечаци, који још ни у живот нису закорачили. Тек сада, када сам под утицајем страшних збивања пре времена сазрео, сазнао сам колико смо били свежи и неискусни... За време дугих ноћних бдења на осматрачницама, или у рову, старији другови причали су своје доживљаје из младости. Били су неисцрпни. Они су ме у послу сматрали за себи равног друга и очекивали су да им и ја нешто проговорим о своме животу. Али сем неколико дечачких доживљаја, у основи безазлених, а за њих готово безначајних, ја им ништа више о себи нисам могао рећи. И онда сам измишљао догађаје. Причао сам безбројно о мојим авантурама. Не знам да ли су ми веровали. Али је сваки од њих допуњавао моје казивање са много прича из свог живота, које су и по садржини, и по своме саставу, биле далеко изнад онога што сам ја измислио.

У часовима осаме, мислио сам на наше друговање... Били смо надахнути младошћу. Носили смо бујне косе и разбарушене кравате. Кроз отворен прозор наше собе допирао је мирис трешњина цвета, а ми смо певали:

Вы жертвою пали в борьбе роковой

за честь и свободу народа...

Као да смо још онда наслућивали да ћемо наскоро и ми попадати као „жертвы в борьбе роковой!“

Наша младост била је неокаљана, непорочна, непреживљена. Она ме подсећа на тиху, бистру реку, обасјану јутарњим сунцем, уоквирену мирисним цвећем, на реку која, по некој уклетој коби, наједном понире у бездан. И нама је остало само сећање на те дане испуњене поштеност мишљу, надахнуте вером за људску слободу, на дане када су очи пламсале, а срце треперило... Све је било уобличено благим облицима,

насмејано, надахнуто. Али... настао је понор. У овом вртоглавом наступу многи наши другови погубили су животе, или су постали руине чије су патње толико снажне да се и не сећају више прошлости. А нама, који смо преживели, на срећу, или можда несрећу, помисао на прошле дане спасава душу...

Прощайте ж, друзья, вы честно прошли

свой доблестный путь благородный!...

Прошлост, давна прошлост, друже једини...

А да ли се ње сећаш?

Не смеј ми се. Две године пливамо у крви, па си можда огрубео. Али ја те замишљам увек као голобрадо момче, које поцрвени кад погледа жену. А теби сам се једино поверавао. Иако ми се никад ниси одао, признај сада, волео си је и ти. Реци ми то. Онда ћеш још присније бити мој, једини.

Видиш ли, та витка девојчица испуњавала је мој живот у тешким бесаним ноћима. На дугим маршевима, или на одмору, лежећи нем и усамљен, гледао сам визионерски њен мали лик...

Носила је косу раздељену по средини темена. таласави праменови кестењаве косе уоквиривали су њено високо чело. Очи плаве, а светле као капљице јутарње росе, оивичене дугим трепавицама. Нос правилан, као дело неког вајара, са танким чулним ноздрвама. Уста као полуотворен ружин пупољак. Њен је осмех подсећао на излазак сунца.

Друже, дозволи ми да ти се искрено исповедим. Само теби, једино теби. Она је моја прошлост, једина успомена мога живота, са којом, ево, већ три године разговарам, која ме једина прати... Она, мој мали друг... Гордана.

Старијим друговима то не бих смео рећи. Они су давно изишли из дечачког доба. Понесени узмахом година и снажних мускула, они се напајају и одушевљавају другим трептајима. А ја... само њом...

Можда сматраш да је све ово што ти пишем бесмислица. Она можда и не мисли више на мене.

У праву си... Можда, могуће.

Али наша садашњост је болна. Окружени смо челиком, мртвим и рањеним. Свакодневно слушамо прасак топова... И ја немам ничим да напојим своју душу до успоменом на свога малог друга, чији ме ведар и детињи осмех подсећа на небо, кад се сунце рађа...

Ово ти пишем као дежурни, док сви остали спавају. Ноћ је већ дубока. Око мене потпуни мир, а ја сам немиран. Пишем ти, а рука подрхтава. Душа ми је узаврела и пуна неке туге... Можда за младошћу?... Не знам.

Шта ми све сада не пада на памет!...

Сећаш ли се како смо негодовали када смо читали Шопенхауера?... Јер ми смо волели. Ми смо се одушевљавали љубављу. Али хтели смо да љубав нема ничег заједничког са земљом и материјом. А он нам је тако бездушно разголићавао стварност у својој „Метафизици љубави“. Сећаш ли се како смо, шетајући цветним пољанама, разговарали: о прочитаним књигама, о слободи народа, о националној мисији Србије, о љубави, онаквој како смо је ми схватили и огорчено смо нападали тога великог разбијача свих животних илузија!...

Заиста, били смо понесени дечачким идеализмом. Пуни срца, пуни маште, пуни идеала за браћу, за другове, отаџбину... човечанство. Били смо стално раздрагани, увек распевани, као птице раскликтани. Али када смо били у зениту својих жеља и надахнућа, дошла је стварност. И каква стварност! Дошао је рат, да нас са тих сунчаних висина свуче на дно пакла. И ми сада убијамо, годинама убијамо људе, крвавимо своје руке и срца. А убијају и нас једног по једног, из дана у дан. Убијају нам млада наша тела, и још горе, младе наше душе.

Можда ти све ово изгледа чудно. Али разумеј и опрости, друже.

Сутра полазимо у отаџбину. Починемо давно очекивану офанзиву. Мозгови ове још непобијене деце почеће опет да прскају на врелом македонском камену. Докусурићемо и ово мало преосталих живота једне на мучеништво осуђене генерације.

Али, шта ћеш? Ми томе нисмо криви, ни ради. Шта ћеш, када без тога сада не иде, кад друкче не бива! Не ствара се царство „све лежећи на свил'ну душеку“ и резолуцијама оних који нас из позадине, иза девет мора и деведесет гора, бодре да истрајемо до краја...

Доцкан је. Сутра ми треба уранити. Кад добијем времена, наставићу даље...

Овај део писма био је доста изгужван и на њему су се видели неки тамни отисци. Принео сам писмо фењеру и тада ми се учинило као да видим трагове крви. Рука ми задрхта. Обузела ме стрепња и грозничава слутња.

Окретох даљи лист. Хартија је била глатка и исписана нечијим другим, непознатим рукописом. При врху листа, с десне стране, писало је „б. француска болница“.

Писмо је гласило:

Поштовани господине,

Иако непознат, пишем Вам по налогу Вашег а и свога друга и пријатеља, Драгослава.

Он је тешко рањен у главу и готово у бесвесном стању пренесен је у шесту француску болницу. Приликом предаје његова одеда болничком магацину, пописали смо све ствари које су се затекле при њему. Између осталог било је и ово писмо.

Његова рана била је у почетку доста тешка. Напрсла му је лобања на неколико места. Шлем га је спасао од сигурне смрти. Али, хвала Богу, има неколико дана како се осећа добро.

Тада смо му показали нађено писмо. Замолио ме је да Вам га пратим, заједно са преписом његовог дневника. „Ако умрем, нека ово писмо преда њој (ви ваљда знате коме), а дневник мојој мајци.“

Не мењајући ни једну реч, преписујем дословно дневник оних неколико дана који су претходили трагичном догађају на Горничеву.

2. август

Прешли смо Островско језеро и приближујемо се лагано положајима. Наишли смо на село Неокази, чије су куће облепљене блатом и ограђене оронулим зидовима, као да су се векови одмарали на њима. Пола села заузима муслиманско становништво, а другу половину хришћанско.

Одвојени од главних путева, изложени мувама и комарцима, готово сасушени на врелом сунцу, мештани се и нису интересовали за рат. Светска цивилизација се из темеља потресла, милионима људи гинуло је у разним крајевима света, док је село Неокази, прилепљено за спржену земљу, живело истим животом као и за време Александра Македонског.

Данас смо ушли у ово село ми. Наоружани војници са шлемовима на глави и тешки топови. Сумњам да су знали која то војска долази: српска или бугарска, немачка или француска. Док смо пролазили прашњавим путем, један мештанин је делао равнодушно неко дрво. Ни главу да окрене. Или је то само лажна равнодушност, која им је остала још од Турског времена.

Извиђачи су известили да се Бугари налазе у близини села. Око овога села водиће се свакако борба. Да жене и деца не би гинули, наређено је да се сви становници иселе. Куда?... Где?... У рату се не пита, и не прави разлика између неке букве, која смета гађању артиљерије, па је треба посећи, и недужних мештана, који би својом паником утицали на морал војника.

Пешаци у шлемовима размилели су се по селу и кратким махањем руке дају мештанима знак да се одмах иселе.

Унезверена изгледа, товарили су ствари на брзу руку преко дрвених колица са два точка, која вуку ситни вочићи. Жене плачу. Деца терају стоку И вичу за њом. Сви

напуштају послушно своја огњишта, као да им нека бујица прети поплавом. И сав тај народ излази на главни пут.

— Наредише ни ваши, да се селиме... А накуде кемо, не знајеме!... — одговарају плачним гласом.

— А, ете, нећеш ваљда да ти још и „квартил“ нађем! — додацује један од пешака, који треба да их спроведу до првог села.

Навикли су војници на такве збегове. И њихови укућани бежали су исто овако пред навалом непријатеља, па су на крају остајали незаштићени насред пута.

Налазимо се пред одлучним часом. Непријатељ је пред нама. Вакрсла армија придолази.

Боже, ако те има!

4. август

Непријатељ је осетио наше присуство. Рано зором запраштале су пушке и Бугари, уз узвике: уре! уре! — налетели су на наше предстражарске линије.

Иако смо огрезли у рату, сви осећамо лако узбуђење. Као да је сваки у себи прикупљао старо искуство те су лица људи укочена, погледи пуни ишчекивања. Наређења за покрет још нема. Возови су запрегнути. Ордонанси на коњима журно одлазе. У даљини праште пушке. Један ордонанс у пролазу рече да су Бугари разбили један наш ескадрон, који је био на предстражи пред нама.

— Је ли пешадија ступила у борбу? — запита неко ордонанса.

— Није још...

То је главно. За нас артиљерце пешаци су једина стабилна војска.

— Кад је таква ствар, онда можемо да запалимо цигарете! вели мирно капетан Букнић.

Око седам и по часова вратили су се са извињања командант дивизиона и командири батерија. Наређено је да прва и друга батерија изиђу најхитније на положај, а трећа да остане у резерви. Према развоју борбе командант ће видети где ће да је употреби.

Са командантом дивизиона, пуковником Пејовићем, изишао сам на Забрдањску Косу. Ту затичемо команданта пешачке бригаде, који је одређивао земљишне рејоне, где треба да се распореде пешачки пукови. Иза брега на којем смо, стајали су пешаци у густим редовима, са већ натакнутим бајонетима на својим пушкама.

Почели смо одмах са осматрањем. Кроз дурбин видимо наше коњанике како одступају, затим се опет прикупљају и крећу обазриво напред.

У равници према Кенали осмотрисмо четири непријатељска ескадрона у колони по два. Иду као на егзерциришту.

— Па шта ради овај командир? — викну љутито командант, мислећи на командира једне батерије у нашој непосредној близини. — Четири бугарска ескадрона наступају, а он се још тртка тамо. Трчи и извести га нека одмах отвори ватру.

Ободох коња и зачас се створих пред оним командиром. Али и он је био осмотрио исти циљ и, пре него што му ишта рекох, командова: — Нишанције, напред.

Батерија поче да гађа брзом паљбом. Застао сам и управио дурбин у правцу места где је био ескадрон. Шрапнели су се распрскавали дужином целе колоне и сва четири ескадрона распршташе се као јато врабаца. За њима је остајао облак прашине.

Један наш авион је кружио над нама и непријатељским положајима. Пешадија је силазила и у подножју брега развијала се у стрељачки строј. Тресак топова разлегао се све јачом жестином.

Командант бригаде дође на нашу осматрачницу. Из његова разговора са мојим командантом дознао сам да су нам Бугари јутрос препадом запленили два митраљеза од предстража и скоро сву послугу исекли.

— Ја мислим — вели начелник штаба дивизије — да је овај њихов јутрошњи напад извршен у циљу насилног извиђања, а можда чак и набавке хране.

— Сумњам, богами! — одговара мој командант. — Они су вероватно, не, у то верујем сигурно, они су знали да ми долазимо и дочекали су нас спремни. Ено видите, молим вас, густе пешачке колоне, које наступају у правцу Лерина. Они су преко своје шпијунаже тачно обавештени о свему. Дабогме! — И сад журе! Знају да још нисмо сасвим наоружани, да смо бројно далеко слабији од њих и бациће се великим снагама, пре него што се на новом терену снађемо и организујемо за борбу! — заврши мој командант и продужи да издаје наређења батеријама.

Са Вртоломске Косе гађала је прва батерија, и са положаја код Росне, друга.

Ваздух је успарен, пун прашине и неке трептаве јаре, те је осматране шрапнела, нарочито на већим даљинама, отежано. И са наше, и са њихове стране, опажа се ужурбано кретање. Са свих страна јављају о појави нових и све већих непријатељских снага, које као да из земље извиру. Батерије се растржу на све стране. Око подне поче и бугарска артиљерија да шара по долини, тражећи нашу пешадију. Били смо и заборавили на непријатељске колоне, које су наступале ка Лерину, јер су се појавили ближи, и по нас опаснији циље Ви.

Телефониста, који је држао стално слушалицу на ушима, обрати се команданту:

— Господине пуковниче, говоре 'вод', да су Бугари заузели неки Лерин.

— Шта!... — Командант ме значајно погледа. Затим проговори полако да војници не чују: — Уместо да наступимо ми, они отимају од нас. Хм!... А чу ли шта каже јутрос овај: „Насилно извиђање!“ Какво извиђање! Ах, ти штабови, који уображавају да све знају!

Командант дохвати телефон да извести начелника штаба дивизије. На другој слушалици чујем где говори начелник штаба Симовић:

— Видео сам и схватио одмах. Али другојаче нисам могао рећи због околних, да не би још одмах у почетку клонули духом. Сад радим план за напад. Добићете одмах.

У долини се чује пушчана паљба. Предња пешачка одељења дошла су у додир. Плутуни пушака су све чешћи. Видимо како се наши пешаци журно укопавају. Њихова истакнута одељења повлаче се у главни ров. Бугари наступају обазриво, заклањајући се иза ограда, врзина, а брисане просторе претрчавају. Артиљерија их у стопу прати. На некој отвореној пољани виде се непомичне трупине. Једна наша батерија туче село Врбени. Оданде беже мештани и распознају се бели бурнуси була, које се склањају у бугарске редове.

Командант дохвати слушалицу:

— Слушајте, капетане, прекините за четврт часа паљбу на село, док се жене и деца не склоне!... Ама добро, де! Ту смо већ, а село је и тако у њиховим рукама... Нема смисла да гину деца... Дабоме!... Кроз четврт часа наставите паљбу, па онда шта им Бог да!

Сунце је залазило и коси зраци падали су нам право у лице. Тако је од почетка рата. Окренути смо увек западу. Некада сам се одушевљавао тим чаробним призором. Али ако се кадгод заврши овај рат и останем жив, кад видим залазак сунца, окренућу леђа...

5. август

У току ноћи стигао је детаљан план за напад. Интересовало ме је само оно што се односи на наш дивизион. У наређењу је писало да рано изјутра отпочне артиљеријска припрема. Паљба треба да бива постепено све жешћа, до момента када пешадија крене на јуриш.

Командант ми нареди да одмах одем до наше треће батерије, која је била у резерви и да је у току ноћи изведем на брег, источно од села Борешнице, где смо били у извиђању пре два дана.

Била је прошла поноћ када сам стигао до батерије. Наишао сам прво на пољску коњушницу. Ту сам нашао стражара, који ми је показао шатор командира. Уз пут, наредио сам стражарима да избуде људе, да би доцније што мање губили време.

Командир скочи. Онако бунован трљао је очи и мрмљао:

— Ама само што сам заспао!... Поједоше ме комарци.

У биваку се чуо жагор људи, звецкање ланаца и трупарање коња.

Погледао сам на часовник. Било је један и по, а свануће почиње у три. Одмах смо појахали, и батерија крете.

За три четврти часа изишли смо на брег. Оставио сам командира да размешта топове, а ја пођох у дивизион.

Ноћ је била свежа, те скидох шлем да мало одахнем. На фронту је владала тишина. Чуо се само тајанствени шум од кретања удаљених муниционих колона и артиљеријских кара. Много ноћи слушао сам тај шум, који изазива дрхтај срца и тешку слутњу.

Известио сам команданта. Он рече да ћемо сићи у пешачки ров, одакле је боље осматрати. Узео сам дурбин и пођосмо.

Ту, у пешачком рову, тражимо згодно место за осматрање бојног поља и управљање ватром батерије. Пешаци клече једни поред других у плиткоме рову, а пушке положили на избачену земљу испред себе. Неки пробијају грудобран да направе пушкарницу Сви оживеше кад угледаше нас артиљерце. Командир чете уступи нам свој заклон за нашу осматрачницу.

— Моје објавнице су код оне живе ограде... — објашњава нам командир. — А испред њих је... на две-три стотине метара, непријатељ.

— Јесте ли имали додира?

— Јуче по подне, и сад ћемо, ако бог дâ! — одговара он сасвим мирно.

Око шест часова наједном отпоче артиљеријска паљба. Најпре наша, а онда и њихова. Са ове осматрачнице пратимо дејство једне наше батерије, која туче леринску станицу и простор око ње. Друге траже њихову артиљерију. Пешаци у рову, лево и десно од нас, ћуте, али сви су се нагли преко грудобрана и оштро осматрају. Од села Доњи Врбени разлеже се убрзана пушчана паљба. Чују се и митраљежи. Са мале узвишице, где нам је осматрачница, опазисмо како непријатељ налеће на село у густим редовима, који се валају као таласи једни за другима. Њихова артиљерија гађа део фронта испред своје пешадије, али стално пребацује.

Командант нареди батеријама, те оставише друге циљеве и све се сручише на непријатељске јуришне таласе. Њихови редови падају као лесе, али се јављају све нови и нови. Изгледа ми да непријатељ хоће овде да направи продор.

На гребену једнога блиског земљишног таласа, лево од нас, одједанпут изби густа маса њихове пешадије. Беле високе каличне бугарских војника блештале су на

сунцу. Овај приказ прикова моју пажњу и ја узех дурбин да их боље осмотрим. Наши пешаци их одмах опазише и засуше брзом паљбом. Они се мало заталасаше, једни попадаше, а неки појединачно, и у мањим групама, потрчаше напред. Али, на моје чудо, за њима се сјурише официри и вратише их натраг. Зашто ово? — упитах се, у недоумици. Али, кад видех како их официри брзо сврсташе и како сви као један у густим масама полетеше ка нашим, би ми све јасно.

Пешачка паљба са наше стране као да помахнута. Митраљеви сколише па никако не прекидају оно њихово бесконачно: кррр!... кррр!... Само некипут чује се: так! так! так! крк!... крк!... крк!... па стане. Ваљда због неког квара, или што је нишанџија погинуо.

Непријатељ наваљује све жешће и паљба пушчана и митраљеска сли се сасвим уједно. Она, тако особено пешачка ватра, што се може чути само при одбијању јуриша.

Наша малобројна пешадија још се држи у рововима и одбија налете све нових и нових јуришних таласа. Бугарско „Уре!“ и наше „Ура!“ измешаше се. Наша артиљерија прекиде паљбу да не побије и своје. Њихова такође. Умуче и пешачка паљба. Сударили су се прса у прса. Сад нож решава судбину једних и других. Из једног рова видесмо како наши искочише и на нож дочекаше непријатеља, у чије се масе брзо изгубише. „Са овима је свршено!“ — помислих. Из једног, нама најближег рова, пешаци се дигосе. Моменат када се они одлучују на јуриш или повлачење. Али непријатељ је већ долетео на грудобране и отпочео крваво међусобно клање.

Страшни приказ, али не дуг. Многобројни непријатељ успе да наше потисне из ровова и заклона. Али они који су још остали у животу, узмичући прилежу по равној земљи и непрестано пуцају. Неки заостају иза случајних заклона, окрећу се и отварају паљбу.

— Пази добро! — опомиње командир чете војнике у чијем смо рову.

Они полегли изнад рова, држе приправне пушке. Нико ни речи не говори. Све се претворило у око и ухо. Наједном паде команда. Ров као да се запалио од брзе паљбе. Војници су тукли с бока непријатељску пешадију, која је направила продор и кренула ка нама.

Сува земља брзо нас је издала. Од убрзане пушчане паљбе подиже се облак прашине и откри целу линију нашега рова. Непријатељски артиљерци су осматрали и почеше да нас туку неким тешким оруђем. Срећом, варају се у осматрању и највише туку један земљишни пупак, непосредно испод нас. Експлозије тешких зрна грме, дижући читаве облаке дима и прашине и црни застор потпуно нам заклони видик. Неки војници погођени парчадима граната, осуљавају се низ грудобран и падају као џакови у ров.

У даљини према селу зачу се опет: „Ура! Ура!“ То наша пешадија, иако истерана из ровова, покушава контрајуриш. Мајор Ацина батерија просто урла. Али непријатељски пешаци све више подилазе под брег, иза којег је постављена батерија. Командант нареди командиру да се хитно повуче.

Један непријатељски пешачки вод појави се у бок батерије. Под кишом куршума батерија прикачи топове за предњаке. У последњем часу је успела да не буде заробљена.

Наш стрељачки строј је сасвим раскинут. Кроз продор нагиње непријатељ, развијајући се лево и десно. Наша пешадија се журно повлачи, да јој непријатељ не би зашао за леђа. Пукотина постаје све шира.

Пуковник Пејовић извештава команданта артиљерије. Онда се окрете мени:

— Јашите, па што брже известите командире да се батерије повуку ка станици села Банице.

Али командири су и сами видели шта се догађа и већ су привели запреге.

Општи замах је умаласео људе. Не можемо да дођемо себи од чуда, шта се ово на један мах зби. Нико се томе није надао. Све се догодило тако брзо, неочекивано.

Линија фронта се потпуно изгубила. Наши пешачки делови се појављују у бок непријатељу, непријатељски продиру у нашу позадину. Све се измешало, а непријатељ нас стално притискује и у стопу прати. Куршуми су фијукали са свих страна, а артиљерија непријатељска засипала путеве. Сунце прижегло као да боде, људи смрвљени. Пакао...

Са командантом сам јурио највећим трком, да бисмо у позадини изнашли положаје где би се артиљерија зауставила, да бар унеколико задржи непријатеља. Један од наших ордонанса сручи се са коња. За нама је јурила друга батерија и преко тела војника налетеше коњи и топови. Командант заокрену коња, и у покрету заустави батерију.

Са једне благе узвишице угледасмо непријатељски пешачки пук, како наступа журно у развијеном строју. Командир отвори паљбу. Бугарски војници се поколебаше и растурише. Али официри их вратише и онда кретоше опет напред.

Где је пешадија? — повика командант нервозно и дохвати се за главу.

Али где ће пре оно мало пешадије на оволиком простору!

Командант нареди мени да останем при другој батерији, а он, са поручником Бајом и извиђачима, одјури у правцу нашег левог крила, где се још увек налазила прва батерија нашег дивизиона. Командир те батерије није се хтео повући, но са једним водом штитио је повлачење наше пешадије.

Наши су измицали један за другим као гусенице. На пољима су остајали мртви и рањени. Метеж је очигледан, али нема размере панике. Видимо наше официре како прикупљају своје војнике. Али Бугари подилазе под брег, где се налазила друга батерија. Командир батерије нареди мени, јер сам био слободан, да с једним његовим топом одјурим на суседни брежуљак, како бих бочном ватром тукао оне под положајем

батерије. Јурећи ка друму одакле ћу се успети на тај брег, чујем убрзану пушчану паљбу негде у нашој позадини, преко пута железничке станице у Баници. Међу неким коморама које су се налазиле испред нас, настаде непојамна гужва. Све појури без реда. Једна мунициона кола се претурише и препречише ми пут. Возари без мога наређења окретоше по једном уском путу. Топ се накрете. Један послужилац испаде. Ми се сручисмо код батерије. Командир је већ окренуо цеви топова уназад, у правцу одакле допире пушчана паљба...

Хаос на свим странама. Имао сам утисак да смо сви изгубљени. Али ипак, требало је учинити још и последњи напор. Окренуо сам се у правцу друма који је био позади нас. Следио сам се од ужаса...

Прва батерија, која је у последњем тренутку сишла са положаја, јури друмом у највећем трку, а за њом, полегли на коњима, непријатељски коњаници. Бичеви наших возара витлају по ваздуху, топови и каре грме и одскачу по неравном путу, али непријатељски ескадрон као да лети и све је ближе, све ближе, ближе батерији, најзад је стиже и сабље почеше да севају изнад наших возара.

Једна запрега се сручи на гомилу. Видим водног официра, који би на брзом коњу могао да умакне сам, али он не напушта свој вод. Коњаници избијају на чело батерије и у трку ударају сабљама голоруке послужιοце, који се повијају, седећи на топовским предњацима и карама. „Уре! Уре!“ — проламају се доле на друму, позади нас, језиви узвици непријатељске коњице и цела батерија као да се згужва у гомилу. Била је заробљена.

Сноп друге батерије брзо је управљен на оне доле. Командир је већ нашао све елементе за гађање. Али како да гађа, кад ће потући и наше! Командант пешадијске бригаде, који се задесио ту, нареди одмах једној чети пешака да се у највећем трку сјури на друм и одроби батерију. Али, чета још није била ни на пола пута, кад тамо, око батерије, запрашташе пушке. Срећом, један вод наших пешака, који су били залутали, појави се изненада на брежуљку изнад заробљене батерије. Како су угледали непријатељске коњанике, ови пешаци су одмах отворили паљбу на њих. Најпре насумице и преко њихових глава, да не би побили и наше, а онда, поведени и ободрени од неких официра, који се однекуд створише међу њима, кренуше напред, стално пуцајући. Непријатељски се коњаници узмуваше. Неки окренуше коње налево-круг, и у трку побегоше ка јарузи, кроз коју су се невиђено пробили у нашу позадину. Други, под командом својих официра, устремили су се на наше пешаке и са исуканим сабљама покушали јуриш. Али пешаци их сколише са свих страна сипајући на њих убиствену ватру. Сад су се коњаници нашли опкољени скоро одасвуд. Под блиском пешачком ватром они су се стропоштавали, неки заједно са погођеним коњима, а неки сами, док су коњи без јахача, у бесном трку, бежали на све стране и гинули, натрчавајући на пешачку ватру.

Мало коња успело је да побегне кроз ону јаругу и однесе у своју команду само седло, док су им јахачи лежали мртви и рањени, разбацани на све стране поред друма. Све се ово одиграло у правом коњичком темпу.

Батерија је била ослобођена...

Увече цела дивизија се задржала на положајима испред Банице.

Са командантом одлазим у прву батерију. Војници гледају унезверено и једва понешто одговарају на наша питања. Водник, потпоручник Радоња, коме је командир бугарског ескадрона, поред осталог, одузео и сву уштеђевину, око 1.500 драхми, такође ништа не говори. Изгледају као људи који још не верују да су живи.

Ту ми Ђаја исприча да су пуковник Пејовић, потпуковник Благојевић и он били они официри који су повели пешаке у напад и одробили батерију. Они су се ту десили када су после силаска са положаја прве батерије извиђали нове положаје за један вод те батерије који је требало и даље да дејствује.

При поласку, Ђаја ми показује сабљу погинулог командира овог ескадрона. Извлачим је из каније и на њој читам угравиране речи:

„За цара и отечество“.

— А ово му је шапка! — показује Ђајин сеиз бугарску официрску капу, коју је наш куршум просвирао кроз сред кокарде.

— Није ни зинуо! — додаје сеиз.

— Их, ала га је потрефило посред звезде! — објашњава мој посиљни, загледајући ону кокарду и изговарајући оно „з“ као деца која кажу „дзик“.

Сви смо уморни и суморни. Осећамо да се десило нешто тешко и као да слутимо нешто црне и горе. Уместо да се приближавамо отаџбини, ми смо све даље од ње.

6. август

Батерије су у току ноћи изишле на нове положаје. Пешадија се прикупљала и размештала испред нас. Каре су довлачиле муницију. Ја сам разрађивао и слао командантова наређења, прикупљао извештаје и писао свој дневник. После поноћи сам прилегао, управо прислонио се на избачену земљу наше осматрачнице и заспао.

Били смо рано на ногама. Још од саме зоре почели су да грувају топови. Бугарска пешадија наступала је у густим масама ка Светом Илији код села Банице и наваљивала на наше десно крило. У равници је врело од пушчане и митраљеске ватре, док су разорне гранате и шрапнели засипали испред нас. Димови шрапнела развлачили се над загрејаном земљом и као нека прозрачна завеса лебдела плавкаста магла над долином. А отуда допирали јуришни усклици:

— Уреее!... Уреее!... Уреее!...

Долине хуче, као да се са брда ваљају бујице. Непријатељски се редови разређују, али наступају нови, свежији, жешћи. Поља и њиве су покривене лешевима. Наши митраљежи сикћу, а бугарска артиљерија рије по нашим рововима. Али малаксали су најзад и они, те се иза ограда и јаркова почињу укопавати. Батерије их

сада туку разорним гранатама. У долини је земља узаврела. Сукљају црни димови, праћени громовитим експлозијама. Командири гађају прецизно, као да руком бацају гранате.

Ваљда су закукали и њихови пешаци. Бугарски шрапнели свитнуше над нашим батеријама. Наскоро пронађоше другу батерију, која је била истакнута код Светог Илије, и она утону у дим. Јављају да је рањен вођа одељења у главу... Послуга трећег топа изгинула... Водник Јевтић рањен у трбух. Командир тражи хитно попуну људства. Али командант нареди да преостали војници на рукама сјуре топове позади брега, и батерија промени положај.

На подне се нешто мало утиша паљба. Случајно се окретосмо у правцу наше позадине и тада угледасмо неку пешадију, која нам је долазила у помоћ. Осетили смо се одмах спокојнији.

— Да бог сачува! — вели Ђаја. — Ратовасмо, тукосмо се, али овако није било!...

— Надам се да ће овде и њима бити гроб! — одговара командант.

Од ономад увече нисмо готово ништа јели. Пришли су нам посилни и донели неко печење, с којим су јуче цео дан, на оној врућини, јурили по пољу, тражећи нас. Једемо стојећи. Ђаја наједном диже ногу, погледа у чврсту сару своје чизме. Затим пипну прстом и рече:

— Пази, богати, било је хладно!

Командант, који је био окренут у страну, одговори му:

— А шта бисте хтели, да вам неко врућ бифтек донесе!

— Не мислим на печење, него удари ме куршум у ногу!

Приђосмо. Сара чизме била је улубљена и кожа на њој напрсла.

— Е, срећна ти јуначка рана! — дирали смо га сви.

— Не би било рђаво да је ударило малчице јаче, колико да се завуче под кожу! — шали се Ђаја.

Још ни ручак нисмо завршили, а отпоче борба у кланцу, кроз који се пружају железничка пруга и друм, што воде у нашу дубоку позадину, преко села Горничева. Фронт се заталаса. Непријатељска пешадија скочи из ровова. Брег, на којем је Баница, утонуо је потпуно у дим и прашину од наших граната. Митраљеска и пушчана ватра трешти таквом жестином да нас језа подилази.

Свежи непријатељски пукови сручише се на наше лево крило. Под навалом далеко бројнијих непријатеља, наши, већ десетковани пешаци, напустише ровове.

7. август

Изгубили смо земљу. Али онда као да смо били припремљени на неуспех, јер смо готово голих шака стајали према царској сили. А сем тога, иза нас се налазила наша територија, рођена грудa. Са нама је био народ. Нас је онда окрепљивала нада да ћемо се неким пуким случајем извући из безизлазног положаја. Одступајући све даље, привикавали смо се постепено на сурову неумитност. Тихо и без ропца, погнуте главе, напустили смо своју земљу.

Садашњи порази тешко нам падају. Пошли смо са великим надама. Избачени из своје земље, одвојени од народа, доживљујемо пораз за поразом, на туђој земљи. А иза наших леђа је море...

Целе ноћи се нисмо смирили. Са командантом и извиђачима обилазили смо батерије и пешачке делове на нашем фронту. Ситуација је очајна. Услед малобројности трупа свуда смо наилазили на празне; непосредне просторе. Чудим се да нигде нисмо пали непријатељу у клопку. Тамо, где смо наилазили на нашу пешадију, редови су били танки и ретки. А преморени и десетковани војници у тродневној борби без смене, спавали су у својим плитко закопаним заклонима. Само су се осматрачи и старешине још некако бранили од сна.

Кад је осмотрио ситуацију на терену, командант је на све стране тражио појачања. Слао је ордонансе пешачким командантима са писменим захтевима за осигурање наших батерија, које су постављене поред друма. Свима је наглашавано како батеријама прети опасност да буду заробљене од непријатељских делова, који ноћас могу неопажено продрети кроз непосредне просторе у нашу позадину. Исте захтеве понављао је и преко телефона. Не знам шта му они из дивизије одговарају, али видим, по гласном псовању, да је љут. Неки пешачки команданти одговарају да немају довољно људства ни да поседну терен који треба да бране, а камоли да нешто одвоје за непосредну заштиту артиљерије. „Кажите ви вашем команданту да се обрати онима горе! Да ви знате шта је код мене, оставили бисте ме на миру!“ — љути се један пешачки командант. Други командант виче: „Знате ли ви да сам ја узео пушку од једног мог погинулог војника, само да у рову буде једна пушка више! Н-е-м-а нас, н-е-м-а! Тражите у позадини, ако нешто има!“

Око два часа после поноћи командант је једва успео да добије остатке једне чете седмог пука. Наредио је одмах Ђаји да ту чету одведе командиру Аци, чија је батерија била најизложенија. Телефоном командиру препоручује да са том четом осигура своју батерију и ухвати везу са деловима деветог пука, који треба да се налази преко пута друма од нас. Уз то му саветује да по извршену наређења батерију преда старијем воднику, а он да иде у болницу. Чујем да командир то одлучно одбија и остаје на осматрачници, мада има температуру услед маларије, коју још из Солуда вуче.

Командант види најзад шта нас чека и шаље извиђаче да поново извиде има ли какав пут позади батерија, како би у случају нужде могле да одступе. После дужег ломатања враћају се и веле да је позади нас прави амбис, према Петерском језеру, и да нам остаје још једино онај пут према Горничеву.

Командант је нервозан и забринут. Кад је свануло, он појаха и нареди:

— Сви за мнош!

Сунце тек што је изгрејало. Јахали смо уском путањом један за другим. Гладан, мој коњ отимао се и застајкивао да брсти гранчице украј пута, те сам га непрестано ударао мамузама, гонећи га напред.

Наједном заклокота митраљез позади нас.

— Одакле ово сад? — повика командант и хитро се окрете у седлу, предосећајући неко зло.

— Сигурно се пешацима покварио „митраљез“, па га сад оправљају и пробају — одговори један ордонанс.

Али само што рече, куршуми звизнуше око наших глава, као ројеви осица. Командант у моменту задржа коња, па се хитро окрете према првој батерији, која је била у непосредној близини, и снажним гласом повика:

— Драго-о-о! Батерију на предњаке! Правац Горничево! — и ободу свога коња у правцу треће батерије, да и њу извести.

Земља је праштала под копитама његова коња. У тој лудој јурњави као да чујем повремене пуцње пушака за нама. Ударио сам коња мамузама и ужасна мисао сину ми кроз главу: опкољени смо!... Налетели смо на неки шибљак, онда преко јендека и готово се сударисмо са запрегом треће батерије, која је уз заглашну лупу копита и звекет предњака јурила ка првој батерији. Придружисмо им се и тако налетесмо на топове. Из непосредне близине цикће бугарски митраљез и одјекује пушчана паљба. Неки коњи попадале. Један топ окренут уназад поче да пуца на непријатељске војнике, који су се ноћу, кришом, привукли и дошли позади батерије. Разлеже се јук. Возари секу запрежнице палих коња, а послужиици на рукама гурају топове. Један воз успе да окрене, али налете на сноп митраљеских зрна, и читава запрега сручи се на гомилу. Остали возови се рас прштале. Предњи возар једне запреге паде. Један поднаредник појаха на његово место. Преко рањеника пређе топ. Возари размахнуше бичевима. Рањени коњ се пропе и паде међу осталу запрегу.

— Скидај затвараче! — викао је неко.

Послужиици са деловима топовских затварача разјурише се на све стране. Баталјон непријатељске пешадије устреми се тада на батерију. Неколико преосталих возова полете низ падину. Непријатељски војници припуцале на једну запрегу и свих шест коња сурвале се један преко другог. Остали натрчале на ону гомилу коња, који су се у последњим трзајима грозно копрцали... И све се замрси, заплете, згужва...

Командант и официри, сви смо бодрили војнике, па и сами гурали топове, да се бар нешто спасе. За нама су јурили бугарски пешаци. У последњем часу појахасмо и преко камењара појурисмо према друму за Горничево. Али нама у сусрет јурио је

највећим трком потпуковник Благојевић. За њим његова батерија. Уз страшно трескање кара и топова, возари су викали: „Марррш! Марррш! Марррш!“ — размахујући бичевима.

— Друм је заузет! Одсечени смо! Налево круг! — довикну нам потпуковник Благојевић и крвавих очију пролете покрај нас.

Све се измешало и претворило у избезумљену гомилу, страшну, паничну, која мрви и сатире све пред собом.

Али несрећа никад не долази сама. Пред нама се указа провалија. Из груди се проломи страхан крик. А са свих страна јуре Бугари. Возари, обузети самртним страхом, скретоше у страну, неко лево, други десно, сударише се, уплетоше, коњи и топови се испреврташе и направи се крвава гомила. Преостали послужоци поскакаше са својих места и скидоше затвараче. Возари су секли запрежнице, да се бар преостали коњи спасу. Људи без размишљања појурише низ литу, вукући за собом коње, а за њима се суљало камење и стење. Дохватио сам из руку сеиза коња, који није могао силазити са два, и сунух низ падину. Омакох се...

Пустио сам дизгине. Коњ налете преко мене и паде стрмоглавце. Неко камење сручи ми се на леђа. Отворио сам очи. Била је то тренутна слика посматрана кроз разрогачене очи од страха. Телеса људи и коња као нека лавина стропоштавала се одозго, ваљајући се једни преко других. Заборавио сам тренутно на своје стање, али ме ужас обузима да ме они одозго не придаве. Напрегао сам последњу снагу, хватајући се за оштро камење, да се поставим у усправан положај. Једва сам успео. Погурен, претрчао сам дно, те се дочепих супротне стране. Руке су ми биле крваве, одело поцепано. Мој коњ се придиже. Притрчао сам да га склоним.

Уста људи била су отворена, очи исколачене. Несвесно се припијају уз мене, као да траже спаса, или неко наређење. Неки се коњи заплели у запрежнице и копрцају се, ударајући ногама око себе.

— Размрсите их! — викнуо сам, као да је то важније од живота људских.

Неколицина прискочише.

Сад смо запали у клопку. Унезверено се окрећемо, очекујући сваког часа да се горе, на бедему, појави непријатељска пешадија, и све побије. Требало је нешто предузети.

Али, моју пажњу привлачи војник коме куља крв из уста, јер је на његове груди свом тежином пао коњ, и поврх њега се копрца, те му ломи ребра. Неки се коњи поплашили, и животиње као побеснеле натрчаше на гомилу војника, обарајући и газећи. Сатерани овако на гомилу, избезумљена лица, људи су личили на разјарено крдо, а ова јаруга на зверињак.

У последњем часу, на бедему, појавише се однекуда наши пешаци и кроз пуцњаву пушака зачу се: „Ура!“ Људи застадоше као омађијани.

Одахнули смо. Тек смо тада опазили како се на падини низ коју смо се суљали, протеже блага стаза, којом је трчао командант и викао на сав глас:

— Натраг! Натраг!... Потпоручнике, враћајте људе и коње. Брзо, брзо!

Налазио сам се у гомили од преко три стотине људи и толико коња. Дигао сам руке увис и викао што јаче могу. Кроз ларму, прасак, јаук, чуо се глас командантов:

— Непријатељ одступа! Спасавајте топове!

— Стој!... Стој!...

Један наредник први дохвати коња и потрча уз ону стазу. Као клупче које се одмотава, тако су се из оне гужве издвајали људи, вукући коње. Потрчао сам и ја. Неколико шесторних запрега било се уплело међу каишеве и паоце топова. Међу њима лежали су мртви војници. Руде поломљене. Једна кара у налету била је пребачена преко топа. На нечијем топу стоји запрегнут само рудни коњ, левак. Дешњака је одвео возар.

Спарујемо на брзу руку коње, не питајући којој батерији припадају. Треба што више спасти, што пре, јер око нас са свих страна урлају и наши и њихови пешаци. У питању су секунди.

Командир прве батерије појаха коња и викну:

— Ко је готов, за мном!

Војници се попеше на коње. Неке возове вукле су шесторне, друге четворне запреге. Једну кару повукоше само рудни коњи. Како је који воз приправан, одлепљује се и јури у правцу друма што води за Горничево.

Официри запрежу заједно са војницима. Послужиоци на рукама извлаче топове и каре. Оне са поломљеним рудама остављају. На брежуљку, у близини нашој, појави се, одступајући, наш стрељачки строј. Један пешадијски официр, сав потамнео, дотрча:

— Бежите, ево их Бугари.

Потрчали смо на супротну страну. За мном је јурила једна запрега, вукући топ.

Али од ужаса, чини ми се, издиже се шлем на мојој глави. Нама у сусрет јурио је онај командир, дајући нам издалека знак руком: Налевокруг! За њим су журили највећим трком возови које је повео собом. Возари који су за мном јахали, и не чекајући моју команду, окретоше уназад. Стиже ме командир.

— Бугари су заузели друм!

— Али ето Бугара пред нама!...

у очајању пустио сам дизгине и дохватио се за главу. Све је изгубљено.

Нека погинем... Коњ ме у лудом трку носи. Већ смо на челу избезумљенога дивизиона. Наш пешачки строј јури нам у сусрет и војници у чуду дигли пушке увис, дајући знак да се зауставимо, јер ћемо пасти Бугарима право у руке. Опкољени смо са свих страна. Још нам једино остаје она јаруга. Без размишљања, појурисмо на ту страну. Боље је и таква смрт, него Бугарима у руке. За нама се почеше стрмоглављивати луди, коњи, топови, каре, уз тресак, ломљаву, јаук...

Страхота, пакао... смрт!

Али, жив се не дам. Извукао сам револвер. У последњем часу сену ми мисао: можда бих у продужетку ове јаруге могао наћи какав излаз. Ободох коња, који је био преморен, и сав изубијан. На крају налазио се сув поток. Не мислећи много, вратио сам се. Возари су већ били сјახали, готови да се распрште на све стране.

— Има излаза! Јашите! За мном! — викао сам из свег гласа.

Преостали возови кретоше, нагињући се приликом прелаза преко камења и стења. Послужиоци су гурали. Горе над нашим главама одјекују пуцњи пушака... Људи и животиње су у пуном напону, готово на измаку снаге. Још нас једино задржава нада да ћемо се сад, наскоро, извући из овога пакла. Одмакли смо коју стотину метара, кад се пред нама указа непроходна препрека. Велике воде, које се сливају овим потоком кад је киша, нанеле су читав зид од камења. Капетан Ђукнић, који је за све време био хладан и прибран, обузет сада крајњим очајањем, тресну шлем о земљу, ухвати се за главу и, сломљен, седе на један камен.

Грозније стање не може бити.

Глава ми је клонула на груди, и у немоћноме јаду, потекоше ми сузе. Али поглед ми случајно паде на војнике. Њихове вилице су стиснуте, између очију дубока бора, поглед оштар и хладан. Стајали су бледи и укочени, очекујући нашу последњу реч. Они имају вере у нас. Они су послушно ставили своје животе у наше руке. Требало је рећи само једну реч, да напусте материјал, и ми смо сви спасени. И готово заустих... Случајно сам опазио на ивици јаруге пешаке, како су прилегли и пуцају. Они гину, да би се спасли топови, а ми да бежимо!... Никада.

— Разваљујте овај бедем! Бацајте камење! викнуо сам, и ја први почео бацати.

Пристигли су и остали официри. Гомила спласну. Први воз крете. Али камење се осипа и коњи, немајући ослонца, падају.

— Дај пољске коњушнице! Везуј! Вуци! — чули су се гласови.

Међу нас се сјури чета пешадије.

— Хајд сад! Напред! Напред!

Ношен на рукама, први топ био је извучен на бедем.

Вратили смо се. Али одозго одступају пешаци. Куршуми звижде. Сви наваљујемо на конопце, други гурају. Борићемо се до последњег часа. Међу нас упаде један пешадијски поднаредник, сав задихан.

— Ено их Бугари!

Одозго запрашташе пушке. Рањени коњи се пропињу, други падају.

— Вади затвараче!

Маса нагрну ка гребену. Непријатељски митраљез је тукао у гомилу. Војници су падали. Излетео сам без душе... Окренуо сам се. Капетан Ђукнић, гологлав, са једном руком у цепу чакшира, излазио је лагано, као да му више и није стало до живота. Пешаци су поседали ову страну јаруге и отворили ватру. Возари су брзо запрезали коње и бежали са оно мало топова и кара које смо на рукама пренели. Послужиоци су трчали за њима. Разбијене наше чете разливале су се... Официри су сабирали своје војнике.

Од целог дивизиона, који има дванаест топова и двадесет и четири каре, спасли смо само три топа и пет разлупаних кара.

Каква је то била спрема!... Каквим смо се надама заносили!... А какав жалосни свршетак дивизиона, и то после свега три дана!

Пуковник Иван, мрачан, натмурен, прекрстио руке на груди и гледа замишљено у земљу. Подигао је отечене очне капке и промуклим гласом говори:

— Бог нам је сведок... учинили смо све што се може. И радићемо још и даље... Ако нам је, најзад, тако суђено... Ја се жив у руке Бугарима не дам... Али, ваљда ћу дотле и ја једном погинути.

Идем гладан, жедан, уморан, измучен, несрећан...

ГОРНИЧЕВО

8. август

Дижем се сав изломљен са сламе. Тек сад осећам колико ме цело тело боли од јучерашњих падова и напрезања. Подавио сам колена и наслонио главу. Најлакше ми је у овом положају. Физичке болове могу још и да поднесем. Али осећам душевну потиштеност. Овога дана смо још даље од наше земље. Ако и на овом положају доживимо пораз... Спаса нам нема.

Требало је са остацима разбијене војске запустити што пре пролом. Нама у сусрет ишла су три командира батерија. Њихова лица била су тамна као земља. Сва тројица су имали припасане сабље, што је било необично видети за време рата. Пришли су команданту одлучним кораком, у исти мах заузели став „мирно“, и поздравили.

— Господине пуковниче — поче командир прве батерије — у току јучерашње борбе, под навалом надмоћнијег непријатеља, изгубио сам три топа и четири каре. Молим да се против мене поведе истрага.

— Господине пуковниче — говорио је командир друге батерије — ја сам изгубио два топа и шест кара. Молим да се и против мене поведе истрага.

— Господине пуковниче — наставио је командир треће батерије дрхтавим гласом — за време битке која се догодила у току јучерашњег дана, изгубио сам целу батерију. Молим да ме ставите под суд.

На лицу команданта, које је иначе имало увек строг израз, наједном се јави нека благост. Он погледа више очински своје командире и рече:

— Господо... Био сам јуче међу вама. Имао сам прилике да се лично уверим да сте ви учинили све, па и више него што људска моћ дозвољава, да спасете људство и материјал. Ваш задатак према отаџбини извршили сте верно и са самопрегоревањем. У овом моменту, ја не могу ничим да вам се одужим до тиме, да вам, као часним људима, пружим руку, и кажем: хвала, господо!

Онда смо изишли одмах на положај, где је командир одредио просторе које треба тући.

Сад смо на новим положајима. Огромну просторију требало је бранити са три топа нашег дивизиона. Командант је још у току ноћи пратио извештај и тражио хитно да се упуте нови топови, људство и коњи. Из дивизије су јавили да помоћ иде са свих страна.

Пре подне са једне косе осматрамо равницу преко Петерског језера. Око осам часова појавила су се два бугарски пука пешадије и пук коњице. Кретали су се у колонама ка Соровићу. На телефону се чује како то исто извештавају и други осматрачи. По маршевском покрету рекло би се да су оно тамо свежи пукови. А нама помоћ још није стигла. Преко телефона чује се очајан глас једног команданта пешачког пука, који је са својим slabим деловима на крајњем левом крилу.

— Најхитније ми упутите појачање, јер се пред овом снагом непријатеља, а са војницима који су већ поколебани, не могу одржати.

Неко са оне стране жице умирује команданта како ће помоћ стићи. Али не заборавља да строгим гласом заврши:

— Држите се на тим положајима до последњег човека.

Просто речено, командант је тај који треба последњи да погине. Оваква наређења за време рата постала су голе фразе. Много штошта се и не догађа по замисли штабова, који често приписују себи у успех и победу коју је по своме нахођењу извојевао неки каплар Ћира, са својом десетином. Рат воде нижи команданти, који се само старају, уколико је могуће, да спроведу лепе жеље виших... Али одлука зависи од командира и војника, од њихове бројности и масе других случајности.

Из разговора који је водио наш командант са начелником штаба дивизије, сазнао сам нашу стратегијску ситуацију.

Циљ овом бугарском наступању је свакако железничка пруга, која се пробија између два језера: Островског и Петерског. Пруга води право у нашу дубоку позадину и главну базу снабдевања, село Острово. На истоку се налазе стрме и високе планине. На западу је Островско језеро. На том кратком и уском простору налази се свега један пут, који смо тек сада ми нешто мало поправили.

Говорио је наш командант:

— У случају успешног напада са стране непријатеља, цела наша дивизија биће заробљена, јер је тим путем једини правац нашег одступања... С тим ће бити ликвидираан и Солунски фронт, уверавам вас... Нарочито нас, који се налазимо на левом крилу, забрињује малобројност трупа. Молим вас, упутите најхитније артиљерију и пешадију...

Док то командант говори, ја непрестано одмеравам Островско језеро и мислим, да ли бих га могао коњем препливати.

Бугари полазе. Чују се пушке. Наша два топа су у пуном дејству и гађају један ћувик, који се налази између оба језера, а који су Бугари баш сад заузели. Трећи топ туче непријатељску пешадију, која се сјурје у јаруге под нашим положајима.

Команданти вапију за појачањем. Наша два топа сипају ватру на онај ћувик да би бар ту задржали Бугаре. Ако се и одатле спусте, удариће нашу дивизију посред срца.

Помоћ!... Помоћ!...

Сунце је прижегло а жеђ удави. Од неспавања и душевних напрезања несвестица нас хвата. А Островско језеро пред нашим очима. Боље би било да га не гледамо. Наше патње су превазишле Танталове муке. Око подне командант ускликну од среће. Окренули смо дурбине уназад. У колонама двојних редова гамизали су пешаци као мрави, а за њима се ваљала артиљерија нечије дивизије. Осмех нам заигра на уснама. Дохватили смо телефоне да обавестимо команданте пешачких пукова. А они ће на некоји начин доставити вест и последњем војнику на објавници. Заборавили смо и на умор и на жеђ.

Ађутант трља задовољно руке и вели:

— Бугари су данас нешто обазривији.

— После ове победе они се сад прикупљају, исправљају линије и припремају за одлучни и последњи напад. Али кад би знали колико смо у овом моменту танки... — командант диже руке. — Страшно је и помислити.

9. август

Целе ноћи нико ока није склопио. Командант је по мраку изводио батерије на положај и одређивао им према карти рејоне дејства.

— Сад смо газде! — вели капетан Милисав. „Нас и Руса сто милиона“ — понавља узречицу Црногорску.

Стигла су нам у помоћ два пешадијска пука и девет пољских батерија. Више него што смо очекивали.

Дејство се осетило одмах изјутра. Пешадијски редови су збијени. Ватра артиљеријска, запречна ватра, или по новом називу, бараж, непробојан је. у неколико махова Бугари наваљују, али се враћају са великим губицима. По темпу уједначене пушчане и митраљеске палбе увиђамо колико су наши пешаци упорни, и не дају Бугарима више главу да помоле.

Ни стопу нисмо узмакли. Усредсређеном артиљеријском ватром разјурисмо их са оног опасног ћувика, одакле су могли најлакше да се сјуре на пут.

Морал и вера наново се увлачи у наше душе.

10. август

Увидела се потреба да се изврши прегруписавање артиљерије. Мој командант, пуковник Иван, одређен је за команданта дивизиона на десном одсеку. Под команду је добио две батерије које су прошле ноћи стигле, и један од три преостала топа нашег дивизиона. Овом батеријом командовао је капетан Милисав.

Са командантом изналазимо положаје за ове батерије и осматрачнице за командире. Идемо пешке и на коњу, праћени за све време пушчаном паљбом.

Зарад морала пешака и у циљу бољег осматрања, командант наређује да се из сваке батерије упути по један официр у пешачки ров. Онда хвата везу са командантима пешачких пукова и командирима чета, од којих је добио извештај где се све Бугари повијају и скривају под ударцем наше артиљерије. Наређује командирима батерија да на та места отворе брзу паљбу.

Терен је на овом нашем положају страховит. Све сам крш и камен. Нигде дрвцета. Свуда унаоколо гола голцата стена, тако да се ни за педаљ дубоко не може искористити никакав заклон. Грешним пешацима је најтеже. Уместо да копају ровове, они слажу испред себе гомилице од камења, иза којих се сакривају.

Али најгоре и најцрње је што нигде нема ни капи воде. Од свих невоља којима је изложен људски организам, изгледа најтеже патње долазе од те несрећне жеђи. А онај пусти камен усипао се и тело као да сагорева. Жеђ подави људе. Гледам неке пешаке, које је командир упутио из строја да траже воду, пошто су тамо почели умирати од жеђи. Иду као избезумљени, отворених и испечених усана, исколачених очију, и као да вапију: „Воде, воде!... Где је језеро?“ — Само толико могу да изговоре својим одебљалим језиком.

Има их који већ три дана нису ни капи воде окусили. А до језера треба да иду, онако малаксали, пет часова.

И мене мори жеђ такође. Усне су ми толико изгореле и испуцале да једва говорим од бола. Али мени је ипак лакше, јер упућујем сеиза на коњу до језера и он се после путовања од три часа враћа.

За коње је најтеже, јер њима треба много више воде, а толику количину је немогуће донети. А да се упућују тако далеко два пута дневно, неизводљиво је и опасно, јер Бугари могу сваког часа ударити. Ордонанси извештавају да су неки коњи већ пали.

Од силне жеђи и наша мисао као да је замрла. Ни на шта друго не мислимо него само на воду. Чујем како ордонанси разговарају:

— Вала пристао бих да се још једном вратим кроз Црну Гору, само због оне воде у Андријевици.

— Ех, онда ми је вода на уста ишла од глади...

— Да нам је онда био овај хлеб, а сада она вода!... Бре! Веће силе од нас не би било.

Спушта се спарна ноћ. Паљба замире постепено. Још само дејствују два тешка енглеска топа, из наше далеке позадине. Гранате споро и дуго гуде кроз ваздух.

— Бре, ово отпева читаво опело, док стигне до Бугара! — вели каплар Бркић.

„Са овим даном завршен је дневник друга Драгослава, — писао је непознати господин. — По његовом диктату писаћу Вам сада о следећем дану, 11. августа, када је као тешки рањеник пренесен у болницу.“

„Драги друже,

Прочитао си и сазнао. Ти ће дани остати као најболнији у моме сећању. Не знам да ли ће се још кадгод родити такви људи... Њихова издржљивост, храброст, чврстина карактера и одрицање од живота прелази већ у легенду... Челик људи!... Изгинули су. Бол испуњава моју душу.

Тих неколико дана лебдео сам између живота и смрти. Када сада о томе мислим, чини ми се, друже, убудуће нећу више моћи да будем такав. Онда ме је захватио општи замах и у мојој свести лебдела је само једна мисао: дужност. Тек када ме је парче гранате клепило у главу, изгледа ми као да сам се отрезнио.

Ми смо још увек млади и никада нам не пада на памет да ћемо једнога дана умрети. Али сада... ја сам, друже, осетио смрт у пуној страхоти и пустоши њеној.

То се десило 11. августа. Постараћу се да ти испричам тај дан до најмањих детаља, уколико се још сећам.

Те ноћи, између 10. и 11. августа, спавао сам врло мало. Таман прилегнем а наиђе ордонанс или одржач везе. Око 1.30 по поноћи јавља се командир једне рововске батерије. Вели, сад је стигао и пита где ће наместити своја три рововска оруђа. Командант ми нареди да га пронађем и одведем команданту једнога пешачкога пука чији рејон треба да брани рововац.

Пошао сам онако мамуран и неиспаван. На шао сам рововца у једноме потоку. Командир батерије, неки ведар човек, замоли ме да га причекам четврт часа, колико да се обрије. Каже, шест дана је у борби, па самом себи изгледа страшан. А ако погине, не би желео да га чупавог сахрањују. Говорио је са таквом присебношћу, да је то звучало помало и језиво.

— Извините што сте толико чекали — говорио је расположен, бришући се убрсом. Жао ми је што немам ничим да вас понудим... Но, сад можемо!

Команданта пешачког пука нашли смо у рову, заједно са његовим командантима батаљона. Ту су они одржавали као неки ратни савет. Када су нас угледали, обрадоваше се.

— Такву ми, брате, дај артиљерију, коју могу да сместим у ров. А кад пропадамо, онда је пропаст заједничка, а не морам да мислим како ћу још и вас да спасавам смеје се командант.

Сваки командант батаљона изјави како би желео да та батерија припадне његовом одсеку.

Али ја сам своју дужност извршио и вратио сам се.

Те ноћи, наш штаб дивизиона разапео је шаторе поред топова друге батерије. По повратку сручио сам се на сламу и заспао.

Рано изјутра буди ме поручник Ђаја, и каже:

Богати, Драгославе, спаваш као топ. Испалили смо за време твога спавања око педесет метака, а ти ни „репом“ да мрднеш.

Ордонанс ми предаде наређење из армије, које сам одмах доставио команданту. У наређењу стоји да се артиљеријска муниција не штеди. У продужењу је писало подвучено од речи до речи: „Артиљерија има да се жртвује за спас пешадије. За све евентуалне неуспехе биће ми одговорни артиљеријски команданти и командири батерија.“

— То није требало наглашавати. Ми смо тако и досад радили — вели мало увређен командант дивизиона.

— Сем ако они не мисле да истерамо топове на гробен, па да нас тамо разлупају за четврт часа — додаје капетан Милисав.

После кратког размишљања рећи ће командант:

— У питању је наш тактички наступ. Ја предлагем да ми сад одмах отворимо паљбу на њихове батерије, да би их пронашли и уништили. Тиме ћемо их ометати у дејству противу наше пешадије и, у исто време, привући ћемо њихову ватру на себе.

Предлог команданта је усвојен.

Командири су се разишли на своје осматрачнице. Командант и ја придружили смо се командиру друге батерије и отишли на његову осматрачницу.

Паљба је одмах отпочела. Али уместо да ми тучемо њихову артиљерију, непријатељске батерије пронађоше још одмах нашу трећу батерију, која је била на истакнутом месту, и сколише на њу.

Командант се окрете мени и поручнику Ђаји:

— Вас двојица имате за задатак да утврдите вероватан положај оне хаубице, која туче нашу трећу батерију!

Отишли смо до треће батерије. Око ње је простор био разривен. Наскоро пронађосмо место где је ударило цело разорно зрно, а није експлодирало. По правцу како је запарало земљу, затим по звуку са које стране допиру пуцњи, извели смо

закључак да се та хаубица налази иза једног гребена, који је имао облик језика, на један и по километар позади села Горничева.

Командир друге батерије отворио је одмах страховиту ватру на ту страну, засипајући гранатама читаве просторе. После десетак минута, она хаубичка батерија ућута.

— Добро је — вели капетан Милисав. — Они су први престали.

Али не потраја дуго, а више наших глава зафијукаше гранате. По експлозијама смо оценили да се то јавља нова батерија тешког калибра. Нас пребаци, затим поче да шара лево и десно, и онда навали и она на трећу батерију, која се вероватно откривала блеском. Али наша трећа је и поред тог дејствовала.

— Ако, ако, нека ова тешка гађа нас, јер би иначе направила лом међу пешацима — вели командант. — Удри, Милисаве, тако ти бога, и навлочи ватру на нас.

Друга батерија као да је побеснела.

Сви знамо да је артиљеријска ватра мање опасна за нас, који смо повучени иза гребена, него за пешадију, која је на предњем нагибу, отворена. А терен је каменит. Ако не погину од граната, помлатиће их камење приликом експлозије.

— На непријатељску пешадију отвараћете ватру само ако приметите неки покрет наређивао је командант командирима батерије. Муницију не жалите.

Гребени иза којих је била непријатељска артиљерија пурњали су од дима. Наш одлучан наступ вероватно их је дражио. А морали су се бранити. Шрапнели су све чешће витлали над нашим главама. Настао је страховит артиљеријски двобој. За то време пешаци су били мирни. Међутим, паљба непријатељских батерија бивала је све живља. И, на ужас наш, све прецизнија. Гађали су нас фронтално, а и са бока. Нарочито су се окомили на несрећну трећу батерију, која се није видела од дима. Њен командир извештава писмено да је тучен унакрсном ватром, да су му људи изгинули и моли за дозволу да прекине паљбу и измести топове.

Командант се обрати мени:

— Пишите брзо: „Борба се развија у повољном смислу, како смо то ми јутрос утврдили. Цео дивизион има да се жртвује за спас пешадије. Ваш предлог да изместите батерију не одобравам. Попуну у људству послаћу вам. Наређујем: отворите још жешћу паљбу. Дејствоваћете док је и последњи топ исправан.“

Кроз огањ и грмљавину експлозија, севали су без предаха наши топови.

— Успели смо да привучемо сву ватру на себе — вели задовољно командант. — Пешадија може бити спокојна.

Од неког времена почели су да траже и осматрачницу друге батерије, на којој смо и ми. А видели су вероватно и ордонансе, који су непрестано долазили и одлазили. Једна тешка граната удари на десет метара од осматрачнице и обави нас облак дима. Камење је трештало и летело преко наших глава. Од потреса ваздуха стаде ми дах. Пред очима ми је све некако замагљено. Уши ми пиште.

Мало затим пребаци, а потом поче да рије око осматрачнице.

Један ордонанс улете задихан и предаде ми неку цедуљицу. Погледао сам. Вилице ми задрхташе.

„Овога тренутка погинули су на осматрачници командир треће батерије мајор Стаменковић и старији водник, поручник Миленковић. Молим за даље наређење.“

Извештај је потписао млађи водник потпоручник Стојадиновић.

Предао сам команданту да прочита. Усне су му биле скупљене, а између очију појави се дубока бора. Он уздахну. Онда се прибра и опорим гласом проговори:

— Напишите: „После погибије командира и старијег водника треће батерије, дужност командира вршиће млађи водник, резервни артиљеријски потпоручник, господин Добривоје Стојадиновић. Нека нови вршилац дужности командира гађа са истим елементима. Одржавати што јачи темпо ватре.“

Десеткована трећа батерија отпочела је истом жестином под командом младога потпоручника. Оволика упорност ове батерије изгледа да је поколебала непријатељске осматраче. Можда су веровали да је она паљба маскирана, а у ствари туче их нека друга батерија. Притајили су се за тренутак. Онда су пренели ватру на другу батерију. Само њу никако нису могли да пронађу. Правац још и погоде, али не могу да подесе даљину. Нарочито су биле активне две бочне непријатељске батерије које никако нисмо могли да осмотримо. На осматрачници је било доста нас, и сви смо се напрегли да оценимо одакле допире звук. Али услед грувања наших топова и трештања експлозија од њихових граната, губили смо оријентацију. Била је то права „бубњарска паљба“. Читави ројеви граната летели су изнад, и около нас. Све телефонске везе биле су прекинуте и наређења су носили ордонанси. Њихови осматрачи могли су да виде непрекидна кретања око наше осматрачнице. И паљба целокупне њихове артиљерије, која се налазила према нама, сручи се сад на нас.

— Господине пуковниче, ови ваши ордонанси и телефонисти открили су осматрачницу. Како би било да се склоните позади гребена? — рече командир друге батерије.

— То и јест наш циљ, да они гађају. Боље нас него пешаке.

Около је трештало страшном жестином. Командант, хладан, диктирао ми је разна наређења. Писао сам дрхтавим рукама, очекујући свакога часа да граната груне међу нас. Таман да му пружим наређење на потпис, кад нешто звизну и између мојих ногу лупи парче гвожђа. Подавио сам ноге и погледао разрогаченим очима

команданта. Он је био миран. Не знам да ли да га мрзим, или да му се дивим. Али кад бих се ја питао, наредио бих да се осматрачница одмах измести. Овако смо нас четири официра осуђена такорећи на смрт, због њега једнога. Његова храброст потиче можда из њега самога, или због извесних обзира. Али ми сви осећамо како смо приморани да будемо храбри. А то су већ различита душевна стања, те је и наш поглед уплахирен. Земља се обурва од силне експлозије. Осећам како смрт лепрша над нашим главама, ту је, сад ће. Не могадох више, те се обратим команданту:

— Господине пуковниче, зашто се не склонимо. Чекамо овде да једним зрном убију нас четири официра...

- Море, нека, где ћемо!...

Ама само што рече... Ужасна експлозија проломи се над нашим главама. Мене у главу нешто тресну, као да ме неко удари ушицом од секире. Пред очима ми заиграше људи и предмети, и ја клонух... Као из даљине допирао је нечији глас: „А јаој, браћо, моја нога!“ Преко главе разли ми се нека топлина. Крв поче да ми јури низ чело. Нешто заковитла пред мојим очима и мрак се спусти.

Не знам колико је то трајало и шта се са мном збило. Када сам дошао к свести, моја је глава била увијена. Око мене неки непознати људи у белим огртачима. Осећао сам мирис јода и видео многа измучена лица. Главу сам једва одржавао у усправном положају. Један од оних са огртачем приђе ми и поче да ме милује по лицу, тешећи ме да моје стање није опасно. Лекар је био мој познаник. Вели да ми је лобања напрсла на неколико места... Ситница! Шлем ми је спасао живот.

У селу Острову чуо сам шта је даље било. Мене је изнео капетан Милисав и ставио ми први завој. Таман се он повратио на осматрачницу, удари друга граната. Командант, пуковник Иван, погинуо је на месту, а капетан Милисав тешко рањен.

Док је трајао овај артиљеријски двобој пешаци су се на миру утврдили, збили редове и ни корака даље нису макли.

Сви ти поштени људи извршили су часно свој задатак, и на дужности су изгинули.

Не сумњам. Наша земља биће слободна. Али, друже, бојим се... Ако овако потраје, питам се: ко ће унети заставу слободе у земљу?

Тешко ми је много... Не знам шта ће са мном бити. Ако стигнеш у Србију жив, друже, загрли ми мајку и поздрави сестру.

Твој Драгослав.“

Ноћ се била спустила... На фронту су блештале разнобојне ракетле...

МАЛАРИЈА

И

ма већ два дана како ме зглавкови боле, глава ми је тешка и налазим

се као у неком полубуновном стању. Тешка душевна потиштеност мучи ме. Али температуре немам. Лука каже да сам сигурно пио хладну воду или покварио стомак. Али зашто ме онда зглавкови боле?

Лежим на пољском кревету у земуници и војник ме трља. Или ми забацује руке уназад, да већ и кости пуцају. Чини ми се, лакше ми је тада...

Другога дана око подне наступило је неко стање обамрлости. Никакве болове нисам више осећао. Само сам малаксао. Лекар рече да узимам аспирин па ће све проћи. Седели смо за ручком, кад низ леђа поче да ме жмари, и ја се најезих исто онако као кад необучен човек изиђе из топле собе на хладноћу, па се стресе од зиме. Руке ми хладне... А сунце пали и земља трепти од топлоте. Погледао сам са страхом око себе, и онда бојажљиво изустео, како ми је нешто хладно.

Лука добаци:

— Да се ниси пребацио у датуму!

Заћутао сам бојећи се да се не почну шалити на мој рачун. Али дах ми је кратак и осећам како је пулс убрзан. Опет ме затресе хладноћа, и вилични мускули се згрчише, зуби ми цвокотали. Виде и остали да ми је тешко, те помогоше да легнем. Кревет се тресао пода мнош. Командант нареди да одмах дође лекар. Војници су набацали на мене ћебад, не бих ли се загрејао. Чујем где неко говори како то мора бити маларија. Лука стоји изнад мене, и по његовом озбиљном лицу увиђам како се плаши да ми се шта не деси. Обухватио је моје шаке да их загреје и нешто говори, као да ме теши. Сигурно очајно изгледам.

Наједном сам осетио како попушта хладноћа и по моме телу се развила нека пријатна топлота. Не тресем се више.

— Ето видиш... Проћи ће. Сада су ти руке топле! — теши ме Лука.

Али сада ме топлота обузима све више. Осећам да ми груди сагоревају и ја као кроз маглу разазнајем предмете. Страх ме је обузео. Чини ми се и постеља се усијала пода мнош, те их молим да сад збаце ону ћебад којом су ме били покрили. Неко рече:

„Назепшће... Овако ће се пре ознојити.“ А мене нешто гуши и пред очима трепере неке искрице. Као да гледам само кроз један крајичак свести, па су предмети унакажени, главе војника велике, велике, а неко огромно клубе поче да се ковитла над мојом главом, и све се ниже спушта... Отимам се, хтео бих рукама да се заклоним. Али она велика глава стоји покрај мене и огромним шакама као неким шапама притискује моје руке. Неки људи усплахирили се, трче околу. Кроз кутак свести познајем лекара који држи термометар... Онда почињем да тонем, све дубље, и као да се подајем замаху, како бих само избегао оно клубе, које поче наново да ми се приближава.

Упињао сам се да схватим шта хоће ови људи од мене. Али, нека копрена навукла се на моје очи. Још само разазнајем како неповратно тонем и, при томе, моју главу заноси нешто уназад...

Стресао сам се од неке изненадне језе... Прогледао сам. Видео сам свога посиљног, који је обавијао влажан облог око мојих груди. Лекар је разговарао нешто безбрижно са Луком. Чујем како говоре да је криза прошла. У грудима ми заигра од задовољства што сам ја још жив... Лакше ми је. Видим већ јасно оне дебеле греде изнад моје главе, а између њих провирују џакови са земљом... Али наскоро сам осетио како се влажно платно све више загрева и притиска ме као ужарени оклоп. Лекар је наредио да се облози мењају сваки пола часа. А оно клубе се опет помаља. Притискујем шакама влажно платно, не бих ли руке расхладио. И заиста, осећај хладноће преноси се за кратко време на цело тело... Поче опет да ковитла... Скинули су ми облог и ставили свеж. Мало сам се примирио. Лекар ми тада даде један аспирин, да бих се презнојио...

Још два пута су мењали облог. Наскоро сам осетио како ми је чело влажно, а по рукама избише ситне капљице. Скинули су ми облоге, и покрили ме. Свест ми се повраћа и неко ведро расположење... Грашке зноја липте са мога тела. Војник ме брише... Кроз прорез на земуници видим светлост дана и чујем жагор људи... Ах, само када не видим више оно клубе. Радујем се сунчаноме дану и весео сам што сам жив.

Лекар је говорио да су код мене сви знаци тешке маларије. Зато ће морати да ме сутра упуте у болницу.

Придигао сам се док војник намести постељу. Имао сам утисак као да на раменима носим неки неиздржљив терет, те сам се повео. Али главно је да оно клубе не трепери више над главом... Остало се може поднети.

Сутрадан, сав малаксао и заморен, једва сам отишао до амбуланте. Доносили су војнике на мазгама, болесне или тешко рањене. Спуштали су их покрај пута, док не пристигну аутомобили. У једнога је све лице рањаво и надувено, а неке чудне шуме, као ропац, испуштао је из грла.

На земљи је лежао и један који је боловао од маларије. Увиђао сам како његово тело букти од велике ватре. Лице му упало, усне помодреле и испуцале. Дише брзо и при сваком издисају испушта узвик „Ах“. Изгледало ми је као да видим себе, па сам се стресао и окренуо да га не гледам више. Али превлачио сам прстима преко усана да се уверим да ли су се и код мене развиле оне оспе.

Стигли су аутомобили. Сео сам поред шофера. Рањене и болесне ставили су на носила, па су их по четворицу уносили у аутомобил.

Кренули смо одмах. Али ја из своје свести не могу да истиснем слику оног маларичног болесника и непрестано мислим, како ли је њему сада. А требало би га обавити облогама и дати му аспирин.

Распитујем се код шофера има ли где завојшта или амбуланте на путу. Рече ми да нема. Сустижемо и сретамо дугачке колоне кола. Облаци прашине вихоре око нас. Повремено чујем јаук оних из кола. Скренуо сам пажњу шоферу да лакше и пажљивије вози. Он се правда како мора да жури да бисмо ухватили воз.

На једној завојници аутомобил мало занесе и мене подиђе нека језа. Али зачудо, слично као и јуче у ово доба... Није ваљда... Уверавам себе да је то било само тренутно узбуђење... Осетио сам опет језу, и наједном сам клонуо. Вилични мускули се згрчише и хладноћа поче да ми струји кроз тело. Душевно сам клонуо и беспомоћно стежем руке. Пожалио сам се шоферу. Али шта ми он може помоћи, кад му је преча брига волан... А Солун је далеко. Иако сам међу људима, осетио сам самоћу и било ми је жао што сам напустио осматрачницу. Тамо су бар моји добри другови... Шофер свира да му се склоне с пута коморције и псује на сав глас. Они му одвраћају сличним речима...

Замагљеним погледом посматрам спржену земљу и спарушено биље, гледам ситне Анамите и онај њихов презрив поглед, а ватруштина лагано обухвата моје тело, те ми се чини као да пропадам без спаса и наде... Не буним се. Подајем се вољно томе осећању... Баш и да се изврне ауто и ми сви пропаднемо... Јер нашта све ово? Све је без краја и завршетка и цео свет се ковитла, као да су људи полудели... А и оно дрво се клати и церека, као онај Анамит. Е, дошло ми је да га ударим. Али не могу да отворим врата аутомобила и шофер ми говори нешто љутито... Посматрам га. Али то није негова глава већ опет клубе, које поче да се мота пред мојим очима... Клонуо сам иза шоферових леђа.

Била је несносна топлота. Сва је станица била у диму и прашини... Спустили су ме на земљу. После су ме ставили на нека носила. У оном бунилу разазнајем неки жагор и као кроз маглу видим множину људи који преко нас прескачу. Тада се баш укрцавао неки црначки батаљон... А ја тонем. Али ја се ипак не дам. Напрежем онај задњи крајичак свести да бих схватио свој однос према околним предметима.

Стиже најзад и тај наш воз. Неки војници унесе ме у зажарени вагон. Имало је доста људи који су лежали на носилима. Преко пута себе уочио сам само капу француског официра. Лица нисам распознавао, јер су сва била подједнако измучена... Воз је кренуо, а са њима заједно и оно клубе. Хтео бих да га избегнем, да га разбијем једном... Нада мном је стајала нечија глава и осетих како ми нешто хладно и пријатно прелази преко лица... Моју пажњу привлачи неки опојан мирис. Отворио сам очи.

— Alors, camarade, ça va?¹

Угледао сам капу француског официра. Али сад већ видим и његово насмејано лице, живахне очи. Смејао се.

— Vous étiez très gai!² — говорио је смешећи се и трљао моје лице колоњском водом.

Рекао сам му нешто у знак захвалности. Онда сам се мало придигао да расхладим леђа. Покушао сам да разазнам да ли то хучи воз, или у мојој глави зуји од хинина. А хинин дејствује, и онако измучен замишљавам како сада бацили маларије гину у моме телу. Веровање делује сугестивно, те уображавам да чисто лакше дишем. Још кад би ми само спала температура. Пипам се по грудима. Уплашио сам се колико су вреле. Клонуо сам од умора... Можда сам и спавао. Али када сам дошао себи, било ми је много тешко. Чујем где Француз вели да смо близу Солуна. Наскоро по клопарању точкова увиђам да прелазимо неку скретницу. Воз стаде.

Француз сиђе, а ми остали ошадосмо лежећи у колима. Споља допире ларма, локомотиве пиште, чују се разни говори, станична колица тандрчу. Неки из кола већ протестују што на нас нико не мисли.

Одвезли су нас на неки споредан колосек. У вагон су ушли француски војници и почели скидати носила. Дође ред на мене.

— Blessé ou malade?¹ — запита један, да би знали где ће да носе.

Унели су ме у један ауто. Тамо их је било већ тројица.

Ауто се у почетку кретао лагано, потом све брже. Скретао је лево и десно, опет успоравао, шофер је често давао знак трубом. Затим је ишао право, још једном нагло заокренуо и стао.

Угледао сам више барака и множину људи у болничком оделу. Унели су ме у један павиљон и спустили на кревет.

Преко пута видим једно измучено лице које ме посматра успламтелим очима. Његов поглед подсећа ме на неки рефлектор из мрачне дубине. Он се с тешком муком наслони на руке и једва проговори:

— А, друже... а, одакле?

Рекох му. Он се завали, уздахну, и проговори више за себе:

— А, све... а, пропаде...

— А Кочо, а душо, а није све пропало — подражава га један из угла. — Ми смо ти врба; што је више крешеш, а све се, а више, а подмлађује!

Коста га погледа љутито, хтеде нешто да каже и заусте оно: „А“ — па се предомисли и само махну руком.

У бараци је несносно од топлоте. Оно клубе поче наново да се мота пред мојим очима. У левом углу до мене неко је јечао.

Дошли су болничари, те ме пресвукоше. Затражио сам да ми ставе облоге. Они рекоше да ће то учинити, пошто ме претходно лекар прегледа.

Протекло је доста времена док је лекар наишао. Ставио ми је одмах термометар, да види колика је температура. Када је прочитао, рече болничару да запише на мојој листи: четрдесет са пет.

— Друже, добро си напредовао! — добаци неко.

Онда су ме увили у влажне облоге, те сам се тако мало притајио. Али кроз полусан чујем говор, који заморно одјекује у мојим ушима.

— Примам...

— Пратим...

— Е, бога му, овај ме човек као неки демон јури. Одмори се једном, одмори, мајка му стара.

— Шта ћеш... Служи ме карта... А ти, молим фино, сигурно имаш голог кеца, и то ону крстачу...

— Дај ми три. — Јесте ли видели?... Једну ауф!... Ха!... Ха!

— Опа, ђоко! Сад ћеш видети твога бога... О... о... о!... Не верујем! Лежи кец... Ајд сад краљ... Аха... Одрж!... Оћеш људски, свеца ти твога, па ме и други пут прати. Охо... хо, баш су слатке твоје паре.

— А, људи... а, човек умре! протестује Коста.

Тргао сам се и отворио очи.

Коста је гледао у леви угао. Осетио сам неко олакшање и пријатну срећу што ја нисам тај.

Дошао је и лекар. Сестре болничарке носиле су неке флаше и гумена црева. Флаше су ставили високо на конзолу, а слободне крајеве гумених црева спојили са дугачким иглама, које забодоше у тело онога из угла. Чујем где неко рече: „Нема му спаса!“

Био сам узнемирен. Изгледало ми да топлота зрачи из мога тела. Молио сам болничара да ми промени облог. Чујем ропац онога... А један који се вратио из вароши прича како је сада чуо да је његова цела чета изгинула.

— Да сам тамо, био бих покојни...

— Значи, бато, комарац ти спасао живот.

Онај у углу умире од маларије. Овај преко пута изгубио моћ говора од силне ватре. Тамо цела чета изгинула. А ја сагоревам као на жеравици. Више него икад осећам како смрт лебди над људским главама и, у овом стању, она ми се причињава као нешто развучено, растегнуто, злокобно и грозно, па заошијава свуда унаоколо. Али од мене као да се ипак удаљује, далеко је у висини... Оног клубета нестаје, и са мојих очију као да спаде нека копрена... Почео сам се знојити.

Мучио се онај у углу целе ноћи. Долазили су лекари и шприцали га... Коста је преседео целу ноћ и нетремице гледао самртника.

Изјутра Коста разрогачи очи и подиже руке:

— А, умре... а, човек! — па се завали на јастук.

Људи занемеше. Некоји се прекрстише и рекоше:

„Бог да му душу прости!“ Други су изишли... Нешто тешко и злокобно уметнуло се међу нас, па бисмо хтели да се што пре носи лешина, што притиска наше душе као неумитна опомена.

Болничари дођоше. Пребацише чаршав и изнесе мртво тело.

Чујем где говоре да је био артиљерац. С тешком сам се муком придигао да прочитам његово име на листи. Писало је: „Милутин Јанковић, резервни артиљеријски потпоручник...“

Занео сам се. Она слова као да су ми заиграла пред очима. Понављао сам: Милутин Јанковић... Милутин, Милутин „Уча“, мој добри друг још од почетка рата... Нема га више... Умро је без јаука, без иједне поруке, тихо... Сузе су ми навирале на очи. Услед узбуђења осетио сам лаку дрхтавицу, као језу. Уплашио сам се да опет не наступи маларични напад... А он је јадник умро од исте болести. Као да се отимам од смрти, устао сам онако малаксао, не бих ли заборавио жалосну успомену.

Павиљон је наједном оживео, Један пешадијски поручник пита свога друга како се на француском каже: „Сестро, ви ми у стражњицу забијате колац!“

— Људи... знате ли, када ми ркне ону иглу одостраг, све ми светлаци излете пред очи. Ево већ десет дана нити могу да лежим на леђима, а још мање да седим.

— А, а, а, шта би... а, као... а, у трбух? — љути се опет нешто Коста.

— Јаој, да хоће. Коко, Кокане, а, око нељубљено, а, књигу нечитана, а, цвете немирисан!

Наишла је мало затим и сестра Францускиња носећи велики шприц. Приђе мени.

— Wa va?1

— Il ne s'appelle pas Sava!² — добаци један.

— Méchant — смеје се Францускиња.

Онда ми рече да се окренем потрбушке и забоде ми онај шприц у дебело месо. Стегао сам вилице и згрчио очне капке и тада се сетих онога који помену колац... Затим је зашла редом, од кревета до кревета, и свима шприцала хинин. Побегло је само онај пешак поручник.

— Не вреди му ништа. Ухватиће га за време ручка, као и мене.

Моја температура била је све нижа, и после шест дана пала је на нормалу. Али седмога дана, ујутру, гледа ме Коста смешећи се, и вели:

— А, ти си... а, друже... а, Кинез!

— Ле-лее! — узвикну пешак поручник. — Да ти мајка није путовала у Кину?

1 Како је?

2 Он се не зове Сава!

— Честитам! — приђе ми један потпоручник митраљезац. — Та се болест, бато, на медицинском језику зове: дуо месецус боловањикус — и поднесе ми огледало.

Уплашио сам се од самога себе. Очне беоњаче биле су жуте као лимун, па врат... груди такође.

Капетан Милија, кога су звали „Аждаја“, приђе важан моме кревету, и дохвати за руку као да ми одбројава пулс. Онда узме креду и на табли изнад моје главе написа: „За храну: три клистира дневно.“

КАЈМАКЧАЛАН

авиљон је био пун до последњег места. Тешки рањеници и маларични

болесници лежали су један до другог. Мирис камфора и лизола, са дахом људи и задахом зноја маларичних болесника испуњавали су и онако мучну атмосферу четвртога павиљона. Рањеници су стењали, а маларични, обузети високом температуром, бунцали су.

Сав измучен од ватре, упалих образа и испуцалих усница, придиже се с тешком муком поручник Антић и мутно погледа рањенога друга поред себе.

— Ти си, друже, пребринуо. Чвркнуло те и кажи: хвала богу... А даба му било овај мој живот. Ако ја целога века треба да се мучим, онда је боље нека ме упуте на фронт да погинем.

Потпоручник Светислав подиже се на лактове и повуче ноге. Затим се наслони на јастук и дохвати кутију са цигаретама. Лупкајући цигаретом о кутију говорио је:

— Мислиш?... А ја бих теби саветовао да направиш комарца од злата, па да га забодеш у машину кад обучеш „цифл“. Мој брајко!...

Смеје се поручник Мишић.

— Сваки мисли „спроћом себе“ — он зевну и протегли се. — Је ли, богати, где те ранише?

— У ногу...

— Де, мајку му, толико знам. Сваки дан те превијају. Него на ком положијају?

— А... На Кајмакчалану!

— Кајмакчалан?... Непрестано слушам о том Кајмакчалану. Пуно вас има овде са Кајмакчалана. Гледао сам секцију на којој је фронт моје дивизије, али тога имена нигде нема. Сигурно је негде даље лево.

— То ти је, брајко мој, једна планинчина, којој је и ђаво рекао лаку ноћ. На карти је зову Кајмакчалан. Ми смо је прозвали Капија Слободе, јер смо ту први пут

закорачили у нашу земљу. А Бугари су је називали „Борисов Град“, јер су веровали да су положаји на Кајмакчалану неосвојиви... Сад ваљда разумеш?

— Баш ништа.

— Добро, на ком си ти положају?

— На Кожуху...

— Е, тога положаја нема на мојој секцији. Сад не знам како да ти објасним.

Капетан Радојчић слуша објашњење и поче да се смеје.

— Вас двојица можете тако до сутра да се прегањате, и опет на крају да кажете: „Баш ништа!“ Него да вам ја објасним. Ти си, кажеш, био на Кожуху?

— Јест.

— Ти си Тимочанин?

— Тако је!

Он се обрати потпоручнику Светиславу.

— Ти си из Дринске дивизије?

— Не, ја сам био у комитском одреду.

— А... Тако ми кажи. Зато ти и не знаш где је Кожух. Дакле, пази: Кожух је на нашем крајњем десном крилу. Тамо даље држе Енглези... Од Кожуха лево настаје Зборска Коса, затим Кукуруз, па Ветреник... Је ли тако? — обрати се поручник Мишићу.

— Потпуно!

— Е, од Ветреника, још даље налево, пружа се Катунцац и Гривица, према којима је Добро Поље. А од Гривице лево је Соко. То ти са Кожуха треба све да видиш...

— Јест.

— А од Сокола настаје даље кајмакчалански масив. Соко се диже као какав бедем и он ти заклања даљи видик.

— Ево, имам карту — упаде потпоручник Светислав, и завуче руку испод јастука.

— Дај овамо — рече капетан Радојчић, узео карту и разape је на Светислављевим грудима.

— Ево га! — рече Светислав и показа прстом на десни крај карте. — Видиш ли ове урвине? Твој Кожух, „ујка да га вика“.

Сва тројица гледају у карту.

— Видим да је нешто огромно. Али не могу да му ухватим почетак и крај — говорио је поручник Мишић.

— Оно, истина, и ја се тешко сналазим, јер смо дошли по ноћи, а преко дана била је магла.

— Чекајте да вам ја објасним — говорио је капетан Радојчић, и он преклопи карту.

— Откуда ви знате? — пита га потпоручник Светислав.

— Био сам у картографском одељењу Врховне команде, па сам обишао цео фронт. — Дакле, овако — он зажими. — Замислите Црну реку... Она тече право на север — он опружи руку. ж— Онда готово под правим углом скреће на исток руком скрену надесно. — Е, у овом углу, који захватају та два нена крака — он рашири прсте и руку неколико пута диже и спусти — налази се кајмакчалански масив. Је ли тако?

Она двојица ћутала су и посматрала га замишљено.

— Дај карту!... Ово је Црна река... Она скреће. А у углу који прави налази се Кајмакчалан. Разуме се, повучен мало уназад.

— Добро, то схватам — каже Мишић. — Него... желео бих да имам представу целог тог масива. Је ли то ћувик, или планинска греда, да бих знао како су они наступили, и око чега су се борили? Карта је замрљана те не видим јасно.

— Оваква је ствар — поче да објашњава капетан Радојчић. — Замислите крст којем је хоризонтална пречага дужа од вертикалне. Тај крст положите водоравно, али тако да је она краћа, вертикална пречага окренута у правцу североистока... Видите: Кајмакчалан је дакле крстасти масив, огроман, разуме се, и тако положен. Е, сад, на месту где се те две пречаге, назовимо их тако, укрштају, управо секу, ту је врх Кајмакчалана, кота... чекајте да видим — он узе карту.

— Двадесет пет, двадесет пет — додаде потпоручник Светислав.

— Јесте... Две хиљаде пет стотина двадесет и пет...

— Запамтио сам добро и, кад се вратим у земљу, тражићу лоз са тим бројем.

Капетан Радојчић је посматрао карту, па ће рећи:

— Јест, тако је!... Сад замислите ону вертикалну пречагу. Ја увек говорим вертикална, а у ствари то је положен масив. На почетку тог масива налази се прва кота хиљаду осам стотина. Ту су такозване Чегањске планине...

— Јаој, запамтио сам их добро — додајује са суседног кревета потпоручник Влајко. — Хтедосмо ту да помремо од жеђи. На целој планини само један изворчић, из којег тече млаз танак као игла. Замало да изгинемо око њега.

Капетан Радојчић настави:

— Иза те коте, а још даље навише, налази се положај Метери Степе. Од овога места пружа се дугачка греда која води право на врх Кајмакчалана. Она, дакле, пресеца хоризонталну пречагу, управо масив... Ту је кота две хиљаде пет стотина двадесет и пет. Кад се пређе највиши врх, онда мало удесно налази се још једна кота, али нешто нижа, две хиљаде пет стотина седамдесет. У продужетку, изван хоризонталног масива, постоје нека сточарска насеља која називају „Влашке Колибе“. Најзад, вертикална пречага се завршава местом званим „Султанија Кулбелери“.

Сад да вам објасним која се места, управо положаји, налазе на хоризонталној пречаги. На крајњем десном крилу је Соко. Овај положај не припада управо кајмакчаланском масиву, али га помињем да би се ухватила веза. Кајмакчалан у ширем смислу настаје тек од Флоке. Од Флоке лево је Кочобеј. Са овога положаја излази се преко превоја на врх Кајмакчалана. Сад прелазимо на леву страну. Одмах на почетном делу левога крака налази се... Чекај... чекај...

— Зупчасти Камењари — додаје Светислав.

— Тако ће бити...

— Сигурно.

— Јест, ја знам да су ту неки камењари, само нисам знао како се зову. Од њих, дакле, још даље лево је Сива Стена. Иза ње се пружа планинска греда Старков Гроб. Ту се завршава кајмакчалански масив, на његовој левој страни, и одатле се силази наниже, све до Црне реке, у онај њен крак, који тече на север.

Све ово укупно сачињава кајмакчалански масив, у ширем смислу. Међутим, Кајмакчалан у ужем смислу чини само његов врх, кота две хиљаде пет стотина двадесет и пет, затим кота две хиљаде пет стотина седамнаест и Сива Стена. Они у ствари чине тактички и стратегијски чвор. Само ту коту Кајмакчалана не треба замислити као неки шиљати врх. То је широки плато, који се према југу полако спушта.

— Заборавили сте да споменете и Кајмакчалански поток, око којег смо се крвили.

Капетан Радојчић погледа у карту.

— Да. Планински масив је у облику крста. Из доњег левог угла извире тај Кајмакчалански поток. Он тече средином масива, који се налази у том углу...

— Сад ми је донекле јасно — вели поручник Мишић. — А на ком делу крста тебе разапеше?

— Чекајте, молим вас. Ти кажеш да си био у комитском одреду? — запита капетан Радојчић.

— Био сам...

— Откуда ви на Кајмакчалану?... У званичним извештајима ваш се одред нигде не помиње.

— Шта пише у тим извештајима ја не знам, нити сам их читао. Али да је комитски одред освојио Кајмакчалан...

— Гле, гле, шта чујем! — зачу се глас потпоручника Предрага, који је лежао на једном од кревета на супротној страни. — Ја, оца му!... Ви га освојили? — Он се придиже и приђе. Рука му је била у гипсаном завоју и висила о марами, чији су крајеви били пребачени и завезани око врата.

— Наравно, ми — вели прибрано и одлучно потпоручник Светислав. — Ја сам, господине мој, рањен код Сиве Стене.

— А ја сам рањен на самоме врху...

— А на врх су изишли прво четници...

— А тај врх био је тачно на правцу наступања седмог пука, и ја сам рањен у близини пирамиде...

— О, јо, јо, јо! — викну капетан Радојчић дижући руке. — Па колико се све вас отима о ту славу да сте освојили Кајмакчалан? Из званичних извештаја читамо: Кајмакчалан је освојила Дринска дивизија. Светислав тврди: Кајмакчалан је освојио четнички одред. А Предраг, који је из Дунавске дивизије, сав се зацрвенео да докаже како је седми пук освојио Кајмакчалан.

— И што је нарочито интересно, овде се препиру живи учесници. А шта ће тек историја да каже! — додаје поручник Мишић.

— Море, докторске титуле ће добијати доказујући да су Кајмакчалан освојили Дринци, или четници, или седмаци — смеје се капетан Радојчић.

— Ја тврдим! — поче жустро Светислав.

— Море, батали, то је ван разговора! — одмахује руком Предраг.

— Чекајте, браћо — рашири руке капетан Радојчић. — замислите да је нама Врховна команда ставила у задатак да утврдимо: ко је заузео Кајмакчалан... Рецимо, ја сам председник те комисије. А ви, Мишићу, и остали који слушате, чланови комисије...

— Молим! — потврђује Светислав.

Капетан Радојчић седе на суседни кревет, и обрати се Светиславу:

— Да чујемо прво тебе! — онда се окрете Предрагу: — А ти слушај и пази шта он говори, па ћеш после рећи шта знаш.

— Ево како...

Да вам прво изложим општу ситуацију. О томе ми је говорио командант нашег четничког батаљона једне ноћи, кад смо стигли на Кајмакчалан.

Вама је познато да су Бугари извршили пробој нашега фронта тамо лево, негде око Лерина. Како сам слушао, наш је положај тада био очајан. Да су успели Бугари, наше трупе, које су биле на овом почетном делу вертикалног крака крста, морале би да беже наврат-нанос. Али, на срећу, наши зауставе Бугаре код Горничева, изнад Островског језера.

Успех Бугара био је, дакле, непотпун.

Да би то надокнадили на другој страни, реше се Бугари да изврше напад са Кајмакчалана. Све важније коте на оној хоризонталној пречаги биле су тада у њиховим рукама. Врх такође. Наши су се налазили на ближем, вертикалном краку.

Била је поноћ... Бугари се спусти у Кајмакчалански поток и наиђу на наше предстраже. Навале лудачким налетом, који је својствен само њима, ударе на везу наша два пешачка пука. Борба је била прса у прса. Ножевима... Очајна. Ми нисмо имали резерве, док су Бугари били многобројнији. Ту пробију наш фронт и налете на батерије. Наши су се у одступању тукли, бранећи сваку стопу, док су артиљерци гађали на картеч. Причају да су команданти пукова били у највећем окршају, са револвером у руци, и храбрили војнике: „Не дајте се, браћо. Са вама је ваш командант! И ту негде, око батерије на Чеганским планинама, Бугари малакшу. Наши искористе прилику и утврде се.

— То значи, Бугари су дошли на ивицу...

— за длаку. Да су бацили још само један одморан батаљон из резерве, одосмо ми коначно за Солун.

— Пази, богати!

— Јесу ли ту били четници? — пита поручник Мишић.

— Чекај. Немој да си брз. О свему томе ми појма нисмо имали.

Наши су се, дакле, утврдили. Али каква су то била утврђења... Зачепркали се мало у земљу. У таквом положају они нису смели да остану. А назад се није могло ићи... Нове трупе нису пристизале. И онда се наши реше на офанзиву. Шта веле: ако баш морамо да пропаднемо, онда нек нас бар запамте.

Тај задатак паде у део Дринској дивизији.

И сад настаде ужасна, крвава борба. Изненађени нашом навалом, Бугари почеше да одступају. Једна наша колона наступала је по средини оног вертикалног ближег крака, где се налазе Метери Степе. Друга сјури Бугаре лево, у Кајмакчалански поток, и нападне Зупчасте Камењаре, који се налазе на почетном делу леве хоризонталне пречаге. Трећа колона наступала је на крајњи масив леве пречаге, на Старков Гроб.

Наши, дакле, поврате готово целу ближу вертикалну пречагу крстастог масива и отпочну напад на целу дужину левог хоризонталног крака крста.

Сада је дошла у питање бугарска офанзива код Островског језера. Јер ако наши успеју да овладају Кајмакчаланом, онда ми њима заилазимо иза леђа, и сви они који су се налазили код Островског језера, имали би безобзирце да беже.

То вам је као шах. Кајмакчалан би одговарао краљу, а Острово оном последњем пиону супротне стране. Или ће они нама иза леђа, или ми њима. Само партнери ове игре налазили су се у Солуну и Скопљу. А пиони су се „јели“ намртво.

Крвава борба трајала је више дана. Бугари су се очајно бранили. Наши су наступали лагано, гинући без броја и мере. Али трупе је одржавао занос, који у рату обузима тако често. На врху Кајмакчалана налази се наша граница. Ту је била Капија Слободе. Војници су већ лежали на дохвату руке својој земљи, за којом чезну већ толико времена. Сваки је мислио да се дохвати само онога врха, да пољуби своју груду, па макар тада умро.

Учињен је последњи напор. Онако десетковани, заморени, у једном заносном јуришу, као у трансу, трупе које су наступале од Метери Степе, средином вертикалне пречаге, налете и приближе се врху Кајмакчалана. Прича се да су се одигравале болне сцене. Љубећи своју земљу, гинули су.

Доцније смо међу нашим мртвим војницима налазили и лешеве Француза. Објаснили су нам да су то били војници једне француске брдске батерије. Приликом јуриша наших трупа општи замах је захватио и њих. Одушевљени успехом, дохватили су пушке и придружили се пешацима. Изгинули су заједно са нашим.

Телефоном су јављали на све стране, *urbi et orbi*: Кајмакчалан је освојен...

Потпоручник Предраг упаде му у реч:

— Ево, забележио сам у своме дневнику званичан извештај који је нама достављен. Чекај... чекај. А-ха! Слушајте:

„Петог септембра после огорчене ноћне борбе...”

— Молим те, извини, јесу ли датуми по старом, или новом календару? — запита капетан Радојчић.

— По старом.

— Добро, даље.

„... после огорчене ноћне борбе, наше храбре трупе су прошириле свој ранији успех на Кајмакчалану и у двадесет и један и тридесет часова освојиле су његов највиши врх, висок две хиљаде пет стотина двадесет и пет метара.“ — И тако даље.

— А-ха! Хоће, јес'! — додаје Светислав.

— Затим на крају извештаја стоји: „Заузећем Кајмакчалану наше победоносне трупе први пут ступају на земљиште своје отаџбине. Част за то припада Дринској дивизији.“ — Предраг преклопи нотес. — Част, браћо, Дринској дивизији, али тек мени из седмог пука Дунавске дивизије пребише руку после четрнаест дана на врху Кајмакчалану...

— А мени из четничког одреда ногу — добацује Светислав.

— Требало је некоме онда да каже како је заузео Кајмакчалан. Укази... одликовања, овам' те, онам' те — размишља Мишић.

Капетан Радојчић намигну и вели:

— Не дају се ни један, ни други!

— Ја стално очекујем кад ће се једном појавити на сцени ова двојица — смешка се Мишић.

— Видећемо већ... Продужи, где си стао? — обрати се Светиславу.

— Ви, господине капетане, изигравате баш озбиљно председника — вели смешећи се Предраг.

— Сад ми је пала секира у мед. Једном да размрсимо и тај кајмакчалански чвор.

Светислав припали цигарету, и настави:

— Позадина се орила од весеља. Причало се о „славом овенчаним трупама“ и, разуме се, одмах су настали банкети, здравице.

А за то време око коте, на врху Кајмакчалану, био је пакао, покољ. Бугари беже, враћају се, јуришају. Онда довлаче свеже резерве. А наших све мање. Није било квадратног метра где није лежао мртав наш или бугарски војник. Ко ће још да

сахрањује мртве. Све је похрлило да пољуби земљу и погине. Шест дана и шест ноћи трајала је та кланица... Код тог граничног камена сударила су се два света, два национална поноса, да се реши једном за вечна времена: да ли ће се тај камен звати Капија Слободе или Борисов Град.

замркла је тако ноћ између дванаестог и тринаестог септембра.

— Молим те, извини што те прекидам — упаде опет Мишић. — Ти рече да су четници заузели Кајмакчалан, а међутим сам кажеш да су се око врха кржавили Дринци.

Потпоручник Светислав згрчи лице, мучећи се да помери ногу.

— Јој! — уздахну и завали се на високо постављен јастук. Онда шмикну и махну главом, као са неким багателисањем. — Друже, ја не бунцам у заносу као ови маларични и знам шта говорим... Него немој да си „нефрозан“, што рекао овај наш болничар...

— Добро де, шта се сада преганјате — упаде капетан Радојчић. — То је најбољи доказ да он са интересовањем прати твоје причање — правдао је он Мишића. — Деде, продужи. Сад ваљда долази оно што је најважније. — Радојчић скиде платнене ципеле, јастуке пренесе на супротан крај кревета, где леже да би гледао у потпоручника Светислава. — Шта је било те ноћи?

— Било је оно што не ваља. А најзад, то се могло и очекивати. Наше трупе биле су више него преполовљене. Резервна одморна војска није пристизала. Бугари за ово време доведу нове јединице и ноћу, између дванаестог и тринаестог септембра, у два часа после поноћи, навале као луди на положаје који су се налазили између Метери Степе и Кајмакчаланског потока.

— У доњи леви угао крста — допуњује Предраг.

— Слушао сам доцније да су бугарски војници били пијани. Изгледа ми да је овај обичај код њих одомаћен. Иначе је немогуће разумети да нормални људи могу починити онолика зверства. Налетели су на рововску батерију и убили командира... Онако мртвог парали су га да му је сва утроба испала напоље... Ама нешто грозно! — Војнике побили такође. Гледао сам доцније како на гомили леже мртви наши и њихови војници са забоденим бајонетима у груди и трбух. Непојамно... Ратујемо већ толико времена, гледао сам свакојака чуда и грозоте, али оно што сам видео на Кајмакчалану, и ја доцније преживео, то се не да замислити.

Мртви људи лежали су као оборене кладе. Гледао сам како је Бугарин ударио нашег војника бајонетом у трбух. Овај обема рукама држи бајонет, а на лицу му се још види израз ужаса. На овога Бугарина налетео је други војник и пробио му грудни кош, да се врх ножа појавио на супротној страни. Овог нашег прободе други Бугарин некако кроз врат, те га прекоље. Тога Бугарина удари неки наш војник кундаком, чиме ли, па му спљеска пола главе... И тако су остали, као да су повезани каквим ланцем.

Кажу да су тада Дринци изгубили око девет стотина официра и војника. И то мртвих. Из ове ноћне борбе рањеници нису излазили. Ко је само викнуо: „Јаој!“ — по пет Бугара налетали су на њега бајонетима.

Почело је да се раздањује. Тада распале наше батерије. Заједничким напором преосталих војника из пешадије и помоћу артиљерије, наши се некако задрже.

Као што чујете, Дринци су се опет вратили на почетни део оне вертикалне пречаге. Али што је за даљи развој догађаја од необичне важности, наши су се неким чудом одржали код оних Зупчастих Камењара, на почетном делу леве хоризонталне пречаге.

